

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL  
LIBRARY**

---

ACC No 9296

CALL No. BSa 3 / P8a / Lev

D.G.A. 79.

~~3590~~  
60  
MAHĀYĀNA-SŪTRĀLAMKĀRA

(164)



MAISON. PHOTOGRAPHY. IMPRESSIONS.

80  
ASAṅGA.

# MAHĀYĀNA-SŪTRĀLAMKĀRA

EXPOSÉ DE LA DOCTRINE DU GRAND VÉHICULE

SELON LE SYSTÈME YODĀCĀRA

— 359 —  
ÉDITÉ ET TRADUIT

D'après un manuscrit rapporté du Népal

PAR

SYLVAIN LÉVI

PROFESSEUR AU COLLÈGE DE FRANCE  
DIRECTEUR D'ÉTUDES À L'ÉCOLE DES HAUTES ÉTUDES



TOME I. — TEXTE

3296



— 358 —

352807

BSa3  
Asa/Lev

PARIS

LIBRAIRIE HONORÉ CHAMPION, ÉDITEUR

3, QUAI MALAQUAIS

1907

Tous droits réservés.

Cet ouvrage forme le fascicule 163 de la Bibliothèque de l'École des Hautes Études.

CENTRAL ARCHITECTURAL

LIBRARY

Acc. No. 9296

Date.....5-8-57

Call No. PSa3

Asa/Lew

BIBLIOTHÈQUE  
DE L'ÉCOLE  
DES HAUTES ÉTUDES

PUBLIÉE SOUS LES AUSPICES  
DU MINISTÈRE DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE

---

SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES

---

CENT CINQUANTE-NEUVIÈME FASCICULE

MAHĀYĀNA-SŪTRALAMKĀRA  
ÉDITÉ ET TRADUIT PAR SYLVAIN LÉVI



PARIS  
LIBRAIRIE HONORÉ CHAMPION, ÉDITEUR  
5, QUAI MALAQUAIS

1907

Tous droits réservés



## AVANT-PROPOS.

C'est par l'effet d'une confusion de titre que j'ai mis la main sur ce texte. Un peu avant de partir pour l'Inde, j'avais eu l'occasion d'étudier et de signaler à l'attention des indianistes un recueil important de contes bouddhiques, le *Sūtrālamkāra*, d'Açvaghosa, conservé dans une traduction chinoise. Dès mon arrivée au Népal, en janvier 1898, je me mis en quête de l'original sanscrit. Hodgson, dans sa *Liste des Ouvrages Bouddhiques en sanscrit connus de fait ou de nom au Népal* (*Sketch of Buddhism*, publié en 1828; réimprimé dans les *Essays on the Languages, Literature, and Religion of Nepal and Tibet*, London, 1874; p. 37), mentionne (n° 29) le Mahāyāna Sūtrālamkāra; l'espoir de le retrouver n'était donc pas complètement interdit. Bientôt, en effet, le Pandit Kulamāna, de Patan, qui s'était intéressé à mes recherches, m'annonçait qu'un de ses amis possédait un manuscrit de l'ouvrage; il refusait toutefois de s'en dessaisir. Je finis par en obtenir la communication; il ne s'agissait pas du Sūtrālamkāra d'Açvaghosa, mais bien du Mahāyāna Sūtrālamkāra d'Aśeṅga. Au lieu d'un recueil de contes édifiants, c'était un exposé scolastique des doctrines mahāyānistes sur le Bodhisattva, au point de vue de l'école des Yogācāras. Il n'entre pas dans mon propos de marquer ici l'intérêt de ce texte, ni de signaler les problèmes qu'il pose ou qu'il résout. Je compte traiter en détail ces questions dans l'Introduction à la traduction que je publierai prochainement; c'est dans le même fascicule que je donnerai aussi l'index des termes techniques dont l'ouvrage foisonne, et les éclaircissements que je pourrai en fournir. Ici, je ne me suis préoccupé que d'établir le texte.

La besogne, à dire vrai, n'était pas si facile. Je ne disposais que de la copie exécutée, sous ma surveillance, par le Pandit Kulamāna, reproduction fidèle d'un original assez bon dans l'ensemble, mais parsemé de menues fautes dues principalement à la



confusion de lettres analogues dans la devanāgarī du Népal. Cette copie, sur papier népalais (gris au recto, jaune au verso), occupe 123 feuillets, à neuf lignes par page. L'ouvrage est complet; la seule lacune étendue se place à la suite du vers 2 de la II<sup>e</sup> section: deux feuillets avaient à cet endroit disparu de l'archétype; pour dissimuler la lacune, le copiste ancien a recouru à un procédé assez usuel; il a copié ailleurs deux autres feuilles qu'il a insérées à la place des feuillets manquants. Je n'ai pas pu arriver à déterminer la provenance exacte de cette interpolation; mais elle vient sans aucun doute de quelque *śāstra* étroitement apparenté au Mahāyāna Sūtrālamkāra par le sujet et par la lexique. J'ai donné en Appendice à la suite du texte le contenu de ces deux feuilles; un chercheur plus heureux réussira probablement à les identifier. Les autres lacunes sont de peu d'étendue: XI, 5, une ligne; XI, 51, deux lignes; XI, 70, deux ou trois lignes; XII, 7, un hémistiche.

La traduction chinoise, due à l'Hindou Prabhakara mitra (entre 630 et 633 J.-C.), comble heureusement toutes ces lacunes; sans elle, j'aurais dû renoncer même à éditer ce texte. C'est par une collation constante de la version chinoise que j'ai réussi — si j'y ai réussi — à dégager de mon unique manuscrit un texte acceptable et intelligible. Je n'ai pas cru devoir, sous couleur d'une « acribie » intransigeante, étaler au bas des pages toutes les lectures vicieuses du manuscrit; je ne les ai rapportées que dans les rares cas où ma correction affectait l'ensemble d'un mot. Je laisse à ceux qui voudront bien se référer à la copie de Kulamāna le soin de juger ce qu'a pu coûter d'efforts la constitution d'un texte présentable.

C'est de propos délibéré que je me suis refusé à faire disparaître les irrégularités d'orthographe et de sandhi de mon manuscrit. La tradition des scribes népalais a ses usages constants, par exemple la réduction du groupe *\*twa* à *\*wa* (*bodhinatwa*, *tatwa*, etc.), l'interchange des sifflantes palatale et dentale (*kugida*, *kusida*, etc.); pour les textes qu'ils sont seuls à nous avoir conservés, il me paraît préférable de se conformer à leurs usages plutôt que de leur

imposer les rigueurs d'un purisme théorique. Le sanscrit a bien assez d'uniformité pour qu'on n'aille pas effacer de parti pris les rares particularités de temps ou de lieu qui ont pu y marquer leur empreinte. Quant au sandhi, l'application mécanique des règles risque le plus souvent d'anéantir des nuances de ponctuation et de pensée exprimées justement par des infractions à ces règles.

Si j'ai préféré donner le texte en caractères devanāgarī, malgré les avantages pratiques de la transcription au point de vue occidental, c'est que nos éditions d'ouvrages bouddhiques ont chance d'atteindre une catégorie de lecteurs que nous ne prévoyons pas assez peut-être et qui mérite pourtant d'être prise en considération. Au Népal même, et par delà le Népal, dans le monde si peu accessible encore des Lamas, nous pouvons apporter ainsi à de bonnes âmes un aliment de piété qui se convertira peut-être en amorces de science; l'exemple donné par les éditeurs européens peut provoquer là-bas une imitation féconde, sauver de la destruction ou rappeler au jour des textes menacés, et activer ainsi le progrès des connaissances. L'indianisme n'est point un vain exercice de dilettantisme : derrière nos problèmes de linguistique, de philologie, d'histoire politique, religieuse ou sociale, il faut entrevoir les centaines de millions d'êtres vivants que ces problèmes conditionnent à leur insu, et dont le sort est lié aux solutions qui doivent triompher.

Je manquerais à un réel devoir de gratitude si je n'exprimais pas ici mes remerciements à tous ceux qui ont collaboré à l'impression de ce livre, aux typographes de l'Imprimerie nationale, au Directeur des travaux, M. Héon, et surtout à M. Guérinot, de qui les corrections minutieuses m'ont valu des épreuves presque parfaites. Mon ami et collègue M. Finot a pris la peine de relire aussi toutes les épreuves. S'il reste encore des fautes, et je sais pertinemment qu'il en reste (un erratum sera donné à la fin de la traduction), la responsabilité n'en saurait incomber qu'à moi, et à la faiblesse de la nature humaine.



## महायानसूत्रालंकारः

॥ ओं ॥

नमः सर्वकुटुम्बोपसंस्थेभ्यः

अर्थस्योऽर्थविभावनां प्रकुर्वते वाचा पदेष्टामलै-  
दुःखस्योत्तरणाय दुःखितजने कारुण्यतस्तम्यः ।  
धर्मस्योत्तमयानदेशितविधेः सत्त्वेषु तन्नामिषु  
सिद्धामर्थगतिं निवृत्तरगतां पञ्चात्मिकां दर्शयन् ॥ १ ॥ <sup>(1)</sup>

अर्थस्योऽर्थविभावनां प्रकुर्वते --<sup>(1)</sup> कीपदेशमारब्ध को ज्ञां करोति ।  
अर्थस्यः । अमलकारमलं करोति । अर्थविभावनां कुर्वते । केन वाचा पदेष्टामलैः ।  
अमलया वाचेति प--<sup>(2)</sup> अमलैः पदेरिति युक्तेः सहितैरिति विस्तरः । न हि  
विना वाचा पदव्यञ्जनैरर्थो विभावयितुं शक्यत इति । कस्यै दुःखस्योत्तरणाय  
दुःखितजने कारुण्यतस्तम्यः । दुःखितजने चत्कारुण्यं तस्मात्कारुण्यतः । तन्मय  
इति कारुण्यमयः । कस्यालंकारं करोति । धर्मस्योत्तमयानदेशितविधेः ।  
उत्तमयानस्य देशितो विधिर्यस्मिन्धर्मं तस्य धर्मस्य । कश्चिदलं करोति । सत्त्वेषु  
तन्नामिषु । निमित्तसप्तम्येषां<sup>(3)</sup> गानित्वनिमित्तमित्यर्थः । कतिविधमलंकारं  
करोति । पञ्चविधं । सिद्धामर्थगतिं निवृत्तरगतां पञ्चात्मिकां दर्शयन् ।

<sup>(1)</sup> Mètre gurdālavikrīṭita.

<sup>(2)</sup> Lacune de deux syllabes indiquée dans le manuscrit. (Le chinois ne donne pas ce membre de phrase.) Le réviseur semble avoir tracé d'abord qu'il a ensuite effacé.

<sup>(3)</sup> Lacune de trois syllabes. Le réviseur a rétabli वेदहय्य qui doit se rapprocher de la lecture authentique,

car le chinois traduit : « Capable d'atteindre à la cité (guru) du Nirvāṇa » [neng tochen nie-p'an tch'eng].

<sup>(4)</sup> Lacune de deux syllabes. Le réviseur a rétabli "मना". Le chinois traduit : « Pour produire la pensée du Grand Véhicule », qui semble justifier la lecture ou la conjecture du réviseur.

शिष्टाभिति युक्तां निवृत्तरगतमित्यनुत्तरज्ञानगतां । तामिदानीं पञ्चाशिका-  
मर्थगतिं द्वितीयेन श्लोकेन दर्शयति ।

घटितमिव सुवर्णं पारिकं वा विवृतं  
सुकृतमिव सुमोज्यं भुज्यमानं बुधातिः ।  
विदित इव सुलेखो रत्नपेटेन मुक्ता  
विवृत इह स धर्मः प्रीतिमग्न्यां दधाति ॥ २ ॥<sup>(1)</sup>

अनेन श्लोकेन पञ्चभिर्दृष्टान्तैः स हि धर्मः पञ्चविधमर्थमधिकृत्य द्रष्टव्यः  
सार्धं व्युत्पार्थ चिन्त्यमधिकृत्य परिनिष्पन्नं चाधिगमार्थं प्रत्यात्मवेदनीयं बोधि-  
पक्षत्वमाय । सो एनेन सूत्रालंकारेण विवृतः प्रीतिमग्न्यां दधाति । यथाक्रमं  
घटितसुवर्णादिवत् । यदा ■ धर्मः प्रकृत्यैव गुणयुक्तः कथं सो अंशजित इत्यस्य  
श्लोकेन परिहारायै तृतीयः श्लोकः ।

यथा विम्बं भूषाप्रकृतिगुणवद्भरणगतं  
विशिष्टं प्रामोद्यं जनयति गुणं दर्शनवशात् ।  
तथा धर्मः सूत्रप्रकृतिगुणयुक्तो ऽपि सततं  
विभक्तार्थकुष्ठं जनयति विशिष्टाभिह सतां ॥ ३ ॥<sup>(2)</sup>

अनेन हि दर्शयति । यथा विम्बं भूषया प्रकृत्यैव गुणयत् आदर्शगतं दर्श-  
नवशाद्विशिष्टं प्रामोद्यं जनयत्येवं स धर्मः सुभाषितैः प्रकृत्यैव गुणयुक्तो ऽपि  
सततं विभक्तार्थकुष्ठं विशिष्टं जनयति । बुद्धिमतामतकुष्ठविशेषोत्पादनाद्-  
भङ्ग इव भवतीति । अतः परं त्रिभिः श्लोकेष्वस्मिन्मै विविधमग्न्यां<sup>(3)</sup>  
दर्शयत्याहरोत्पादनायै ।

आघ्रायमाणकटुकं स्वादुरसं यद्येषधं तद्वत् ।  
धर्मद्वयव्यवस्था व्यञ्जनतो ऽर्शो न च शेषः ॥ ४ ॥<sup>(4)</sup>  
राजेष कुराराधो धर्मो ऽयं विपुलगाढगम्भीरः ।  
आराधितश्च तद्भद्रगुणधनदायको भवति ॥ ५ ॥  
रत्नं वात्यमगर्थं यथा ऽपरीक्षकजनं न तोषयति ।  
धर्मस्त्वप्यायमबुधं विपर्ययात्तोषयति तद्वत् ॥ ६ ॥

त्रिभिर्धो अग्न्यां सः । आचरणप्रहाणहेतुत्वमीषधीपमत्वेन ॥ द्वयव्यवस्था इति

(1) Mètre malin.

(2) Mètre pikhacini.

(3) Le substantif *anugama* ne se trouve pas dans P. W<sup>2</sup>. Le chinois le

traduit par *kong-tô*, mérites. — Cf. *Gikṣa-samuccaya*, Index II, s. v. *anugama* et *anugama*.

(4) Mètre ārya jusqu'au vers 7.

वज्रनार्थव्यवस्थः । विमुख हेतुत्वमभिज्ञादिविशेषिकमुपैश्वर्यदानाद्वाजीपम-  
त्वेन । आर्यधनोपभोगहेतुत्वं च अनर्थजात्वरजोपमत्वेन । परीक्षकजन आर्य-  
धनो वेदितव्यः । नैवेदं महायानं बुद्धवचनं कुतश्चायमनुशंसो भविष्यती-  
त्यत्र<sup>(1)</sup> विप्रतिपत्तास्त्वय बुद्धवचनत्वप्रसाधनार्थं कारणविभाग्यभारभ्य ज्ञोक्तः ।

आदावव्याकरणात्समप्रवृत्तेरगोचरात्सिद्धेः ।

भावाभावे ऽभावात्प्रतिपत्तत्वाद्भुताभ्यस्मात् ॥ ७ ॥

आदावव्याकरणात् यथेतत्सर्वमन्तरायि<sup>(2)</sup> पश्चात्किनामुत्पादितं । कस्मा-  
दादौ भगवता न व्याकृतमनागतमयवत् । समप्रवृत्तेः समकालं च आपकयानेन  
महायानस्य प्रवृत्तिरूपसंभ्यते न पश्चादिति कथमस्याबुद्धवचनत्वं विज्ञायते ।  
अगोचराभावात्सममुदाहरो गभीरश्च धर्मस्वात्मिकाणां गोचरः । तीर्थिकशा-  
स्त्रेषु तत्प्रकारानुपलब्धादिति । नायमन्येर्भाषितो युज्यते । उच्यमाने ऽपि  
तद्वनधिमुक्तेः । सिद्धेरयाभ्येनाभिसंबुध्य भाषितः । सिद्धमस्य बुद्धवचनत्वं । स  
एव बुद्धो यो ऽभिसंबुध्य एवं भाषते । भावाभावे ऽभावात्तद् महायानं  
किंचिदस्ति तस्मात् भाव सिद्धमिदं बुद्धवचनमती ऽव्यस्य महायानस्याभावात् ।  
अथ नास्ति तस्मात्भावे भावकयानस्यास्यभावात् । आपकयानं बुद्धवचनं न  
महायानमिति न युज्यते किन्ना बुद्धयानेन बुद्धानामनुत्पादात् । प्रतिपक्ष-  
त्वात् । भाव्यमानं च महायानं सर्वनिर्विकल्पकज्ञानाश्रयत्वेन ज्ञेयानां प्रति-  
पक्षी भवति तस्माद् बुद्धवचनं । इत्याभ्यस्मात् । न चास्य यथावतमर्षस्तस्मात्<sup>(3)</sup>  
यथावतार्थानुसारेणैवमनुबुद्धवचनं वेदितव्यं । यदुक्तमादावव्याकरणादिव्यव-  
भागादेतदनागतं<sup>(4)</sup> भगवता न व्याकृतमिति कस्यचित् स्मादत उपेक्षाया  
अयोगे ज्ञोक्तः ।

प्रत्यक्षवचुषी बुद्धाः शासनस्य च रचकाः ।

अध्वन्यापुलकाना उपेक्षाती न युज्यते ॥ ८ ॥<sup>(5)</sup>

<sup>(1)</sup> Le ms. porte "स्थिति" avec la syllabe "त" annulée. Le chinois dit : « il y a des gens qui objectent ».

<sup>(2)</sup> *Antarāyikā*, si le texte est correct, est un mot nouveau. Mais le traducteur chinois a dû lire *antarāya*, car il traduit : « Quand la loi primitive était arrivée à sa fin, postérieurement au Buddha, il s'est pro-

duit ». Cette lecture semble préférable.

<sup>(3)</sup> *Yathāratnam* manque à P.W<sup>2</sup>. Le chinois traduit : *sousi-tan*, « selon la lettre ».

<sup>(4)</sup> *Anābhoga* est traduit en chinois par *you kouf yong*, « manque d'intérêt pratique ».

<sup>(5)</sup> Même *nanasiddh* jusqu'au vers 13.

अनेन किं दर्शयति । भिन्निः कारणैरनागतस्य महतः शासनोपद्रव-  
स्योपेक्षा न युज्यते । बुद्धानामयत्नतोद्धानप्रवृत्तेः प्रत्यक्षचक्षुःकृतया शासनर-  
चायाश्च यत्नवत्त्वान् । अनागतज्ञानसामर्थ्याश्च सर्वकालान्वाहस्तज्ञानतयेति ।  
यदुक्तं भावाभावे ऽभावादिति । एतदेव व्याकथानं महायानमेतेनैव मह-  
र्बोधिप्राप्तिरिति कश्चचित्स्यादतः व्याकथानस्य महायानस्वायामेति श्लोकः ।

सैकश्यतो विरोधादनुपाधत्वात्तथाप्यनुपदेशात् ।

न आवक्ष्यानमिदं भवति महाभानुधर्माख्यं ॥ ९ ॥

वैकल्यात्पराधीपदेशस्य न हि आवश्यक्याने कश्चित्पराधे उपदिष्टः आवश्यक-  
तामात्मनो निर्विहिरागविमुक्तिमात्रोपायोपदेशात् । न च स्वार्थे एव परेषू-  
पदिष्टभागः परार्थो भवितुमर्हति । विरोधात् । स्वार्थे हि परो नियुज्यमानः  
स्वार्थे एव प्रयुज्यते स आत्मन एव परिनिर्वाणार्थप्रयुक्तोऽनुत्तरां सम्बन्धसं-  
धिमभिसंभोष्यत इति विश्वमेतत् । न च आवश्यक्यानेनैव चिरकालं बोधो  
घटमानो बुद्धो भवितुमर्हति । अनुपायत्वात् । अनुपायो हि आवश्यक्यानं बुद्धस्य  
न चानुपायेन चिरमपि प्रयुज्यमानः प्राक्षितमर्थं प्राप्नोति । गृह्णादिव दुग्धं न  
भस्त्रया । अशाश्वत्वाच्चोपदिष्टं यथा बोधिसत्त्वेन प्रयोक्तव्यं । तथाप्यनुपदेशात्  
आवक्यागमव महायानं भवितुमर्हति । न हि स तादृश उपदेश एतस्मिन्-  
पक्षभते । विश्वमेव आम्बोद्व्यं आवश्यक्यानं महायानं चेत्यम्बोद्व्यविरोधे  
शेषः ।

आशयस्त्रोपदेशस्य प्रयोगस्य विरोधतः ।

उपसम्भस्य काणस्य यत्<sup>(1)</sup> हीनं हीनमेव तत् ॥ १० ॥

कथं विवृण्व । पदमिर्विरोधैः । आशयोपदेशप्रयोगउपसम्भवाकाशविरोधैः ।  
 भावकथाने ह्यात्मपरिनिर्वाणायैवाशयसदर्थमेवोपदेशसदर्थमेव प्रयोगः परी-  
 तस्य पुन्यज्ञानसंभारसंभृतिरुपसम्भवाः कालेन चालेन तदर्थप्राप्तिर्यावन्ति-  
 भिरपि जगन्मिः । महायाने तु सर्वं विपर्ययेण । तस्मादस्मोन्मविरोधावययानं  
 हीनं हीनमेव तत् । न तत्सहायानं भवितुमर्हति । बुद्धवचनस्यैवं लक्षणं यत्सूत्रे  
 उच्यते विनये संकृष्यते धर्मेतां च न विस्मिन्मयति (२) । न चैवं महायानं

(1) Sic nix.

<sup>(2)</sup> *Vilomayasi*, si le texte est correct, est un mot nouveau, dénomi-

utilisé tiré régulièrement de l'adj. *si-fama*. Le chinois traduit : *wei*, « s'éloigner de... ».

सर्वधर्मेभिः स्वभावलोपदेशात् । तस्मात्तु बुद्धवचनमिति कस्यचित्स्थानादतो  
स्वभावाविरोधे श्लोकः ।

स्वके ऽवतारात्स्वस्वैव विनये दर्शनादपि ।

अर्थादपि गाभीर्याद्विषयैव धर्मता ॥ ११ ॥

अनेन श्लोकेन किं दर्शयति । अवतरत्येवं स्वस्मिन् महायानसूत्रे स्वस्य च  
श्लेषस्य विनयः संवृज्यते । यो महायाने बोधिसत्त्वानां क्लेश उक्तः । विकल्प-  
श्लेषा हि बोधिसत्त्वाः । अर्थादपि गाभीर्यसंज्ञकत्वाच्च । न धर्मतां विबोध्य-  
त्यथैव <sup>(१)</sup> हि धर्मता महाबोधिमार्गस्य तस्मान्नास्ति कस्यचिद्विरोधः । अनोपरा-  
दित्युक्तमतस्त्वर्कगोचरत्वाद्योगे श्लोकः ।

निमित्तो ऽनिमित्तो ऽव्यापी सांयुतः खेदवानपि ।

नास्माद्यो मतस्त्वर्कस्तस्मातो विषयो न तत् ॥ १२ ॥

अबुद्धसत्त्वान्नयो हि तर्कः कश्चिदागमनिमित्तो भवति । अनिमित्तश्च भवति  
काकात्तरेणान्यथाप्रत्यक्षमात्रं <sup>(२)</sup> । अव्यापी च न सर्वज्ञेयविषयः । संवति-  
सत्त्वविषयश्च न परमार्थविषयः । खेदवांश्च प्रतिभानपर्यादाभात् <sup>(३)</sup> । महायान  
तु न निमित्तं यावद्वेदवत् । शतसाहस्रिकाद्यनेकसूत्रोपदेशात् । अतो न तर्कस्य  
तद्विषयः । अनुपायत्वात् आवकयाने न बुद्धत्वं प्राप्तमित्युक्तमत्र महायानं  
कथमुपायो युक्त इत्युपायत्वयोगे श्लोकः ।

अर्थादपि गाभीर्यात्परिपाको ऽविकल्पना ।

देशनातो दयस्यास्मिन् स बोपायो निवृत्तरे ॥ १३ ॥

अनेन श्लोकेन किं दर्शयति । प्रमाणीदार्थदेशनया सत्त्वानां परिपाकः  
प्रमाणाधिमुक्तिर्यो घट्टनात् । गाभीर्यदेशनया अविकल्पना अत एतस्य दय-  
स्यास्मिन् महायाने देशना स बोपायो निवृत्तरे ज्ञाने ताभ्यां यथाक्रमं

(१) Ex conj. Ms. : जिरोधत् । Le  
chinois donne ici encore le caractère  
qui, « s'éloigner », comme ci-dessus.

(२) Pratyavagama, mot nouveau :  
« entente respective ». Le chinois tra-

duit : « En tel ou tel temps on com-  
prend autrement ».

(३) Paryāḥina. Cf. Gīkṣā-samuo-  
caya, Index II, s. v. Le chinois tra-  
duit : mo-jan, « devenir silencieux ».



सत्यानां परिपाचनादात्मनश्च बुद्धधर्मपरिपाक्षादिति । ये पुनरस्यात् चसन्ति  
तदर्धमस्थानभासादीनवे कारकत्वेन श्लोकः ।

तद्व्याख्यानभासो भवति अतः दाहकरसो  
महापुस्तकस्यप्रसवकरसाहीर्घसमयः ।  
अनीचो ऽसम्बिचो ऽकृतमतिरपूर्वाधितशुभ-  
स्त्रसत्यस्त्रिभू धर्मे पतति महतो ऽर्थाद्वत इह ॥ १४ ॥<sup>(1)</sup>

भासाख्याने भाससद्व्याख्यानभासः । दाहकरसो भवत्प्रायेषु किं कारणं ।  
महतो अपुस्तकस्यप्रसवस्तु करसात् । कियत्तं कासमिति दीर्घसमयः । एवं  
पक्षादादीनवः । येषु च कारणेन भासनां च कार्यं तत् संदर्शयति । किं पुनः  
कारणे तु सतीति चतुर्विधं भासकारणं दर्शयति । नीचं चास्य न भवति सम्बिचं  
वा अकृत्यप्रमतिर्वा भवति महायानधर्मतायां पूर्वं चानुपपत्तेशुभो भवति ।  
पतति महतो ऽर्थादिति । महाबोधिसंभारार्थात् । अत्रापुनरिहाणितो पर-  
मादीनवं दर्शयति । भासकारकमुक्तमभासकारणं वक्तव्यमित्यभासकारणत्वे  
श्लोकः ।

तद्व्याख्याभावात्परममहमत्तादनुवमात्<sup>(2)</sup>  
विचित्रस्याख्यानात्प्रवक्तव्ययोगाद्भुजमुखात् ।  
यथाख्यानं नार्थाद्वतवति च भावातिवहनात्  
न धर्मे ऽस्मिन्नासौ भवति विदुषां योनिविचयात् ॥ १५ ॥

तद्व्याख्याभावादिति ततो ऽस्य महायानस्याभावात् । अत्र भावकयान-  
मेव महायानं स्यादस्य आरम्भस्य प्रत्येकबुद्धस्य वामाचः स्यात् । सर्व एव हि  
बुद्धा भवेयुः । परममहमत्तात् । सर्वज्ञज्ञानभारंस्यानुममाद्य तुल्यकाशप्रवृत्त्या ।  
विचित्रस्याख्यानात् । विचित्रस्याच संभारभारं आख्यायते न केवलं शून्यतेषु ।  
तस्यादमिप्रायिकेनानेन भवितव्यमिति । प्रवक्तव्ययोगाद्भुजमुखादभीर्षणं चान-  
शून्यता कथ्यते वज्रमिच्छ पर्यायेष्वेतेषु तेषु सूत्रानेषु तस्याद्वितव्यमत्र महता  
प्रयोजनेन । अन्यथा हि संकृतिविधेमात्रकृतममविष्यदिति । यथाख्यानं  
नार्थात् न चास्य यथावतमर्षो ऽस्यादपि भासो न युक्तः । भगवति च  
भावातिवहनादतिवहनसं बुद्धानां भावो दुराधेयकस्याप्राप्त्यामिसाद्व्याना-

<sup>(1)</sup> Mètre likharinī jusqu'au vers 16. — <sup>(2)</sup> Le traducteur chinois a lu  
•दनुपमात् et rendu par non-p'î, essais conjugués.

क्षसितव्यमिति । एवं योनिशः प्रविचयाद्विदुषां चासौ न भवति । दूरानुप्रवि-  
ष्टज्ञानगोचरत्वे श्लोकः ।

श्रुतं निश्चिन्त्यादौ प्रभवति मनस्कार इह धो  
मनस्काराज्ज्ञानं प्रभवति च तत्त्वार्थविषयं ।  
ततो धर्मप्राप्तिः प्रभवति च तस्मिन्मतिरतो  
यदा प्राप्तात्मा सा कथमसति तस्मिन्मतिरसति ॥ १६ ॥

श्रुतं निश्चिन्त्यादौ मनस्कारः प्रभवति यो योनिश्च इत्यर्थः । योनिशो मन-  
स्कारात्तत्त्वार्थविषयं ज्ञानं प्रभवति लोकोत्तरा सम्यग्बुद्धिस्तत्त्वार्थस्य  
धर्मस्य प्राप्तिकृतस्तस्मिन् प्राप्ते मतिर्विमुक्तिज्ञानं प्राप्नुम्वति । एवं यदा प्रत्यात्मं  
सा मतिर्भवति । कथमसति तस्मिन्नेषा अवसितिर्निश्चयो भवति नेनेद् बुद्ध-  
यचनमिति । अत्रासपदस्थानत्वे श्लोकः ।

अहं न बोद्धा न गभीरबोद्धा बुद्धो गभीरं किमतर्कगम्यं ।  
कक्षाज्ञभीरार्यविदां च मोघ इत्येतदुच्चासपदं न युक्तं ॥ १७ ॥<sup>(1)</sup>

यदि तावद्ब्रह्मस्य न बोद्धेत्युच्चासपदं तत्र युक्तं । अथ बुद्धो ऽपि गभीरस्य  
पदार्थस्य न बोद्धा स किं गभीरं देशयिष्यतीत्युच्चासपदं तदयुक्तं । अथ गभीरं  
कक्षादतर्कगम्यमित्युच्चासपदं तत्र युक्तं । अथ कक्षाज्ञभीरार्यविदामिव मोघो  
न तार्किकाशामित्युच्चासपदं तत्र युक्तं । अनधिमुक्तिर एव तत्त्वज्ञौ श्लोकः ।

हीनाधिमुक्तेः सुनिहीनधातोर्हीनेः सहायेः परिवारितस्य ।  
अर्थादर्थगामीर्यसुदेशिते ऽस्मिन्मते ऽधिमुक्तिर्यदि नास्ति सिद्धं ॥ १८ ॥

यस्य हीना चाधिकमुक्तितत्त्वस्य हीन एव धातुः समुदागत आनयविज्ञान-  
भावना । हीनेरेव सहायेः समानाधिमुक्तिधातुकेयः परिवारितस्य साक्षिभौदा-  
र्यगामीर्यसुदेशिते महायानधर्मे यथाधिमुक्तिर्नास्ति अत एव सिद्धमुत्कृष्टमिदं  
महायानमिति । अश्रुतसूत्रानामप्रतिषेधयोगे श्लोकः ।

श्रुतानुसारेण हि बुद्धिमतां कक्षा श्रुते यः प्रकरोत्यवशां ।  
श्रुते विधिने सति चाप्रमेये श्रिष्टे कुतो निश्चयमेति मूढः ॥ १९ ॥

कामं तावदधिमुक्तिर्न स्थादश्रुताणां तु सूत्रानामविरोधेऽपि प्रतिषेधो न

<sup>(1)</sup> Mètre npajāñ jusgu'au vers 21.

युक्तः । युताभ्युदयेन हि बुद्धिमत्त्वं सम्भवाच्च युत एवावस्थां करोति मूढः । स सत्त्वेवावशिष्टे युते विविधे धाममेवे च युतः कारणास्त्रियमेति न तद् बुद्ध-  
बधनमिति । न हि तस्य युतादन्वहसमसि तस्मादयुता प्रतिषेधो न युक्तः ।  
यद्यपि च युतं तद्योचिषो मनसि कर्तव्यं नावोचिष इत्यवोचिषोमनसिकारा-  
दीनमे लोचः ।

यथावते ऽर्धे परिवर्त्यमाने स्वप्रत्ययो हानिमुपैति बुद्धेः ।

स्वास्माततां च विपतिं चतिं च प्राप्नोति धर्मे प्रतिधातवीच ॥ २० ॥

स्वप्रत्यय इति स्वयंकृष्टिरामर्षको न विज्ञानामन्तिकादर्शपर्ययी । हानि-  
मुपैति बुद्धेरिति यथाभूतज्ञानादप्राप्तिपरिहातः । धर्मस्य च स्वास्माततां  
प्रतिविपतिं तन्निदानं चापुष्पप्रभावात् चतिं प्राप्नोति । धर्मे च प्रतिधातमा-  
चरत् च धर्मवसनसंयतेर्नीचं कर्मेत्यमवादीनवः । यद्यथावतद्वार्धमविज्ञानतो  
ऽपि प्रतिधातो न युक्त इति प्रतिधातायोमे लोचः ।

मनःप्रदोषः प्रकृतिप्रकुटो . . . . . (1) ह्ययुक्तकमः ।

मानेन संदेहवतस्य धर्मे तस्मादुपेयैव वरं ह्यदोषा ॥ २१ ॥

प्रकृतिप्रकुट इति प्रकृतिसाधकः । तस्मादुपेयैव वरं । यस्मात् । सा ह्यदोषा ।  
प्रतिधातवु सदोषः ।

महापापब्रूपासंकारे महापापविक्षिपिभारः प्रथमः

## II

शरत्तममविशेषसंग्रहलोचः ।

रत्नाणि यो हि शरत्तमवतो ऽव पात्रे

श्लेषः स एव परमः शरत्तमतामां ।

सर्ववनाभ्युपगमाधिवमामिभूति-

मेदेचतुर्विधमवार्धविशेषलेख ॥ १ ॥ (2)

स एव परमः शरत्तमं वतामामिति । केन कारणेन । चतुर्विधसमावार्ध-  
विशेषलेख । चतुर्विधो ऽर्धः सर्ववनाभ्युपगमाधिवमामिभूतिमेदो वेदितव्यः ।

(1) Omission de six syllabes : - - - - - . — (2) Mètre vasantatilaka.

सर्ववर्णार्थः । अश्वपुगमार्थः । अधिगमार्थः । अभिमवार्थः । ते पुनस्तत्परं  
निर्देश्यते । तथाप्यत्र शरयप्रगतानां वज्रकुम्भकार्थत्वात् केचिन्नोत्सहन्ते ।  
श्लोकः ।

यस्मादादी कुम्भार एव व्यवसायी  
दुःसाधो ऽसौ नैकसहस्रैरपि कष्टैः ।  
किञ्चो यस्मात्सत्त्वहिताधानमहार्थ-  
यस्मादप्ये धान इत्याद्यशरयार्थः ॥ २ ॥<sup>(1)</sup>

एतेन तत्र शरयगमनव्यवसायस्य प्रविधानप्रतिपत्तिविशेषाभ्यां यशोहेतुत्वं  
दर्शयति । फलप्राप्तिविशेषस्य महार्थत्वं । पूर्वाधिकृते सर्ववर्णार्थे श्लोकः ।

सर्वान् सत्त्वांसारयितुं यः प्रतिपन्नो  
यागे ज्ञाने सर्वगते कौशिकपुत्रः ।  
यो निर्वाणे संसरणे ऽप्येकरसो ऽसौ<sup>(2)</sup>  
सौख्ये भीमानेष हि सर्वेष्व एव ॥ ३ ॥

एतेन चतुर्विधं सर्ववर्णार्थः<sup>(3)</sup>

यस्मात्केतिकं धर्मताप्राप्तिसम्बन्धं चेति अनेकवचन्या प्रवृत्तिरीदारिकसूक्त-  
प्रमेहेन । शरयप्रतिपत्तिविशेषणे श्लोकः ।

शरयगतिभिर्मां गतो महार्थं नुयगसबुद्धिमुपेति सो ऽग्रमेधां ।  
यदुरति जगदिदं कृपाशयेन प्रपद्यति चाग्रतिमं महार्थधर्मं ॥ १२ ॥<sup>(4)</sup>

अत्र शरयगमनस्य महार्थतां स्वपदार्थप्रतिपत्तिभ्यां दर्शयति । स्वार्थप्रति-

<sup>(1)</sup> Mètre maitrayāgri jusqu'au vers 3.

<sup>(2)</sup> Ex conj. Le ms. donne संसृ-  
शान्त्येकरसो ऽसौ.

<sup>(3)</sup> Ici commence dans le manu-  
scrit original une lacune de deux feuil-  
lets, dissimulée et comblée au moyen  
d'un passage emprunté à quelque cas-

tra, mais dont je n'ai pu déterminer  
exactement la provenance. On trou-  
vera ce passage à l'Appendice. La  
version chinoise montre que la la-  
cune correspond à huit vers de notre  
texte, avec le commentaire affé-  
rent.

<sup>(4)</sup> Mètre pnapitāgri.

पतिः पुनर्बन्धप्रकारा प्रमेयमुल्लूख्य । अप्रमेयत्वं तर्कसंख्याकात्माप्रमेयतया  
वेदितव्यं । न हि सा मुहवृत्तिस्तर्कैव प्रमेया न संख्याया न कासेनाद्यन्तिक-  
स्यात् । परार्थप्रतिपत्तिराश्रयतश्च कश्चात्कुराद्येन प्रयोजनतश्च महायानधर्म-  
प्रवर्णेन । महायानं हि महार्थदृष्टां धर्मः ।

महायानसूत्राचार्ये शरत्कर्मनाचिकारो द्वितीयः

### III

नीचप्रमेदसंयतलोचः

सत्तामसं सत्तामसं चित्तं नीचप्रमेदता ।

आदीनवी ऽनुशंस्य द्विधीयन् चतुर्विधा ॥ १ ॥<sup>(1)</sup>

अनेन नीचस्थाकिलमयत्वं सत्तामसो चित्तं प्रमेद आदीनवी ऽनुशंसो द्विधी-  
यन् चेत्येव प्रमेदः संनृहीतः । एते च प्रमेदाः प्रत्येकं चतुर्विधाः । अनेन  
नीचाकिलविमाने श्लोकः ।

धातूनामभिमुक्तेषु प्रतिपत्तेषु मेदतः ।

अचमेदोपसम्भवे नीचाकिलं निरूप्यते ॥ २ ॥

नामाधातुवत्तात्सलानामपरिमाणो धातुप्रमेदो यचोक्तमचराशिसूत्रे<sup>(2)</sup> ।  
तस्मादेवंजातीयको ऽपि धातुमेदः प्रत्येतव्य इति । अस्मि यान्तये नीचमेदः ।  
अभिमुक्तिमेदो ऽपि सत्तामसमुपसम्भवे प्रवमत एव कश्चित् कश्चिदेव याने  
ऽभिमुक्तिर्भवति सो ऽन्तरेण नीचमेदं न ज्ञात् । कथादितायामपि च प्रत्यय-  
वशेनाभिमुक्तौ प्रतिपत्तिमेद उपसम्भवे कश्चित्तिर्विडा भवति कश्चित्तिेति सो  
ऽन्तरेण नीचप्रमेदं न ज्ञात् । अचमेदोपसम्भवे हीनमध्यविशिष्टा बोध्यः

<sup>(1)</sup> Mètre anostubh jusqu'au v. 10.

noise et la tibétaine ne renferment

<sup>(2)</sup> Le ms. porte अचामिस्सने. Le  
chinois dit : «Le sūtra (sin-to-lo) -  
des dhātus nombreux» (= Bahu-  
dhātuka-sūtra). La collection chi-

pas de sūtra spécial portant ce titre ;  
cependant le Bahudhātuka-sūtra  
est expressément cité dans l'Abhi-  
dharma-kośa sur I, 27.

सो ऽग्रेण गोचमेदं न स्थात् बीजानुरूपत्वात् फलस्य । अगलविभागे  
श्लोकः ।

उदयले ऽथ सर्वले महार्धले ऽथपाथ च ।  
शुभस्य तन्निमित्तत्वात् गोपायत्वं विधीयते ॥ ३ ॥

अथ गोचस्य चतुर्विधेन निमित्तत्वेनायत्वं दर्शयति । तच्च गोचं कुशल-  
मूलानामुदयले निमित्तं सर्वले महार्धले अथयले च । न हि आचक्षाणं तद्यो-  
दयाणि कुशलमूलाणि न च सर्वाणि सन्ति बलवैभारवायभावात् । न च  
महार्धान्यपरार्धत्वात् । न चाथपाथानुपधिषेणर्वाणामसानत्वात् । अथ-  
विभागे श्लोकः ।

प्रकृत्या परिपुष्टं च आशयसाभितं च तत् ।  
सदस्यैव विज्ञेयं शुणोत्तारकतार्धतः ॥ ४ ॥

एतेन चतुर्विधं गोचं दर्शयति । प्रकृतिस्थं समुदासीतमाशयस्यभावमाश-  
ितस्यभावं च तदेव यथाक्रमं । तत्पुनर्हेतुभावेन सत् फलमावेनासत् । शुणोत्तार-  
कतार्धेन गोचं वेदितव्यं नृणा उत्तरन्यस्यादुल्लसतीति कुला । शिष्टविभागे  
श्लोकः ।

कारुण्यमधिमुक्तिश्च चास्तिश्चादिप्रयोगतः ।  
समाचारः शुभस्यापि गोचे सिद्धं निश्चयते ॥ ५ ॥

चतुर्विधं सिद्धं गोचिसत्यगोचे । आदिप्रयोगत एव कारुण्यं सत्येन । अधि-  
मुक्तिर्महायानधर्मे । चास्तिर्बुद्ध्यर्थ्यायां सहिष्णुताच्चैव । समाचारस्य पार-  
मितामयस्य कुशलस्येति । प्रमेदविभागे श्लोकः ।

नियतानियतं गोचमहार्धं हार्धमेव च ।  
प्रत्ययेर्गोचमेदो ऽयं समासेन चतुर्विधः ॥ ६ ॥

समासेन चतुर्विधं गोचं नियतानियतं तदेव यथाक्रमं प्रत्ययेरहार्धं हार्धं  
चेति । आदीनवविभागे श्लोकः ।

क्षेत्राभासः कुम्भित्वं विघातः परतन्त्रता ।  
गोचस्यादीनवी ज्ञेयः समासेन चतुर्विधः ॥ ७ ॥

गोचिसत्यगोचे समासेन चतुर्विधं आदीनवः येन गोचस्यो ऽनुबोधे प्रवर्तते ।

क्षेत्रमाश्रयं । चक्षुषाऽभिषता । उपकरद्विधातः । पारतन्त्र्यं च । अनु-  
ग्रहविभागे श्लोकः ।

चिरादपावनमवमानुमोचथ तथ च ।

तनुकुःशोषसंविधिः शीघ्रेणा हत्वपाचना ॥ ८ ॥

चतुर्विधो बोधिसत्त्वस्य बोधेऽनुग्रहः । चिरैकापायान् नश्यति । शिरं च  
तेजो मृष्यते । मृदुत्वं च दुःखं तेषूपपन्नः प्रतिसंवेदयते । संविप्रयेतास्तदुप-  
पन्नांश्च सत्त्वान्कृत्वायमानः परिपाचयति । महासुवर्चनोचोपम्ये श्लोकः ।

सुवर्चनोचवत् सौम्यममेयबुद्धतामयः ।

ज्ञाननिर्मलताशीलप्रभावाद्यां च निश्चयः ॥ ९ ॥

महासुवर्चनोचं हि चतुर्विधस्य सुवर्चस्यावधौ भवति । प्रभूतस्य प्रभास्वरस्य  
निर्मलस्य कर्मस्य च । तत्साधर्म्येण बोधिसत्त्वनोभमप्रमेयबुद्धमूलावयः ।  
ज्ञानावयः । क्षेत्रनिर्मलप्राप्त्यावयः । अभिज्ञादिप्रभावावयवः । तस्याप्यहा-  
सुवर्चनोचोपमं वेदितव्यं । महारत्ननोचोपम्ये श्लोकः ।

सुरत्ननोचवत् सौम्यं महाबोधिनिमित्ततः ।

महाज्ञानसमाधार्यमहासत्त्वार्चनिमित्तात् ॥ १० ॥

महारत्ननोचं हि चतुर्विधरत्नावधौ भवति । चात्त्वस्य सर्वसंपन्नस्य संज्ञान-  
संपन्नस्य प्रभावासंपन्नस्य च । तदुपमं बोधिसत्त्वनोचं वेदितव्यं महाबोधिनिमि-  
त्तत्वात् महाज्ञाननिमित्तत्वादायसमाधिनिमित्तत्वात् चित्तस्य हि संज्ञितिः  
समाधिः महासत्त्वपरिपाकनिमित्तत्वाच्च मञ्जुसत्त्वपरिपाचनात् । चतुर्विध-  
विभागे श्लोकः ।

द्वैकान्तिकी दुश्चरितेऽस्ति कश्चित्

कश्चित् समुद्रातितमुद्बध्नी ।

चमोचनानीयशुभोऽस्ति कश्चित्

निहीनशुद्धोऽस्त्वपि हेतुहीनः ॥ ११ ॥<sup>(1)</sup>

अपरिनिर्वाणधर्मस्य एतन्निर्गोचरकोऽस्मिन्नेतः । स च समावृतो द्विविधः ।  
तत्कारणापरिनिर्वाणधर्मो चात्त्वस्य च । तत्कारणापरिनिर्वाणधर्मो चतुर्विधः ।  
दुश्चरितेकान्तिकः समुद्भिन्नकुञ्जचमूकः । चमोचनानीयशुद्धचमूकः । हीन-

<sup>(1)</sup> Mètre upajāli.

कुशलमूल्यापरिपूर्णसंभारः । अस्मत्पापरिनिर्वाणधर्मा तु हेतुहीनो यस्य  
परिनिर्वाणगोत्रमेव नास्ति । प्रकृतिपरिपुष्टगोत्रमाहात्म्ये श्लोकः ।

गात्रीर्घोदार्थवादे परहितकरणायोदिते दीर्घधर्मे  
अस्मात्त्वैवाधिमुक्तिर्भवति सुविपुला संपत्तिचमा च ।  
संपत्तिश्चावसाने दयगतपरमा शङ्खवत्येव तेषां  
तन्मैत्र्यं बोधिसत्त्वप्रकृतिगुणवत्तत्तत्प्रपुष्टाच्च गोत्रात् ॥ १२ ॥<sup>(1)</sup>

यत्राभीर्घोदार्थवादिनि परहितक्रियार्थमुक्ते विशीर्षे महायानधर्मे गात्री-  
र्घोदार्थमस्मात्त्वैवाधिमुक्तिर्विपुला भवति । प्रतिपत्ती चोत्साहः<sup>(2)</sup> संपत्ति-  
श्चावसाने महाबोधिर्दयगतायाः संपत्तिः परमा तत्प्रकृता गुणवत्तः परिपुष्टस्य  
च बोधिसत्त्वगोत्रस्य माहात्म्यं वेदितव्यं । दयगता इति द्वये लौकिकाः आव-  
शाश्च । परमेति विशिष्टा । फलतो गोत्रविशेषयोः श्लोकः ।

सुविपुलमुपबोधिवृक्षकूली  
जनसुखदुःखशमोपलब्धये च ।  
स्वपरहितसुखक्रियाफलत्वाद्  
भवति -- समुद्रगोत्रमेतत् ॥ १३ ॥<sup>(3)</sup>

स्वपरहितफलस्य बोधिवृक्षस्य प्रशस्तमूलत्वमनेन बोधिसत्त्वगोत्रं संदर्शितं ।

महायानसूत्रासंस्कारे गोत्राधिकारचतुर्तीयः

#### IV

चित्तोत्पादकचयी श्लोकः ।

महोत्साहा महारक्षा महार्थाव महोदया ।  
चेतना बोधिसत्त्वानां दयार्था चित्तसंभवः ॥ १४ ॥<sup>(4)</sup>

महोत्साहा संग्रहवीर्येण महीरदुष्करदीर्घकालप्रतिपत्तोत्सहनात् । महा-  
रक्षा यथासंज्ञाप्रयोगवीर्येण । महार्था चात्मपरहिताधिकारात् । महोदया

(1) Mètre anugāharā.

(2) Ex conj. Ms. : चावदः. Le chi-  
nois traduit : j'en, «patience».

(3) Mètre puspitāgrā. Il manque

un iambes après bhavati, au quatrième  
pāda.

(4) Mètre anugāharā jusqu'à un  
vers 6.



महानोधिषमुदानमत्वात् । सौ एवं विविधो ब्रह्मः परिदीपितः पुण्यकारमुणी  
ह्यग्नां पदाभ्यामर्थक्रियायुक्तः फलपरिग्रहयुक्तश्च ह्यग्नां । इत्यर्थो महानोधि-  
सत्त्वार्थक्रियासम्बन्धत्वात् । इति चिनुवा इत्यात्मना च चेतना चित्तोत्पाद  
इत्युच्यते । चित्तोत्पादप्रभेदे श्लोकः ।

चित्तोत्पादो अधिमोचो ऽसौ बुद्धाध्याश्रयिको ऽपरः ।

वैपाक्यो <sup>(1)</sup> भूमिषु मत्तत्वावापरवर्जितः ॥ २ ॥

चतुर्विधो बोधिसत्त्वानां चित्तोत्पादः । आधिमोचिको <sup>(1)</sup> अधिमुक्तिर्धर्मा-  
भूमी । बुद्धाध्याश्रयिकः सप्तसु भूमिषु । वैपाक्यो <sup>(2)</sup> ऽष्टम्यादिषु । अनावर-  
णिको कुचभूमी । चित्तोत्पादविनिश्चये पल्लारः श्लोकाः ।

कचव्यामूक इतो ऽसौ सदासत्त्वहिताश्रयः ।

धर्माधिमोचसन्धानपर्यव्याप्त्यन्यथा ॥ ३ ॥

उत्तरोत्तरच्छन्द्यानो ऽसौ प्रतिष्ठा शीलसंवृतिः ।

कथापना विपक्षश्च परिपन्थो <sup>(1)</sup> अधिवासना ॥ ४ ॥

गुणकृद्गुणसो ऽसौ पुण्यज्ञानमयः स हि ।

सदापारमितायोनिर्यासश्च स कथ्यते ॥ ५ ॥

भूमिपर्यवसानो ऽसौ प्रतिस्त्वं तन्मयोवतः ।

विज्ञेयो बोधिसत्त्वानां चित्तोत्पादविनिश्चयः ॥ ६ ॥

तथापि विनिश्चयः । किमुक्त एव चतुर्विधो बोधिसत्त्वानां चित्तोत्पादः  
किमाश्रयः किमधिमोचः किमात्मनः किंयानः किंप्रतिष्ठः किमादीनवः  
किमनुश्रवः किनिर्घोषः किपर्यवसान इति । आह । कचव्यामूकः । सदासत्त्वहि-  
ताश्रयः । महायानधर्माधिमोचः । तन्मज्ञानपर्यव्याकारेण तन्मज्ञानात्मकत्वात् ।  
उत्तरोत्तरच्छन्द्यानः । बोधिसत्त्वशीलसंवरप्रतिष्ठः । परिपन्थ आदीनवः ।  
कः पुण्यक्षपरिपन्थो विपक्षश्चान्वयानवित्तस्योत्पापना अधिवासना वा । पुण्य-  
ज्ञानमयगुणधर्मकुलानुश्रवः । सदापारमिताभासनिर्यासः । भूमिपर्यवसा-  
नश्च प्रतिस्त्वं भूमिप्रयोगात् । यस्यां भूमी चः प्रयुक्तश्च तद्भूमिपर्यवसानः ।  
समादानसांकेतिकचित्तोत्पादे श्लोकः ।

निश्चयसात् हेतुवसात्कचव्यामूकतवसात्कुमाभासात् ।

चङ्कडकुडोदय उक्तचित्तोत्पादः परास्मानात् ॥ ७ ॥ <sup>(2)</sup>

<sup>(1)</sup> *Vaiṣṭhika, ādhimokṣika, vipākika, paripanthā, mola nouveaux.* —

<sup>(2)</sup> *Mètre āryā jusqu'au vers 20.*

यो हि पराव्याप्ताच्चित्तोत्पादः परविज्ञापनात्सङ्गते समादानसंकेतिकः । स पुनर्मिथ्यत्वाद्वा भवति कस्यापि चानुरोधात् । हेतुवत्त्वाद्वा गौरवसामर्थ्यात् । कुग्रहमुक्तादातीतपुष्टितः<sup>(1)</sup> । अतवत्त्वाद्वा तत्र तत्र धर्मपर्याये भाव्यभाषे बहूनां बोधिविज्ञोत्पादात् । अभावासाद्वा वृद्ध इव धर्मे सततव्यवर्तितव्य-  
धारणादिभिः । स पुनर्मिथ्यत्वादवृद्धोदयो वेदितव्यः । हेत्वादिवत्त्वाद् वृद्धो-  
दयः । पारमार्थिकचित्तोत्पादे सप्त श्लोकाः ।

सूपासितसंयुक्ते सुसंभूतज्ञानपुष्पसंभारे ।  
धर्मेषु निर्विकल्पज्ञानप्रसवात्परमताम् ॥ ८ ॥  
धर्मेषु च सत्त्वेषु च तत्त्वस्थेषु समे च बुद्धये ।  
समचित्तोपासकभावात्मोद्यविशिष्टता तस्य ॥ ९ ॥  
जन्मीदार्यं तस्मिन्नुत्साहः शुचिराश्रयस्यापि ।  
कौशल्या परिशिष्टे निर्घाणं चैव विज्ञेयं ॥ १० ॥  
धर्माधिमुक्तिबीजात्पारमितास्तेष्वभातुतो जातः ।  
ध्यानमये मुख्यगर्भे कक्षणां संवर्धिका धात्री ॥ ११ ॥  
औदार्यं विज्ञेयं प्रणिधानमहादृष्टाभिनिर्हारात् ।  
उत्साहो बोद्धव्यो बुष्करदीर्घाधिकास्तेष्वभात् ॥ १२ ॥  
आसन्नबोधिविज्ञानदुपायज्ञानज्ञानतत्त्वापि ।  
आश्रयशुद्धिर्ज्ञेया कौशल्यां त्वन्यभूमिमतं ॥ १३ ॥  
निर्घाणं विज्ञेयं यथाव्यवस्थानमनसिकारेण ।  
तत्त्वज्ञानताज्ञानाद्विकल्पनया च तत्त्वैव ॥ १४ ॥

प्रथमेन श्लोकेनोपदेशप्रतिपत्त्यधिगमविशेषैः पारमार्थिकत्वं चित्तोत्पादकं दर्शयति । स च पारमार्थिकचित्तोत्पादः प्रमुहितायां भूमाविति । प्रामोद्यविशिष्टतायास्तत्र कारणं दर्शयति । तत्र धर्मेषु समचित्तता धर्मेनैरात्म्यप्रतिबोधात् । सत्त्वेषु समचित्तता आत्मपरसमलोपगमात् । सत्त्वस्थेषु समचित्तता आत्मन इव तेषां दुःखद्वयकाङ्क्षात् । बुद्धये समचित्तता तत्त्वमभातोदात्म्यमेव प्रतिबोधात् । तस्मिन्नेव च पारमार्थिकचित्तोत्पादे चर्द्धा वेदितव्याः । जन्म औदार्यमुत्साह आश्रयशुद्धिः परिशिष्टकौशल्यां निर्घाणं च । तत्र जन्म बीज-  
मातुर्गर्भधात्रीविधेयावेदितव्यं । औदार्यं द्रव्यमहाप्रणिधानाभिनिर्हारात् । उत्साहो दीर्घकालिकबुष्करास्तेष्वभात् । आश्रयशुद्धिरासन्नबोधिविज्ञानात्तदुपा-

<sup>(1)</sup> Ex conj. Ms. : "इत्यसौ (१) पुं".  
Le chinois traduit : « Par suite de ce

que les actes du passé accompli ont  
leurs racines de bien en plénitude ».

यज्ञानज्ञानाभास । परिशिष्टबीश्वरमन्यासु भूमिषु बीश्वरं । निर्द्यायं यथाव-  
स्थानभूमिभनसिकारेण । कथं मनसिकारेण तस्य भूमिव्यवस्थानस्य कल्पना-  
ज्ञानात्कल्पनाभासमेतदिति । तस्मैव च कल्पनाज्ञानस्याविकल्पनात् । औप-  
म्यमाहास्ये षट् श्लोकाः ।

पृथिवीसम उत्पादः कक्षावसुवर्णसंनिभश्चान्धः ।  
शुक्लवचनसदृशो बह्विप्रच्छोऽपरोच्छायः ॥ १५ ॥  
भूयो महानिधानवदम्बो रत्नाकरो यथैवान्यः ।  
सामरसदृशो ज्यैश्वो वसुप्रच्छोऽचलेन्द्रनिभः ॥ १६ ॥  
मेघव्यराजसदृशो महासुहृत्संनिभोऽपरो ज्यैयः ।  
चिन्तामणिप्रकाशो दिङ्करसदृशोऽपरो ज्यैयः ॥ १७ ॥  
गन्धर्वमधुरज्योषवदम्बो राजोपमोऽपरो ज्यैयः ।  
कोष्ठागारप्रच्छो महापथसमस्तथैवान्यः ॥ १८ ॥  
दानसमो विज्ञेयो गन्धर्वसमस्त वेतसगमप्रभवः ।  
आनन्दशब्दसदृशो महानदीश्रोतसदृशश्च ॥ १९ ॥  
मेघसदृशश्च कथितचित्तोत्पादी जिनात्मजानां हि ।  
तस्मात्तथा गुणाढ्यं चित्तं मुदितैः समुत्पाद्यं ॥ २० ॥

प्रथमचित्तोत्पादी बोधिसत्वानां पृथिवीसमः सर्वबुद्धधर्मतत्संभारप्रसवस्य  
प्रतिष्ठाभूतत्वात् । आद्यसहगतचित्तोत्पादः कक्षावसुवर्णसदृशो हितसुख-  
ध्यायस्य विकारामज्जनात् । प्रयोगसहगतः शुक्लपद्मवचनोपमः कुशलधर्म-  
वृत्तिगमनात् । अध्यायसहगतो बह्विप्रच्छो रत्नाकरो विशेषविशेषाभिसङ्को-  
त्तरीक्षरविशेषाधिममनात् । विशेषाधिममद्यथो ह्यध्यायः । दानपारमिता-  
सहगतो महानिधानोपम आभिषसंभोगेनाप्रमेयस्त्वसंतर्पणादशयत्वात् ।  
शीकपारमितासहगतो रत्नाकरोपमः सर्वगुणरत्नानां ततः प्रसवात् । चात्ति-  
पारमितासहगतः सामरोपमः सर्वानिष्टोपरिपातैरज्योभत्वात् । वीर्यपारमि-  
तासहगतो वज्रोपमो बृहत्त्वादभेद्यतया । आनन्दपारमितासहगतः पर्यतराजोपमो  
निष्कम्पत्वादविच्येपतः । प्रज्ञापारमितासहगतो मेघव्यराजोपमः सर्वज्ञेशज्ञेधा-  
वरणव्याधिप्रशमनात् । अमसासहगतो महासुहृत्संनिभः सर्वावस्थं सत्वानु-  
पेक्षकत्वात् । अभिज्ञासहगतचिन्तामणिसदृशो यथाधिनीचं तत्पक्षसमुद्धेः ।  
संमहवसुसहगतो दिङ्करसदृशो विनेयसस्यपरिपाचकात् । प्रतिसंवित्सहगतो  
गन्धर्वमधुरज्योषोपमो विनेयावर्जकधर्मदेशकत्वात् । प्रतिशरणसहगतो महा-  
राजोपमो विप्रणाशहेतुत्वात् । पुष्पज्ञानसंभारसहगतः कोष्ठागारोपमो बह-  
पुष्पज्ञानसंभारकोषस्थानत्वात् । बोधिपञ्चसहगतो महाराजपथोपमः सर्वाध-

पुद्गलयातानुयातत्वात्<sup>(1)</sup> । श्रमध्विपञ्चनासहगतो यानोपमः सुखसहनात् । धारणाप्रतिमानसहगतो गन्धर्वोपमः सङ्कधारणाद्यधोमेदसाधर्म्येण सुता-  
युतधर्मार्थधारणाद्यधोमेदतः । धर्मोद्धानसहगत आनन्दशब्दसङ्गो मोक्षका-  
मानां विनोयानां प्रियस्वावशात् । एकायनमार्गसहगतो नदीस्रोतः समः  
स्वरसबाहिलात् । अनुत्पत्तिकधर्मसङ्गमित्तानि एकायनत्वं तद्वृत्तिगताणां  
बोधिसत्त्वानामभिन्नकार्यक्रियात्वात् । उपायकीशक्तसहगतो मेघोपमः सर्व-  
सत्त्वार्थक्रियातदधीनत्वात् तुषितभवनवासादिसंदर्शितः । यथा मेघात्सर्व-  
भावमलोकसंपत्तयः । एष च द्वाविंशतुपमचित्तोत्पादः आर्थाद्यधमतिबुद्धे<sup>(2)</sup>  
अचगतानुसारेणानुबन्धः । चित्तानुत्पादपरिभाषायां श्लोकः ।

परार्थचित्तात्तदुपायनाभतो महाभिसंध्यसुतत्वदर्शनात् ।

महार्हचित्तोदयवर्जिता जनाः श्रमं गमिष्यन्ति विहाय तत्सुखं ॥ २९ ॥<sup>(3)</sup>

तेन चित्तोत्पादेन वर्जिताः सत्त्वाद्यनुर्विधं सुखं न लभन्ते यद्वोधिसत्त्वानां  
परार्थचित्तनात्सुखं । यच्च परार्थोपायनामात् । यच्च महाभिसंध्यसंदर्शनात्  
गन्धीरमहायानस्ततोभिप्राधिकार्यविनीधतः । यच्च परमतत्वस्य धर्मनैरा-  
त्म्यस्य संदर्शनात्सुखं । चित्तोत्पादप्रत्यक्षायां दुर्नेतिपरिच्छेदनिर्मयतामुपादाय  
श्लोकः ।

सहोदयाचित्तवरस्य धीमतः सुसंयुतं चित्तमननदुष्कृतात् ।

सुखेन दुःखेन च मोदते सदा सुभी<sup>(4)</sup> कृपालुश्च विपर्ययद्वयं ॥ ३० ॥

तस्य चित्तवरस्य सहोदयाद्वोधिसत्त्वस्य सुसंयुतं चित्तं भवत्यननसत्त्वाधि-

<sup>(1)</sup> Ex conj. Ms. : सर्वार्थयुतागलवा-  
तानुयातत्वात्. Le chinois traduit :  
« Parce que les grands nobles vont  
devant, ■ le reste marche à la  
suite ».

<sup>(2)</sup> L'Akṣayamati-sūtra est fré-  
quemment cité dans le Gīṇḍa-samuc-  
caya. Je n'ai pas retrouvé le passage  
correspondant dans l'Akṣayamati-  
nirdeśa-sūtra traduit par Tchou Fa-  
hou entre 265 et 316 (Nanj. 74;  
éd. jap. de Tōkyō III, 5), ni dans la  
traduction de Tche-yen, qui se place  
entre 420 et 479 (Nanj. 77; éd.

jap. III, 2) et qui forme les cha-  
pitres 27-30 du Mahā-saṃnipāta.  
J'ai retrouvé l'énumération de dix  
cittotpādas seulement, avec des  
termes de comparaisons analogues,  
dans l'Akṣayamati-paripreśa, qui  
forme le 45<sup>e</sup> chapitre du Ratnakāṣa  
(Nanj. 28, 45; éd. jap. II, 6 [p. 70]),  
traduit par Bodhiruci entre 693 et  
713.

<sup>(3)</sup> Mètre varṇasṭhā jusqu'au vers  
23.

<sup>(4)</sup> Subhā, mot nouveau : « qui a  
du subha-karmāna ».

ज्ञानाद् दुष्कृतादतो ऽस्य दुर्मितितो भयं न भवति । स च द्रव्यं वर्धयन् शुभं च कर्म कृपां च निवर्धयन् शुभी भवति कृपालुश्च तेन सदा भोदते । सुखेनापि शुभित्वात् । दुःखेनापि परार्थक्रियानिमित्तेन कृपालुत्वात् । अतो ऽस्य वज्र-  
कर्तव्यतापरिच्छेदादपि भयं न भवति । अकरुणसंवरणान्ने शोकः ।

अदानयेवः स्वशरीरकीविते परार्थमभ्येति परं परित्यजम् ।

परोपघातेन तन्नामिधः कथं स दुष्कृते कर्मणि संभवत्यसि ॥ २३ ॥

अस्य पिच्छार्थो यस्य पर एव प्रियतरो नास्मा परार्थं स्वशरीरकीविते निरपेक्षत्वात् । स कथमात्मार्थं परोपघातेन दुष्कृते कर्मणि प्रवत्यतीति । विज्ञात्वावृत्तौ शोको ।

मायोपमान्कीच्य स सर्वधर्मानुद्यानयाचामिव शोपपत्तीः ।

ज्ञेयाश्च दुःखाश्च विभेति नास्ती संपत्तिकाले ऽव विपत्तिकाले ॥ २४ ॥ <sup>(1)</sup>

स्वका गुणाः सत्यहिताश्च मोदः संविन्नश्च चिद्विबुधितं च ।

विमूढस्य मोहनमयभूमिः क्रीडारतिर्निविकृपात्मकानां ॥ २५ ॥ <sup>(2)</sup>

मायोपमसर्वधर्मेच्छयात्त बोधिसत्त्वः संपत्तिकाले ज्ञेयेभ्यो न विभेति । उद्यानयाचोपमोपपत्तीच्छयात् विपत्तिकाले दुःखाश्च विभेति । तस्य कुतो भयाद्बोधिचित्तं व्यावर्तिष्यते । अपि च स्वगुणा मण्डनं बोधिसत्त्वानां । पर-  
हितात्मीयिर्भोजनं । संविन्नोपपत्तिरुद्यानभूमिः । अद्विविबुधितं क्रीडा-  
रतिर्बोधिसत्त्वानामेवास्ति । नाधीधिसत्त्वानां । तेषां कथं चित्तं व्यावर्तिष्यते । दुःखवासप्रतिषेधे शोकः ।

परार्थमुद्योगवतः कृपात्मनो ह्यवीचिरयेति यतो ऽस्य रम्यतां ।

कुतः पुनस्तस्मिन् तादृशो भवन् परास्यैर्दुःखसमुज्ज्वैर्भवे ॥ २६ ॥ <sup>(3)</sup>

अपि च यस्य परार्थमुद्योगवतः कृपात्मकत्वाद्वीचिरपि रम्यः स कथं परार्थनिमित्तैर्दुःखोत्पादैर्भवे पुनस्तत्समापत्यते । यतो ऽस्य दुःखात्तासः स्वाधित्तस्य आवृत्तिर्भवति । सत्यपेक्षाप्रतिषेधे शोकः ।

महानुपाचार्यसदोषितात्मनः परस्य दुःखैवतत्तत्चेतसः ।

परस्य कुक्षे समुपस्थिते पुनः परैः समादायवतो ऽतिकल्पना <sup>(4)</sup> ॥ २७ ॥

<sup>(1)</sup> Mètre upandravajrī. — <sup>(2)</sup> Mètre upajāti. — <sup>(3)</sup> Mètre varjasthā jus-  
qu'au vers २७. — <sup>(4)</sup> (Ati-)lajjantī, mot nouveau, synonyme de lajjā.

यस्य महाकव्यार्थायैव नित्योपित आत्मा परदुःखैश्च दुःखितं चेतसा-  
क्रीत्पते परार्थं करणीये यदि परैः कक्षाशक्तिः समादायना कर्तव्या भवति  
अतिसूत्रना । कौशीयपरिभाषायां श्लोकः ।

शिरसि विनिहितोऽसत्त्वभारः शिथिलगतिर्न हि शोभते ऽयसस्यः ।  
स्वपरविविधबन्धनातिबन्धः शतशतमुत्सहमर्हति प्रकर्तुं ॥ २८ ॥ <sup>(1)</sup>

शिरसि महान्तं सत्त्वभारं विनिधाय बोधिसत्त्वः शिथिलं पराक्रममाशो  
न शोभते शतशतं हि स वीर्यं कर्तुमर्हति आत्मकवीर्यात् तथा हि स्वपर-  
बन्धनैर्विविधैरत्यर्थं बन्धः श्लेशकर्मजसत्त्वमायैः ।

महायानकृपाकर्मकारे चित्तोत्पादाधिकारस्तुतः

## V

प्रतिपत्तिस्तथैव श्लोकः ।

महाभयारम्भक्रीडयात्मिका जिनात्मजानां प्रतिपत्तिरिच्छते ।  
सदा महादानमहाधिवासना महार्थसंपादनकृत्यकारिका ॥ १ ॥ <sup>(2)</sup>

तत्र महाभया चित्तोत्पादाभयत्वात् । महारम्भा स्वपरार्थरक्षणात् । महा-  
प्रबोद्धा महानोधिप्रसत्तात् । अत एव यथाक्रमं महादाना सर्वसत्त्वोपा-  
दानात् । महाधिवासना सर्वदुःखाधिवासनात् । महार्थसंपादनकृत्यकारिका  
विपुलसत्त्वार्थसंपादानात् । स्वपरार्थनिर्विशेषस्यै श्लोकः ।

परच जम्भात्मसमानचित्ततां स्वतो ऽधि वा श्रेष्ठतरेष्ठतां परे ।  
तथात्मनो ऽन्वार्थविशिष्टसंज्ञिनः स्वकार्यता वा कतमा परार्थता ॥ २ ॥

परचात्मसमानचित्ततां जम्भा धिमुक्तिता वा संकेतिकचित्तोत्पादाने  
ज्ञानतो वा पारमार्थिकचित्तोत्पादाने । आत्मतो वा पुनः परच विशिष्ट-  
तरामिष्ठतां जम्भा तेनैव च कार्यजात्मनः परार्थं विशिष्टसंज्ञिनो बोधि-

(1) Mètre puspitāgrā. — (2) Mètre vançasthā jusqu'au vers 10.

सत्त्वस्य चः स्वार्थः परार्थो वा । निर्विशेषं हि तत्त्वोभयमित्यर्थः । परार्थविशेषो  
लोकः ।

परं च लोको न तथातिनिर्दयः प्रवर्तते तापनकर्मणा रिपौ ।

यथा परार्थं भुङ्क्तेः स्वतापने कृपात्मकः स्वात्मनि संग्रवर्तते ॥ ३ ॥

यथा स्वात्मनः परार्थो विशिष्यते तत्साधयति परार्थमात्मनो इत्यर्थं संता-  
पनात् । परार्थप्रतिपत्तिविभागे द्वौ लोकोः ।

निष्कृष्टमध्योक्तमधर्मतास्थिते सुदेशनावर्जनता एवतारणा ।

विनीतिरर्थे परिपाचना शुभे तत्ताववाद्दक्षितिमुत्तिमुत्तयः ॥ ४ ॥

शुभैर्विशिष्टैः समुदागमस्तथा कुलोदयो व्याकरणाभिप्लवता ।

तन्नागतज्ञानमनुत्तरं पदं परार्थं एव अभिधी दशात्मकः ॥ ५ ॥

विविधे सत्त्वनिकाये हीनमध्यविशिष्टगोचरे च योदशविधो बोधिसत्त्वक  
परार्थः । सुदेशनाऽनुशासनादेशनाप्रतिहाराभ्यां<sup>(१)</sup> । आवर्जनाऽद्विप्राति-  
हार्येण । अवतारणाऽशासनाभ्युपममनात् । विनीतिरर्थे एवतीर्यानां  
संशयच्छेदनं । परिपाचनाऽशुभे । अववाद्दक्षितिक्रितिः । प्रज्ञा विमुक्तिः अभि-  
क्षादिभिर्विशेषवैर्गुणैः । समुदागमः । तत्तावतकुले जन्म । अष्टम्यां भूमी व्याकरणा-  
द्व्यभ्यामभिवेक्ष्य । सः तन्नागतज्ञानेनेत्येष विषु गोचरेषु यथाधीनं  
च योदशविधः परार्थो बोधिसत्त्वकः । परार्थप्रतिपत्तिरसंपत्ती लोकः ।

यनानुकूपाविपरीतदेशना निवृत्तता चापममा विचचया ।

यमा च दान्ता च सुदूरणा एवया जिनात्मजानां प्रतिपत्तिवत्तमा ॥ ६ ॥

यथा एतौ परार्थप्रतिपत्तिः संपन्ना भवति तथा संदर्शयति । यच्च चासी  
संपन्ना भवति । यदि गोचरेयनानुकूपा विपरीता च देशना भवति । अनु-  
वृत्ता चावर्जना । सममा चावतारणा । न अत्रा मन्वते न चावतारितान्त-  
त्वात्ममायति । विचचया चार्थे विनीतिप्रतिपत्तिर्भवति । यमा च शुभे परि-  
पाचनाप्रतिपत्तिः । दान्ता चाववाद्दक्षितिप्रतिपत्तिः । न ह्यदानीं अववाद्दक्षि-  
परेषां समर्थः । सुदूरणा च कुलोदयादिप्रतिपत्तिः । न ह्यदूरगतया प्रति-  
पत्त्या कुलोदयादयः परेषां कर्तुं शक्वाः । सर्वा चेवा परार्थप्रतिपत्तिर्नोभि-

<sup>(१)</sup> Anupāsanti, mot nouveau. Le chinois traduit littéralement par sous-  
kiao, « enseignement à la suite ».

सत्त्वानामवस्था भवत्तुभ्युपगतसत्त्वावस्थादतो ऽपि संपत्ता वेदितव्या । प्रति-  
पत्तिविशेषयो ह्यौ श्लोको ।

महाभये कामिजनः प्रवर्तते चले विपर्ययसुखे भवप्रियः ।  
प्रतिस्वमाधिप्रशने भवप्रियः सदा तु सर्वोधिभये कृपात्मकः ॥ ७ ॥  
जनो विमूढः स्वसुखार्थमुद्यतः सदा तदप्राप्य परेति दुःखतां ।  
सदा तु धीरो हि परार्थमुद्यतो ह्यर्थार्थमाधाय परेति निर्वृतिं ॥ ८ ॥

तत्र कामानां महाभयत्वं ब्रह्माधिकचेतसिकदुःखदुर्गतिगमनहेतुत्वान् ।  
चलं विपर्ययसुखं कृपाकृत्यभवप्रियाणामनित्यत्वात्परमार्थदुःखत्वाच्च संस्कार-  
दुःखतया । आधयः श्लेषा वेदितव्या दुःखाधानान् । विमूढो जनः सदा  
स्वसुखार्थं प्रतिपन्नः सुखं नामोति दुःखमेवाप्नोति । बोधिसत्त्वस्तु परार्थं  
प्रतिपन्नः स्वपरार्थं संपाद्य निर्वृतिमुक्तं प्राप्नोत्यवमन्नापरः <sup>(1)</sup> प्रतिपत्तिवि-  
शेषः । मोक्षपरिणामने श्लोकः ।

यथा यथा ह्यवधिचिचयीचरे प्रवर्तते चारवती जिनात्मजः ।  
तथा तथा युक्तसमापत्तापदेर्हिताय सत्त्वमभिसंस्कारोति तत् ॥ ९ ॥

येन येन प्रकारेण चचुरादीन्द्रियणीचरे विचिचि बोधिसत्त्वः प्रवर्तते । ईर्ष्या-  
पक्षध्यापारचारे वर्तमानलोके तेन प्रकारेण संबद्धसादृश्यवचनेर्हिताय सत्त्वमु-  
त्सर्वमभिसंस्कारोति । यथा मोक्षपरिमुक्षिसूत्रे <sup>(2)</sup> विकारेण निर्दिष्टं । सत्त्व-  
मभिसंस्कारोति श्लोकः ।

सदा ऽस्ततस्तीकृतदोषचेतने जने न संदोषमुपेति <sup>(3)</sup> मुक्षिमान् ।  
अकामकारेण हि विप्रपन्नयो जने मयन्तीति कृपाविचूषितः ॥ १० ॥

सदा श्लेशैरस्ततस्तीकृतचेतने जने न संदोषमुपेति बोधिसत्त्वः । किं कारणं ?

<sup>(1)</sup> Ms. : ? स्वसत्त्वा. Le chinois ne contient pas de sūtra isolé sous ce titre.

<sup>(2)</sup> Le Gocarapariçuddhi-sūtra est cité dans le Çikṣā-samuccaya, p. 350, 21. Le chinois rend ce titre par Hing ts'ing tsing king. Le Tripiṭaka chi-

<sup>(3)</sup> Sarpdopa, si la lecture est exacte, est un mot nouveau. Le chinois traduit : « il ne produit pas de pensée souillée ».



अकामकारेणैषां विप्रतिपत्तयो भवतीति विदित्वा कदाचानुचिन्मनात् ।  
प्रतिपत्तिमाहात्म्ये श्लोकः ।

अवमत्तिसकलामिभयगन्त्री परमशमानुगता प्रपत्तिरेव ।

विविधगुणगणैर्विवर्धमाना जगदुपनुह्य सदा कृपाशयेन ॥ ११ ॥<sup>(1)</sup>

चतुर्विधं माहात्म्यं संदर्शयति । अभिभवमाहात्म्यं सर्वत्र भवत्यर्थं नति च  
पञ्चविधमभिभूयगमनात् । यद्योक्तं प्रज्ञापारमितायां<sup>(2)</sup> । क्वं चेत्सुभूत भावो  
ऽभविष्यन्नाभावो नहं महायानं सदेवमानुषासुरलोकमभिभूय निर्धास्यतीति  
विकारः । निर्वृतिमाहात्म्यमप्रतिष्ठनिर्वाणानुगतत्वात् । गुणबुद्धिमाहात्म्यं  
सत्त्वापरित्यागमाहात्म्यं चेति ।

महायानसूचार्थकारे प्रतिपत्त्यधिकारः पञ्चमः

## VI

परमार्थसचचविमाने श्लोकः ।

न सत्त्वात्तत्त्वा न चाप्यथा न जायते येति न चावहीयते ।

न वर्धते नापि विमुध्यते पुनर्विमुध्यते तत्परमार्थसचच ॥ १२ ॥<sup>(3)</sup>

अद्वयार्थो हि परमार्थः । तदद्वयार्थं पञ्चमिराकारैः संदर्शयति । न सत्प-  
रिक्थितपरतन्त्रसचचत्वाभां न चासत्परिनिष्पन्नसचचयेन । न तथा परिक्थि-  
तपरतन्त्राभां परिनिष्पन्नसचचत्वाभावात् । न चाप्यथा तात्त्विकेवाप्यथाभा-  
वात् । न जायते न च कोत्यनमिसंस्तुतत्वाद्धर्मभातोः । न हीयते न च वर्धते  
संक्षेपव्यवहानपचयोर्निरोधोत्पादे तदवस्थत्वात् । न विमुध्यति प्रकृत्यसंक्षि-  
प्तत्वात् न च न विमुध्यति भागानुकोपक्षेपविग्रमात् । एतेतत्पञ्चविधमद्वय-  
सचचं परमार्थसचचं वेदितव्यं । आत्मवृष्टिस्वियार्थसप्रतिवेधे श्लोकः ।

न चात्मवृष्टिः स्वयमात्मसचचया न चापि कुःसंक्षितता विज्ञाप्यता ।

द्वयस्य चाप्यद्वयं भव एव तद्विस्तृतस्य मोक्षो भवमात्रसचचः ॥ १३ ॥

(1) Mètre puspitāgrā.

(2) Je n'ai pas réussi à retrouver  
ce passage dans l'Aṣṭasāhasrikā-pra-  
jñāpāramitā, qui contient pourtant

un si grand nombre de formules  
analogues.

(3) Mètre vaṃcaśṭhā jusqu'au  
vers 5.

न तावदात्मवृष्टिरेवात्मसंज्ञा । नापि दुःखसंज्ञितता । तथा हि सा विस्-  
मया आत्मसंज्ञात्परिकल्पितात् । सा पुनः पञ्चोपादानस्त्वन्माः श्लेशदौष्ट्य-  
प्रभावितत्वात् । नाप्यतो दयादन्त्यात्मसंज्ञासमुपपद्यते । तस्मात्प्रास्तात्मा ।  
धर्म एव तत्त्वज्ञो येषमात्मवृष्टिसंज्ञादेव चात्माभावात्सोचो ऽपि धर्ममात्र-  
संज्ञयो वेदितव्यो न तु कश्चिच्छुक्तः । विपर्ययासपरिभाषायां द्वौ श्लोकाः ।

कथं जगो विभ्रममात्रमाश्रितः परैति दुःखप्रकृतिं न सात्ततां <sup>(1)</sup> ।  
अवेदको वेदक एव दुःखितो न दुःखितो धर्ममयो न तत्त्वयः ॥ ३ ॥  
प्रतीत्यभावप्रभवे कथं जगः समश्चयुक्तिः यद्यते ऽव्यकारितं ।  
तमःप्रकारः कतमो ऽयमीदृशो यतो ऽविपश्चत्तदसन्निरिचते ॥ ४ ॥

कथं नामार्थं लोको आत्मिमात्रमात्रदर्शनं निमित्तं सत्तानुबन्धं दुःखस-  
मात्रं संस्काराणां न पश्यति । अवेदको ज्ञानेन तथा दुःखप्रकृतेः । वेदको  
ऽनुभवेन दुःखसंज्ञादुःखितो दुःखसंज्ञाप्रहीणत्वात् । न दुःखितो दुःखयुक्त-  
संज्ञात्मानो ऽस्त्वत्वात् । धर्ममयो धर्ममात्रत्वात् पुत्रजनैरात्म्येन । न च धर्ममयो  
धर्मनैरात्म्येन । यद्वा च लोको भावार्थां प्रतीत्यसमुत्पाद् प्रत्यक्षं पश्यति तं तं  
प्रत्यक्षं प्रतीत्य ते ते भावा भवन्तीति । तत्कथमेतां वृष्टिं यद्यते ऽव्यकारितं  
दर्शनादिकं न प्रतीत्यसमुत्पन्नमिति । कतमो ऽयमीदृशस्तमःप्रकारो लोकात्  
अविद्यमानं प्रतीत्यसमुत्पाद्मविपश्चत्त विद्यमानमात्मानं निरीचते । शब्दं हि  
नाम तमसा विद्यमानमद्भुतं स्थाप्य विद्यमानं द्रष्टुमिति । असत्तात्त्वनि शम-  
नकथोने श्लोकः ।

न चात्मारं विषयं विद्यते ऽनयोः खर्चवृत्त्या शमनकथनोरिह ।  
तथापि जगच्चयतो विधीयते शमस्तं कामः शुभकर्मकारिणः ॥ ५ ॥

न चापि संसारनिर्वाणयोः किंचिन्नानाकारणं परमार्थवृत्त्या नैरात्म्यस्य  
समतया । तथापि जगच्चयतोऽप्राप्तिर्भवत्येव शुभकर्मकारिणां ये मोक्षमार्गं  
भावयन्ति । विपर्ययासपरिभाषां श्रुत्वा तत्प्रतिपक्षपारमार्थिकज्ञानप्रवेशे  
वस्तारः श्लोकः ।

संमुखं संसारमनन्तपारं ज्ञानस्य पुच्छस्य च बीधिसलः ।  
धर्मेषु विनाशुविनिमित्तत्वात्त्वत्त्वान्नयामर्षयति परैति ॥ ६ ॥ <sup>(2)</sup>

<sup>(1)</sup> *Sāta*, mot nouveau, glossé par *satātānubaddha*. — <sup>(2)</sup> *Mātre indravajrā*  
jusqu'au vers 9.

धर्मास्य विज्ञाय च ज्ञानमात्रासंतिष्ठते तन्निमित्तमात्रे ।  
 प्रत्यक्षतामेति च धर्मधातुस्त्वस्माद्वियुक्तो द्वयलक्षणेन ॥ ७ ॥  
 नास्तीति चिन्तात्परमेव बुद्ध्या चित्तस्य नास्त्वित्युपेति तस्मात् ।  
 द्वयस्य नास्त्वित्युपेत्य धीमांश्च संतिष्ठते उत्पत्तिधर्मधातौ ॥ ८ ॥  
 अक्षय्यज्ञानवर्त्तिन धीमतः समानुपातेन समन्तातः सदा ।  
 तदाश्रयो महारदोषसंचयो महानदेनेव विषं निरस्यते ॥ ९ ॥

एतेन संभूतसंभारत्वं धर्मचिन्तासुविनिश्चितत्वं समाधिनिमित्तत्वभाषणात्  
 मनोज्ञस्याह तेषां धर्माशामर्षप्रख्यानावगमानात्मवेशं दर्शयति । अक्षय्य-  
 प्रभेदकात् पारमस्य परिपूरकमित्यनन्तपारं । द्वितीयेन मनोज्ञस्यमात्राधर्मा-  
 न्विदित्वा तदाभासे चित्तमात्रे ज्ञानमिदं बोधिसत्त्वस्य निर्वेधभागीया-  
 वस्था । ततः परेण धर्मधातौः प्रत्यक्षतो गमने द्वयलक्षणेन वियुक्तो ग्राह्या-  
 इकलक्षणेन एवं दर्शनमार्गावस्था । तृतीयेन यथासौ धर्मधातुः प्रत्यक्षतामेति  
 तद् दर्शयति । कथं चासौ धर्मधातुः प्रत्यक्षतामेति । चिन्तादन्वहात्मनं ग्राह्यं  
 नास्तीत्यवगम्य बुद्ध्या तस्मापि चित्तमात्रस्य नास्त्वित्यवगमनं ग्राह्यभावे ग्राह-  
 यामावात् । इयं चास्य नास्तिर्त्वं विदित्वा धर्मधातौ अप्रवृत्तमनतत्रतिष्ठा-  
 द्वाभाद्वक्तव्यत्वाभां रहित एवं धर्मधातुः प्रत्यक्षतामेति । चतुर्थेन भावनामा-  
 र्गावस्थायामाश्रयपरिपत्तनात् पारमार्थिकज्ञानप्रवेशं दर्शयति । सदा सर्वत्र  
 समतानुगतेनाधिक्यज्ञानवर्त्तिन यत्र तत्समतानुगतं परतन्त्रे स्वभावे तदाश-  
 रयस्य दूरानुप्रविष्टस्य दोषसंचयस्य दौर्गुण्यलक्षणात् महानदेनेव विषस्य  
 निरसनात् । परमार्थज्ञानमाहात्म्ये श्लोकः ।

सुविनिश्चितसुधर्मसुखवन्धो मतिमुपधातु समूहधर्मधातौ ।

सुतिमतिमवयस्य कस्यमात्रं प्रवति सुकार्यवपारमायु धीरः ॥ १० ॥<sup>(1)</sup>

सुविनिश्चिते सुधर्मे सुखवस्थापिते स परमार्थज्ञानप्रविष्टो बोधिसत्त्वः  
 संपिण्डितधर्मात्मनस्य मूलचित्तस्य धर्मधातौ मतिमुपनिविधाय या सुति-  
 चपलभते तां सर्वं सुतिप्रवृत्तिं कस्यनामाचामवनच्छब्धिं सुकार्यवस्य पारं  
 सुखसमायु प्रवतीत्येतत्परमार्थज्ञानस्य माहात्म्यं ।

महायाणसूत्रांशकारे तत्त्वाधिकारः षष्ठः

## VII

प्रभावसकलविभागे श्लोकः ।

उत्पत्तिवाच्यमित्युभायुभाधितत्त्वज्ञानिः सारपदापरोक्षः ।  
ज्ञानं हि सर्वत्रगसम्प्रेक्ष्यव्याहृतं धीरगतः प्रभावः ॥ १ ॥<sup>(1)</sup>

परेषामुपपत्तौ ज्ञानं स्तुतोपपादामिज्ञा<sup>(2)</sup> । वाचि ज्ञानं दिव्यश्रीनामि-  
ज्ञायां वाचं तत्र गत्वोपपन्ना भावने । चित्ते ज्ञानं चेतःपर्यायामिज्ञा । पूर्वशु-  
भायुभाधारे ज्ञानं पूर्वनिवासाभिज्ञा । यत्र विनेयासिद्धिर्न तत्त्वज्ञानगमनज्ञानं  
कस्यिविषयाभिज्ञा<sup>(3)</sup> । निःसरणी ज्ञानमाश्रयवचयामिज्ञा यथा सत्त्वा उपप-  
त्तिती निःसरणीति । एषु षट्सर्वेषु सर्वत्र लोकधाती सम्प्रेक्ष्येषु पदापरो-  
क्षमव्याहृतं ज्ञानं स प्रभावी बोधितत्त्वानां षडभिज्ञासंगृहीतः । प्रभावसकल-  
विभागे सत्तावार्धं उक्तः । इत्यर्धमारभ्य श्लोकः ।

ज्ञानं चतुर्धं बुधिशुचमेत्वं निष्कलानाज्ञानपरिग्रहेण ।  
यथाश्रयज्ञानमनस्विधातः प्रभावसिद्धिं परमां परेति ॥ २ ॥<sup>(4)</sup>

येन निःसर्गेषु येन ज्ञानेन येन मनस्विकारेण तत्र प्रभावसकलसमुद्दानमक-  
लसंदर्शयति । प्रत्यर्धमारभ्य श्लोकः ।

वेनार्धदिव्याप्रतिनिर्विहारेर्वाहोय नित्यं विहरतुदारेः ।  
बुद्धांश्च सत्तांश्च स दिव्यु गत्वा संमानयत्मानयति विमुक्तिं ॥ ३ ॥

विशिष्टं फलमसकल प्रभावसकल संदर्शयति । आत्मन चार्थादिबुधविहारमनुज-  
चोत्कृष्टं च लोकधात्वन्तरेषु गत्वा बुद्धानां पूजनं सत्त्वानां विग्रोधनं च ।  
कर्मादि षड्बुधधमारभ्य चत्वारः श्लोकाः । दर्शनकर्म संदर्शनकर्म चारभ्य श्लोकः ।

माद्योपमाप्यप्राप्ति श्लोकधातुस्तर्वांस्तत्त्वान्प्रविवर्तनाद्यान् ।  
संदर्शयत्येव च तावद्विष्टं यती विविधैरपि स प्रकारैः ॥ ४ ॥

(1) Mètre indravajra.

(2) Le manuscrit donne *reddhivig-  
shayā*.

(3) Expression nouvelle, équi-  
valant à *cintyupapatti* de *Mahāvīryutp.*,  
7, 9.

(4) Mètre *upajāti* jusqu'au vers  
9.

स्यं च सर्वलोकधातूनां ससत्त्वानां सविवर्तसंवर्तानां माद्योपमत्वदर्शनात् ।  
परेषां यथेष्टं तत्संदर्शनात् । अन्येषु विविधैः कम्पनज्वलनादिप्रकारैः । दश-  
चशितानामात् । यथा दशभूमिके<sup>(1)</sup> ऽष्टम्यां भूमौ निर्दिष्टाः । रश्मिकर्मरश्म  
श्लोकः ।

रश्मिप्रभोर्धर्मशुद्धः क्षितांश्च आपाधिव्याप्त्यर्जनतांश्चरोति ।

मारान्वयान् बुद्ध्यविमानशोभाण्<sup>(2)</sup> संकल्पयन्स्त्रासयति समारान् ॥ ५ ॥

द्विविधं रश्मिकर्मं संदर्शयति । आपाद्योपपन्नानां च प्रसादं जनयित्वा  
स्वर्गोपपादनं । मारमवधानां च समारकाणां कम्पनोद्देजनं । विस्त्रीकनकर्म  
कारश्च श्लोकः ।

समाधिविस्त्रीकितमग्रेण संदर्शयत्यधमद्वय मध्ये ।

स कर्मजस्योत्तमनिर्मितैश्च सत्कार्थमातिष्ठति सर्वकारं ॥ ६ ॥

अग्रमेवसमाधिविस्त्रीकितसंदर्शनात् बुद्धपर्वव्याप्तसमर्थे विविधेन निर्माद्येन  
सहा सत्कार्थकरणाच्च । विविधं निर्माणं शिखाकर्मस्थाननिर्माणं । विनेयवशेन  
यथेष्टोपपत्तिनिर्माणं । उत्तमनिर्माणं च मुदितभवनवासादिभिः । येषपरि-  
शुद्धिकर्म कारश्च श्लोकः ।

ज्ञानवशिखास्तमुपेति मुधिं येष यथाकामनिर्दर्शनाय ।

अमुदनामेषु च मुदनामसंभावकान्ताम्बुपते ऽवधाती ॥ ७ ॥

द्विविधपापविशोधनया । भावनपरिशोधनया ज्ञानवशिखावधिष्ठं स्मृति-  
कवेदुर्वादिमयबुद्धचेतसंदर्शनतः । सत्यपरिशोधनया च मुदनामविरहितेषु

<sup>(1)</sup> Le Daśabhūmika-sūtra, dont nous possédons plusieurs traductions chinoises, énonce en effet les dix va-  
gātās dans la huitième terre, la bhūmi  
Acalā. Voir p. ex. trad. Çikṣānanda  
(Nj. 88; éd. de Tokyo I, 2; l'ou-  
vrage y forme une section de l'Āva-  
tamsaka, chap. 38, p. 74\*) et trad.  
Çikṣadharmas (éd. de Tokyo XXV, 8;

cette version manque à la collection  
cataloguée par Nanjio; elle a été exé-  
cutée à Ouroumtai, sur un texte rap-  
porté par Ou-k'ong; cf. Journ. asiat.  
[L'itinéraire d'Ou-k'ong], 1896, II,  
p. 365); la liste des dix vagātās  
associées à la huitième bhūmi s'y  
trouve p. 54-55.

<sup>(2)</sup> Ex conj. Ms.: मातृव्यानुक\*.

श्लोकधातुसूपपदानां सत्त्वार्थं बुद्धनामसंज्ञावश्या प्रसादं यादृशित्वा तद्वि-  
रहितेषु श्लोकधातुसूपपादनात् । योगार्थमारभ्य श्लोकः ।

शक्तो भवत्येव<sup>(1)</sup> च सत्त्वपात्रे संज्ञातपचः शुक्लित्यर्थेव ।

बुद्धात्मशंसां समते ऽतिमात्रमादेधवाक्यो भवति प्रमाणं ॥ ८ ॥

निविधं योगं प्रदर्शयति । सत्त्वपरिपाचनशक्तियोगं प्रशंसाद्योवमादेध-  
वाक्यतायोगं च । नृत्त्वर्थमारभ्य श्लोकः ।

बुद्धात्मनिष्ठा निविधा च विद्या ऋष्टी विनीचा ऽभिमुखसत्त्वा ऽष्टी ।

इशापि कुत्सायतनात्ममेधाः समाधयो धीरगतः प्रभावः ॥ ९ ॥

बद्धिः प्रमेद्वैरोधिस्तत्त्व प्रभावी वर्तते । अभिज्ञाविद्याविनीचामिभ्या-  
यतनकुत्सायतनाप्रमादसमाधिप्रमेद्वैः । एवं बद्धयेन विभागस्तत्त्वेन प्रभावं  
दर्शयित्वा तन्माहात्म्योद्गावनाच्च श्लोकः ।

स हि परमवशित्वबन्धुविवर्जकदृष्टं स्वयमे विधाय निवृत्तं ।

परहितकरवैक्यतामिरामकरति भवेद्बु हि सिंहवत्सुधीरः ॥ १० ॥<sup>(2)</sup>

निविधं माहात्म्यं दर्शयति । वशित्वमाहात्म्यं स्वयं परमज्ञानवशित्वमात्म्या  
ज्ञेशस्ववशक्य वगतः स्वयमे स्थापनात् । अभिरतिमाहात्म्यं सदा परहितनि-  
वेकारामत्वात् । अवनिर्भयतामाहात्म्यं च ।

प्रभावाधिकारः महायानबुद्धासंकारे सप्तमः

## VIII

नोधिसत्त्वपरिपात्रे संग्रहश्लोकः ।

बुद्धिः प्रसादः प्रशमो ऽनुकम्पना चमाद्य निधा प्रवक्तव्यमेव च ।

चतुर्थतान्त्रिः सनुपेक्षता भृशं विनात्मने तत्परिपाचकचक्षणे ॥ १ ॥<sup>(3)</sup>

<sup>(1)</sup> Ex conj. Ms. : शक्तोभक्तवत्स-  
पत्ते. Le double ou de bhavaty est  
a sans doute amené ici, soit dans  
l'archétype, soit plutôt dans la  
copie, une faute d'haplographie.  
<sup>(2)</sup> Mètre puspitāgrā.  
<sup>(3)</sup> Mètre varṇasthā jusqu'au vers  
10.

इतिर्नैवाधानदेशनाधर्मे प्रसादसहेयिणे प्रथमः श्रेयानामनुकम्पा सत्त्वेषु  
यमा हुक्करचर्यायां मेधा ग्रहणधारणप्रतिवेधेषु<sup>(1)</sup> प्रवसत्वमधिगमे अहा-  
र्यता मारपरमवादिभिः प्राहाणिकाङ्क्षैः<sup>(2)</sup> समन्वायतत्वं । भृशमिति इत्यादी-  
नामधिमार्गत्वं दर्शयति । एष समासेन बोधिसत्त्वार्था नवप्रकार आत्मपरि-  
पाको वेदितव्यः । इतिपरिपाकमारभ्य श्लोकः ।

सुमित्रतादिनयमुद्यवीर्यता परार्धनिष्ठोत्तमधर्मसंग्रहः ।

सुपालुसहर्ममहापरिग्रहे मते हि सम्यक्परिपाकतत्त्वार्थः ॥ २ ॥

सुमित्रतादिनयः सत्युद्यमसंज्ञा सहर्मसंग्रहः योनिशोभनसिद्धिरस्य । उद्य-  
वीर्यता अधिमात्रो वीर्यारम्भः । परार्धनिष्ठा सर्वाचिन्त्यस्त्रागमिर्विचिकित्सता ।  
उत्तमधर्मसंग्रहो महायानधर्मरक्षा तत्प्रतिपक्षानामुपद्रवेष्वो रक्षणात् ।  
बोधिसत्त्वस्य महायानधर्मपरिग्रहमधिकृत्येदं इतिपरिपाकतत्त्वार्थः वेदितव्यः ।  
येन कारणेन परिग्रह्यते सुमित्रतादिनयेन । यस्य तस्माः परिपाक उद्यवीर्य-  
परार्धनिष्ठापुनः स्वभावः । यत्कर्म चोत्तमधर्मसंग्रहकरणान्नहेतेन परिदी-  
यितं । प्रसादपरिपाकमारभ्य श्लोकः ।

मुद्यत्ताधागुसमाधिकाभिना फलानुभूतिर्मनसोऽध्यमीदता ।

विनाशने शास्त्रादि संग्रहपक्षे मते हि सम्यक्परिपाकतत्त्वार्थः ॥ ३ ॥

तत्परिपाको ऽपि कारणतः स्वभावतः कर्मतश्च परिदीयितः । मुद्यत्ता  
इत्यपि स भववांशधागत इति विकारेण कारणः । अवेत्यप्रभावकाभादभेद-  
चित्तता स्वभावः । आगुसमाधिकाभसात्कलस्य चामिद्यादिकस्य प्रत्यनुभव-  
कर्म । प्रथमपरिपाकमारभ्य श्लोकः ।

सुसंभूतिः क्षिप्रचित्तवैवर्जना<sup>(3)</sup> निरन्तराद्यो ऽव शुभाभिरामता ।

विनाशने क्षेयविनोदनाय तत्कर्म हि सम्यक्परिपाकतत्त्वार्थः ॥ ४ ॥

क्षेयविनोदना बोधिसत्त्वस्य प्रथमः । तत्परिपाको ऽपि कारणतः स्वभा-  
वतः कर्मतश्च परिदीयितः । इच्छियायां कृतिसंग्रहव्याभां सुसंभूतिः कारणः ।

(1) *Prasādhā*, cf. *Gīṭā-samuc-  
cāya*, 214, n. 5.

(2) *Brāhṇika* (*aṅga*), mot nou-  
veau. Cf. infra, v. 10.

■ *Saṃprapatti*, mot nouveau :

«chercher refuge». Le chinois ne le  
traduit pas; mais cf. les divers sens  
du verbe *saṃprapad*.

(3) *Varjanā*, mot nouveau, équi-  
valent de *varjanam*.

क्षिप्रवितर्कपर्वणा स्वभावः । प्रतिपद्यभावनायां निरन्तरायत्वं कुशलाभिरामता च कर्म । कृपापरिपाकस्यैवमधिकृत्य श्लोकः ।

कृपा प्रकृष्टा परदुःखदर्शनेन निहीनचित्तस्त च संप्रवर्जनं<sup>(1)</sup> ।  
विशेषगतं जगद्व्यवस्थता परानुकम्पापरिपाकस्यैव ॥ ५ ॥

स्वप्रकृष्टा च गोचरेण परदुःखदर्शनेन निहीनमानपरिवर्जनतया च परिपश्यत इति कारणं । विशेषगामित्वं परिपाकवृत्तिगमनात् स्वभावः । सर्वलोक-  
त्रेह्यस्वभावता कर्माविनिवर्तनीयभूमी । चान्तिपरिपाकस्यैवमारम्भ  
श्लोकः ।

धृतिः प्रकृष्टा प्रतिसंस्कारभावता सुदुःखशीताद्यधिवासना सदा ।  
विशेषगामित्वमुभाभिरामता मर्त चमायाः परिपाकस्यैव ॥ ६ ॥

धृतिः सङ्गं चान्तिरिति पर्यायास्तत्परिपाके गोचरे प्रतिसंस्कारं भावना च  
कारणं । तीव्रतायां शीतादिदुःखानामधिवासना स्वभावः । यमस्त विश्लेषणा-  
मित्वं कुशलाभिरामता च कर्म । मेधापरिपाकमारम्भ श्लोकः ।

विपाकशुद्धिः अवस्थासंश्लेषता प्रविष्टता सूक्ष्मदुःखयोक्तया ।  
कृतेर्मेहानुद्वेगं च योक्तता सुनिधतायाः परिपाकस्यैव ॥ ७ ॥

तत्र मेधानुकूला विपाकशुद्धिः कारणं । कृतचित्तितभाषितविरक्तविर-  
भाषितानामसंश्लेषता सुभाषितदुर्भाषितार्थसुप्रविष्टता च कृतेर्मेधापरि-  
पाकस्वभावः । लोकोत्तरप्रज्ञोत्पादनयोक्तता कर्म । वज्रवत्प्रतिपक्षपरिपा-  
कमारम्भ श्लोकः ।

शुभद्वयेन द्वयधातुपुष्टता फलोदये चावययोक्तता परा ।  
मनोरथाश्लिर्गदयभूतता वक्षोपक्षये परिपाकस्यैव ॥ ८ ॥

तत्र पुष्पज्ञानद्वयेन तस्य पुष्पज्ञानद्वयस्य बीजपुष्टता तत्परिपाके कारणं ।  
अधिगमं प्रत्यावययोक्तता तत्परिपाकस्वभावः । मनोरथसंपत्तिर्गदयभू-  
तता च कर्म । अहार्थतापरिपाकमारम्भ श्लोकः ।

सुधर्मतायुक्तिविचारयाग्नयो विशेषज्ञानः परपक्षदूषणं ।  
पुनः सदा मारभिरन्तरायता अहार्थतायाः परिपाकस्यैव ॥ ९ ॥

(1) *Samparavarjanam*, mot nouveau : éviter.



तत्परिपाकस्य सर्वमै युक्तिविचारणाकृत आश्रयः कारणं । मारनिरक्त-  
रायता स्वभावो यदा मारो न पुनः शक्तौत्यन्तरायं कर्तुं । विशेषाधियमः  
परपक्षदुर्वर्णं च कर्म । महाशिकाङ्कसमन्वानमपरिपाकमधिकृत्य श्लोकः ।

शुभाचरो ऽथावयवतयोम्यता विवेकतोदयशुभाभिरामता ।  
विभाज्ये ह्यङ्गसमन्वये पुनर्मतं हि सम्यक्परिपाकस्य च ॥ १० ॥

तत्परिपाकस्य कारणं कुशकमूलीयपक्षः । आश्रयस्य वीर्यारम्भमत्वं  
स्वभावः । विवेकौत्कृष्टता कुशकाभिरामता च कर्म । नवविधतत्परिपाक-  
माहात्म्यमारब्धं श्लोकः ।

इति नवविधस्युपाचितात्मा परपरिपाचनयोम्यतामुपेतः ।  
शुभमयसततप्रवर्धितात्मा भवति यदा जनतो ऽयमनुभूतः ॥ ११ ॥<sup>(1)</sup>

द्विविधं तन्माहात्म्यं । परपरिपाचने प्रतिशरत्वं । सततं धर्मकायवृद्धिश्च ।  
तत एव जनतो ऽयमनुभूतः । सत्परिपाकविभागे एकादशं श्लोकः ।

प्रथं ऽपि भोज्ये परिपाक इत्येव तत्स्वावयवीनयोम्यता ।  
तन्मात्रे ऽक्षिप्यपक्षज्ञानता तथोपभोग्यसमुपानयनता ॥ १२ ॥<sup>(2)</sup>

अनेन परिपाकस्वभावं दर्शयति । यथा प्रशक्त्य स्वावयवीयता परिपाकः ।  
भोजनस्य च भोगयोम्यता । एवं सत्त्वानामाश्रये प्रथमभोजनस्वाभीये स्वावय-  
वानीयं विपक्षमननं । भोगस्वाभीयस्य प्रतिपक्षोपभोगः । तथोम्यता आश्रयस्य  
परिपाक इति । विपक्षप्रतिपक्षान्न पक्षद्वयं चेदित्यर्थः । द्वितीयः श्लोकः ।

विपाचनीता परिपाचना तथा प्रपाचना चाङ्गनुपाचनोपरा ।  
सुपाचनाअधिपाचना मता विपाचनोत्पाचना च देहिषु ॥ १३ ॥

अनेन परिपाकप्रमेदं दर्शयति । श्लेषविमलेन पाचनना विपाचना । सर्वतो  
यानपक्षेय पाचना परिपाचना । वाङ्मपरिपाकविशिष्टत्वात् प्रकृष्टा  
पाचना<sup>(3)</sup> प्रपाचना । यथाविनेयधर्मदेशनात्तदनुकूपा पाचना अनुपाचना ।  
सत्पुत्र पाचना सुपाचना । अधिनमेन पाचना अधिपाचना अविपरीताचैन ।

(1) Mètre puspitāgrā.

(2) Mètre vanṣasthā jusqu'au v. 21.

(3) Ms. : सत्कृत्य पाचना; mais la  
restitution est certaine.

जित्वा पाचना निपाचना अपरिहाणीयाद्यैः । क्रमेणोत्तरीतरपाचना  
उत्पाचना । इत्ययमष्टप्रकारः परपरिपाकप्रभेदः । तृतीयचतुर्थौ श्लोकौ ।

हिताशयेनेह यथा जिनात्मनो व्यवस्थितः सर्वजनप्रियाचयन् ।  
तथा न माता न पिता न बन्धवः सुतेषु बन्धुष्वपि सुखवस्थिताः ॥ १४ ॥  
तथा जनो नात्मनि यत्सखो मतः कुतोऽपि सुखिग्नपराशये जने ।  
यथा कुपात्मा परसखवत्सलो हिते सुखे चैव नियोजनात् मतः ॥ १५ ॥

आम्नां किं दर्शयति । यादृशेनाशयेन बोधिसत्त्वः सत्त्वान्परिपाचयति  
तमाशयं दर्शयति । मातापितृबान्धवाशयविशिष्टं लोकात्मवात्सल्यविशिष्टं  
च हितसुखसंयोजनात् । आत्मवत्सल्यं लोकात्मानं हिति च सुखे च संनि-  
धोचयति । अपरिशिष्टेः शौर्मेर्येण प्रयोजनेण सत्त्वान्परिपाचयति तं पारमिता-  
प्रतिपत्त्या संदर्शयति । यादृशेन हानेन यथा सत्त्वान्परिपाचयति तद्वारब्ध  
श्लोकः ।

न बोधिसत्त्वश्च शरीरभोगधोः परेष्वेहैव पुनरस्ति सर्वथा ।  
अनुपहिंस्य द्विविधेन पाचयन् परं समैर्दायनुयैर्न तुजते ॥ १६ ॥

द्विविधेन हानेन पाचयति । सर्वस्वशरीरभोगहानेन अविषमहानेन  
चतुर्भिर्हानेन च । कथं परिपाचयति बृहधर्मसंपराधानुपहिण्य । अविघातेन-  
चापरिपूर्णात् । अनागतेन च संगृह्य कुश्रमप्रतिष्ठापनात् । यादृशेन शीलेन  
यथा सत्त्वान्परिपाचयति तद्वारब्ध श्लोकः ।

सहा प्रकृताध्यविहिंसकः<sup>(१)</sup> स्वधरतोऽग्रमन्तोऽव परं निवेशयन् ।  
परंपरानुपहिंसुः द्विधा परे विपाकनिषिद्धानुयैः पाचकः ॥ १७ ॥

पक्षविधेन शीलेन । भुवशीलेन प्रकृतिशीलेन परिपूर्णशीलेनाध्यविहिंसक-  
त्वात् । परिपूर्णोऽध्यविहिंसकोऽध्यविहिंसकः । दशकुश्रमकर्मपत्रपरिपूरितः ।  
यद्योक्तं<sup>(२)</sup> द्वितीयायां भूमौ । अधिगम्यशीलेन स्वधरततया निरन्तरास्त्ववि-  
तशीलेन चाममस्ततया । कथं च परिपाचयति । शीले संनिवेशनात् । द्विधानु-

<sup>(१)</sup> *Adhyavihinsaka*, mot nouveau.  
Le chinois, d'accord avec l'explica-  
tion du commentaire, traduit *adhi*  
au tête du mot par *man*, « pleins ».

<sup>(२)</sup> Le chinois ajoute : « Dans le  
sūtra des Dix Terres » (*Chi-ti king* =  
*Daśabhūmika-sūtra*). Cf. sup., p. २६,  
n. १.

यहक्रियया वृद्धधर्मे संपराये च । संपरायानुग्रहं परेण विपाकनिष्ठान्द्रुणा-  
भ्यां परंपरया करोति । तद्विपाकनिष्ठद्वयोरन्वोन्मानुबुद्धेनान्वयच्छेदात् ।  
यावद्वा चाग्रा यथा सत्त्वान्परिपाचयति तद्वारम्भ श्लोकः ।

परे उपकारिण्युपकारिबुद्धिमान् प्रमर्षयन्नुपमपि व्यतिक्रमं ।

उपायविनोदपरकारमर्षणैः शुभे समादापयति उपकारिणः ॥ १८ ॥

अपकारिणि परे उपकारिबुद्ध्या प्रगाढापरकारमर्षणशक्त्या परिपाचयति ।  
उपकारिबुद्धित्वं पुनः शान्तिपारमितापरिपूर्थानुकूलवृत्तिता वेदितव्यं । कथं  
परिपाचयति । वृद्धधर्मानुग्रहेण चापकारमर्षणात् । संपरायानुग्रहेण चोपाय-  
विनोदपरकारमर्षणैरावर्त्यापकारिणां कुशले समादापयन् । यावद्ध्येन कीर्त्येण  
यथा सत्त्वान्परिपाचयति तद्वारम्भ श्लोकः ।

पुनः स यत्नं परमं समाश्रितो न शिष्यते कल्पसहस्रकोटिभिः ।

विनाशजनः स यत्नं प्रपाचयन्परेकचित्तस्य शुभस्य कारणात् ॥ १९ ॥

अधिमाचरीर्धवाकाशेदे कीर्त्येण दीर्धवाकाशेदित्यमनसत्त्वपरिपा-  
चनात् । परेकचित्तस्य कुशलकार्त्तं कल्पसहस्रकोटिभिरुपेक्षात् । अत एवीकं  
भवति यथा परिपाचयति । कुशलचित्तसंनियोजनात् वृद्धधर्मसंपरायानु-  
ग्रहेणेति यावद्ध्येन ध्यानेन यथा सत्त्वान्परिपाचयति तद्वारम्भ श्लोकः ।

यशित्वमागम्य मनस्यनुत्तरं परं समाचर्ययते ऽन शासने ।

निहत्य सर्वाभवमानकामतां शुभेन संवर्धयति च तं पुनः ॥ २० ॥

प्राप्तानुत्तरयशित्वेन ध्यानेन निरामिषेण च निहतसर्वावमानामि-  
कापेण परिपाचयति । बुद्धशासने परस्मादपर्वनादावर्जितस्य च कुशलधर्म-  
संवर्धनात् परिपाचयति । यावद्वा भक्त्या यथा सत्त्वान्परिपाचयति तदा-  
रम्भ श्लोकः ।

स तत्त्वमाचर्यनये सुनिश्चितः करोति सत्त्वानुचिनीतसंश्रयान् ।

ततश्च ते तत्त्वज्ञानादराद् विवर्धयन्ते स्वपरं शुभैः शुभैः ॥ २१ ॥

स बोधिसत्त्वसत्त्वार्चनये चाभिप्राचार्यनये च सुनिश्चितया भक्त्या परि-

पाचयति । कथं परिपाचयति सत्त्वानां संशयविनयनात् । ततश्च शास्त्रमङ्ग-  
मानात्तैषामात्मपरगुणसंबन्धकत्वेन । निधनमन्वोक्तः ।

इति सुगतिगती शुभचये वा जगद्विखलं कृपया स बोधिसत्त्वः ।  
तनुपरमविमध्यमप्रकारैर्विनयति लोकसमानभावगत्वा ॥ २२ ॥<sup>(1)</sup>

अनेन यच्च च विनयति सुगतिमने चानचये वा । यच्च विनयति जगद्वि-  
खलं । येन च विनयति कृपया । यच्च विनयति बोधिसत्त्वः । चाकृशेच  
परिपाचनप्रकारैस्तनुपरमविमध्यमप्रकारैः । यावत्तं च कालं तत्परिदीपनात्  
समासेन परिपाकमाहात्म्यं दर्शयति । तच्च तनुः प्रकारो ऽधिमुक्तिधर्माभूमौ  
बोधिसत्त्वस्य परमो ऽष्टम्यादिषु विमध्यमः सप्तसु वेदितव्यः यावन्नोक्तस्य  
भावस्तत्समानया गत्वा अत्यन्तमित्यर्थः ।

महायानसूक्तप्रकारे परिपाकाधिकारी ऽहमः

## IX

सर्वाकारज्ञतायां द्वौ श्लोकी । तृतीयश्लोकेन निर्देशभूतः ।

अमेघेर्दुष्करशतैरभयेः कुशलाचयेः ।  
अप्रमेयेषु कालेन अमेघावरणचयात् ॥ १ ॥<sup>(2)</sup>  
सर्वाकारज्ञतावाप्तिः सर्वावरणनिर्मला ।  
विमुक्ता रत्नपेटेव बुद्धत्वं समुदाहृतं ॥ २ ॥  
कुत्वा दुष्करमभूतं अमयतेः संक्षिप्तं सर्वं भुवं  
कालेनोत्तमकल्पधानमहता सर्वावृत्तीनां चयात् ।  
बुद्धास्त्वावरणस्य भूमिषु गतस्योत्पाटनाह् बुद्धता  
रत्नानामिव सा प्रभावमहतां पेटा समुद्गातिता ॥ ३ ॥<sup>(3)</sup>

समुदागमतः समावृत औपम्यतश्च बुद्धत्वमुद्गाधितं । यावन्निर्दुष्कर-  
शतैर्धावन्निः कुशलसंभारैर्यावता कालेन यावतः श्लेषोच्चावरणस्य प्रहाणात्स-  
मुदागच्छत्ययं समुदागमः । सर्वाकारज्ञतावाप्तिः सर्वावरणनिर्मला सभावः ।

<sup>(1)</sup> Mètre puspilāgā. — <sup>(2)</sup> Mètre anushtubh jusqu'au vers 2. — <sup>(3)</sup> Mètre  
śardūlavikrīṭita.

विपृता रत्नपेटा तदौपम्यं । तस्यैव बुद्धसंसाहयस्यैव सानुभावे द्वौ  
लोकौ ।

सर्वधर्माश्च बुद्धत्वं धर्मो नैव च कश्चन ।

शुद्धधर्ममयं तच्च न च तैस्तन्निर्मुच्यते ॥ ४ ॥<sup>(1)</sup>

धर्मरत्ननिमित्तत्वात्तद्व्यरत्नाकरोपमं ।

शुभसंस्थानिमित्तत्वात्तद्व्यमेधोपमं मतं ॥ ५ ॥

सर्वधर्माश्च बुद्धत्वं तद्यथावा अभिज्ञत्वात्तद्विशुद्धिप्रभाषितत्वाच्च बुद्धसंसा-  
ह न च कश्चिद्धर्मो ऽस्ति परिकल्पितेन धर्मसंभावेन शुद्धधर्ममयं च बुद्धत्वं  
पारमितादीनां कुशलाणां तद्भावेन परिपुनः । न च तैस्तन्निर्दिश्यते पार-  
मितादीनां पारमितादिभावेनापरिमित्यत्तेरिदमव्यक्तव्यं । रत्नाकरमेधो-  
पमत्वमनुभावः । देशना धर्मरत्नानां तत्प्रभवत्वात् कुशलसंस्थानां च विनेय-  
संज्ञानवेषेषु ।

बुद्धत्वं सर्वधर्मः समुद्भूतमयं वा सर्वधर्मव्यपेतं

प्रोक्तूतेर्धर्मरत्नप्रततसुमहतो धर्मरत्नाकरामं ।

भूतानां शुद्धसंस्थाप्रसवसुमहतो हेतुतो मेघभूतं

दागाधर्मांशुवर्षप्रततसुविहितस्त्राचयस्य प्रजासु ॥ ६ ॥<sup>(2)</sup>

अनेन तृतीयेन लोकेन तमेवार्थं निर्दिशति । सुमहतः प्रततस्य धर्मरत्नका-  
प्रोक्तूतेर्निमित्तत्वात्तद्व्यरत्नाकरामं भूतानां महतः शुद्धसंस्थाप्रसवहेतुत्वात्मेघभूतं ।  
महतः सुविहितस्त्राचयस्य धर्मांशुवर्षस्य दागात् प्रजासिद्धयधमश्च पदविग्रहो  
वेदितव्यः । तस्यैव बुद्धसंसाहयस्यैव सानुभावेन द्वौ लोकौ ।

परिचारां हि बुद्धत्वं सर्वलोकेश्वरत्वात्सदा ।

सर्वबुद्धरितेभ्यश्च जगत्प्रणयतो ऽपि च ॥ ७ ॥

अनेन संवेपतः क्षेत्रधर्मजगत्संक्षेपपरिचायाच्चैव शरत्सत्वं दर्शयति ।

अपद्रवैश्च सर्वेभ्यो अपायादनुपायतः ।

सत्कायाधीनयागाच्च तस्माच्छरत्नमुत्तमं ॥ ८ ॥

अनेन द्वितीयेनोपद्रवादिपरिचायाद्विशरीय । तच्च सर्वोपद्रवपरिचायात्वं

<sup>(1)</sup> Mètre anuṣṭubh jusqu'au vers 5. — <sup>(2)</sup> Mètre aṣṭadharā. — <sup>(3)</sup> Mètre  
anuṣṭubh jusqu'au vers 8.

यद् बुद्धानुभावेन अन्धाश्चक्षुषि प्रतिबलन्ते बधिराः श्रोत्रं विधिप्रचिताः स्वस्व-  
चित्तमीतयः श्राम्यन्तीत्येवमादि । अपायपरिचायस्त्वं कुक्षप्रभया तन्नतानां  
मोक्षणात् तद्गमने च प्रतिष्ठापनात् । अनुपायपरिचायस्त्वं तीर्थिकदृष्टिव्युत्पा-  
यनात्<sup>(1)</sup> । सत्कायपरिचायस्त्वं दानद्वयेन परिनिर्वापयानात्<sup>(2)</sup> । हीनदानपरि-  
चायत्वमनियतगोचाराणां महायानैकाधनीकरणात् ।

शरणमनुपमं तच्छ्रेष्ठमुत्तममिष्टं जननमरणसर्वक्लेशपापेषु रक्षा ।  
विविधभयनतानां सर्वरक्षापयानं प्रततविविधदुःखापायनोपायनानां ॥ ९ ॥<sup>(3)</sup>

अनेन तृतीयेन तस्मै शरणत्वस्यानुपमश्रेष्ठस्य चानुत्तमं तेनेकार्थेन दर्शयति ।

वीक्ष्यधर्मैर्यस्य सुसंपूर्णशरीरं यस्तस्मै वेत्ति च सत्ताम्रविभेत्तु ।

यार्तं पारं यत्कृपया सर्वजगत्सु तद् बुद्धत्वं येनमिहत्वं<sup>(4)</sup> शरणानां ॥ १० ॥<sup>(5)</sup>

अनेन चतुर्थेन येः कारयेत्तत्तत्तानुत्तरं शरणं भवति तत्तद्दर्शयति । वीक्ष्य-  
धर्मैर्बलवैशारद्यादिभिः सुसंपूर्णसमावत्तात् । स्वार्थनिष्ठामधिकृत्य सर्वमसत्त्व-  
विनयोपायज्ञानात् कष्टयापारगमनाच्च परार्थनिष्ठामधिकृत्य ।

आलोकात्सर्वसत्त्वानां बुद्धत्वं शरणं महत् ।

सर्वव्यसनसंपत्तिश्चावृण्वभुद्वये मतं ॥ ११ ॥<sup>(6)</sup>

अनेन पञ्चमेन श्रोत्रेण यावन्तं कालं यावतां सत्त्वानां यत्तार्थं शरणं भवति  
तत्तत्तस्मै दर्शयति । यत्तार्थं इति सर्वव्यसनव्यावृत्ती संपत्त्यभुद्वये च । आश-  
यपरावृत्ती यद् शोकाः ।

क्लेशशयवृत्तीनां सततमनुगतं बीजमुत्कृष्टकालं

यस्मिन्नसं प्रयातं भवति सुविपुलैः सर्वहानिप्रकारैः ।

बुद्धत्वं युक्तधर्मप्रवरगुणयुता आश्रयस्थान्यधाप्ति-

साधनप्रतिनिर्विकल्पादिष्वयमुपहृती ज्ञानमार्गात्सुमुक्तात् ॥ १२ ॥<sup>(7)</sup>

अनेन विपक्षबीजविधोगतः प्रतिपक्षसंपत्तियोगतश्चाश्रयपरिवृत्तिः परि-

(1) Vyutthāpana, mot nouveau :  
«écarter».

(2) Parinirvāṇa, mot nouveau :  
«mener au Parinirvāṇa».

■ Mètre mālinā.

(3) Ex conj. Ma. : «मिहत्वं. Peut-  
être encore à corriger en dhaisyaṇa.

(4) Mètre mallamayūra.

(5) Mètre anuṣṭubh.

(6) Mètre brahmagharā.

दीयता। यथा च तत्प्राप्तिर्द्विविधमार्गलाभात्। सुविशुद्धलोकोत्तरज्ञानमार्ग-  
लाभात्। तत्पुष्टसम्माननञ्चैयविषयज्ञानमार्गलाभाच्च। उत्पुष्टकात्मित्वना-  
द्विकारं। सुविपुलेः सर्वहानिप्रकारैरिति भूमिप्रकारैः।

क्षितश्च तस्मिन् तदागतो जगत्सहायकोऽस्य इवाभ्युदीयते।

शमाभिरामं कथयत्यते जनमघाभिरामे<sup>(1)</sup> ऽन्वजने तु आ कथा ॥ १३ ॥<sup>(2)</sup>

अनेन द्वितीयेनान्वायपरवृत्तिभ्यस्तद्विशेषं दर्शयति। तत्क्षी हि महा-  
यकोऽस्य इव दूरान्तरनिवृद्धं लोकां पश्यति। इहा च कथयत्यते आनन्दप्रत्येक-  
बुद्धानपि प्रागेव तद्व्याप्तम्।

प्रवृत्तिरदुत्तिरपुत्तिराश्रयो<sup>(3)</sup> निवृत्तिरापुत्तिरयो इत्याद्या।

समा विधिहा अपि सर्वनात्मिका तदागतानां परिवृत्तिरिच्छते ॥ १४ ॥

अनेन तृतीयेन तद्व्यग्रमेव दर्शयति। सा हि तदागतानां परिवृत्तिः  
परार्थवृत्तिरिति प्रवृत्तिः। सर्वधर्मविशिष्टत्वादुत्पुष्टा वृत्तिरित्युत्तिः।  
संक्षेपज्ञेतावृत्तिः। आश्रय इति यो ऽसौ परिवृत्त्याश्रयत्वं दर्शयति। संक्षे-  
पज्ञापुत्तिरित्युत्तिः। आश्रयितृत्वादायता वृत्तिरित्यापुत्तिः। अभिसंबो-  
धिपरिनिर्वाणदर्शनवृत्त्या इत्या वृत्तिः। संसारनिर्वाणामतिहितत्वात्संस्तुता-  
संस्तुतत्वेनाद्या वृत्तिः। विमुक्तिसामान्येन आनन्दप्रत्येकबुद्धसमा वृत्तिः।  
मन्त्रेश्वरवादिभिः बुद्धधर्मेऽसमत्वादिशिष्टा वृत्तिः। सर्वयानोपदेशगतत्वा-  
त्सर्वयता वृत्तिः।

यथात्वरं सर्वगतं सदा मतं तथैव तत्सर्वगतं सदा मतं।

यथात्वरं रूपनयोः सर्वम् तथैव तत्सत्त्वगणेषु सर्वम् ॥ १५ ॥

अनेन चतुर्थेन तत्समापन्नं बुद्धत्वं सर्वगतत्वं दर्शयति। आकाशसाध-  
र्म्यैवोद्दिश्यदिश्यतः पूर्वापरार्धाभां। सत्त्वगणेषु सर्वगतत्वं बुद्धत्वात्मत्वेन  
सर्वसत्त्वोपगमने परिनिष्पत्तितो वेदितव्यं।

यद्योद्भाजने भिन्ने यन्निष्कं न वृज्यते।

तथा कुष्ठेषु सत्त्वेषु बुद्धिनिष्कं न वृज्यते ॥ १६ ॥<sup>(4)</sup>

(1) Ex conj. Ms. : जनन्सत्त्वभिरामे-

■ Mètre vauçastha jusqu'au

vers 15.

(2) Ms. : आश्रय.

(3) Mètre anupubli jusqu'au vers

अनेन पद्धतेन सर्वगतत्वे ऽप्यभावमनूतेषु सत्त्वेषु कबुद्धविम्बदर्शनं कृष्टानेन साधयति ।

यथाभिर्व्वसते ऽन्यत्र पुनरन्वयं श्राम्यति ।

बुद्धेष्वपि तथा श्रेयं संदर्शनमदर्शनं ॥ १७ ॥

अनेन यत्नेन बुद्धविनेषेषु सत्तु बुद्धोत्पादात्तदर्शनं । विनीतेषु परिनिर्वाणात्तदर्शनं अभिर्व्वसनशून्यसाधर्म्येण साधयति । अनामोनाप्रतिप्रसङ्ग-बुद्धकार्यत्वे<sup>(1)</sup> चत्वारः श्लोकाः ।

अद्यतितेभ्यस्तूर्य्येभ्यो यथा स्थावृब्धसंभवः ।

तथा जिने विनामोर्गं देशनाथाः समुद्भवः ॥ १८ ॥

यथा मणेरिक्विना यत्नं स्वप्रभावनिर्द्दर्शनं ।

बुद्धेष्वपि विनामोर्गं तथा कृत्यनिर्द्दर्शनं ॥ १९ ॥

आम्हां श्लोकाभ्यामनामोर्गेन बुद्धकार्यं साधयत्यद्यतिततूर्य्यशब्दमविप्रभाव-साधर्म्येण ।

यथाकाशे अविच्छिन्ना बुद्धको बोधतः क्रियाः ।

तथेवानाक्षवे धातौ अविच्छिन्नाः विनक्रियाः ॥ २० ॥

यथाकाशे क्रियाणां हि हागिरभ्युदयः सदा ।

तथेवानाक्षवे धातौ बुद्धकार्योदयव्ययः ॥ २१ ॥

आभ्यामप्यप्रतिप्रसङ्गबुद्धकार्यत्वं बुद्धकृत्यसाविच्छेदात् । आकाशे एव लोकाक्रियाणामविच्छेदे ऽपि आकाशक्रियोदयव्ययसम्येव । अनाक्षवधातुना-भीर्ये बोधस्य श्लोकाः ।

पीर्यपर्यविशिष्टापि सर्वावरणनिर्मला ।

न शुद्धा नापि चाशुद्धा तद्यता बुद्धता मता ॥ २२ ॥

पीर्यपर्येण विशिष्टत्वात् शुद्धा । पश्चात्सर्वावरणनिर्मलत्वात्तदशुद्धा मलवि-वन्तात् ।

शून्यतायां विशुद्धायां नेरात्म्याभ्याग्न्यामतः ।

शुद्धाः शुद्धात्मनामित्यान् मता आत्ममहात्मता ॥ २३ ॥

(1) (A-)prati-prasādhā, mot nou-      commentaire sur le vers 21) par pou-  
veau. Le chinois traduit (dans le      ché, « ne pas abandonner ».



तत्र चाभासत्वे धाती बुद्धानां परमात्मा निर्दिश्यते । किं कारणं । अयमे-  
रात्मात्मकत्वात् । अयं नैरात्म्यं विशुद्धा तद्धता सा च बुद्धाभासात्मा  
स्वभावार्थेन तस्यां विशुद्धायामयं नैरात्म्यमात्मानं बुद्धा समन्ते युजं । अतः  
बुद्धात्मसामित्यान् बुद्धा आत्मसाहाय्यं प्राप्ता इत्यनेनाभिसंधिना<sup>(१)</sup> बुद्धा-  
नामभासत्वे धाती परमात्मा व्यवस्थाप्यते ।

न भावो नापि चाभासो बुद्धत्वं तेन कथ्यते ।

तस्याद्बुद्धतवामने अस्माकृतनयो मतः ॥ २४ ॥

तेनैव कारणेन बुद्धत्वं न भाव उच्यते । पुनश्चधर्माभावप्रवणत्वात्तदात्मक-  
त्वाच्च बुद्धत्वस्य । नाभाव उच्यते तदभासप्रवणत्वात् । अतो बुद्धस्य भावा-  
भावमन्ने भवति तथागतः परं मरणान्न भवतीत्येवमादिरस्याकृतनयो मतः ।

दाहशक्तिर्यथा जीवे दर्शने तिमिरस्य च ।

चित्तज्ञाने तथा जीवे भावाभासो न शक्यते ॥ २५ ॥

यथा च जीवे दाहशक्तिर्दर्शने च तिमिरमेतस्य शक्तिर्न भावो दाहतिमि-  
रयोरेभावप्रवणत्वात् । नाभावः शक्तिक्रयणेन भावात् । एवं बुद्धानां चित्त-  
ज्ञाने च दाहतिमिरस्यानीययो रागादिष्वयोः शक्तिर्न भावः शक्यते  
तदभावप्रभावितत्वाद्येतःप्रज्ञाविमुक्त्या नाभावत्वेन तेन विमुक्तिप्रवणेन  
भावात् ।

बुद्धानामसौ धाती नेकता वज्रता न च ।

आकाशवद्देहत्वात्पूर्वदेहानुसारतः ॥ २६ ॥

बुद्धानामनासवधाती नेकत्वं पूर्वदेहानुसारेण । न वज्रत्वं देहाभावादा-  
काशवत् ।

जलादिबुद्धधर्मेषु बोधी रत्नाक्षरोपमा ।

जगत्सुशक्तसंख्येषु महामेषोपमा मता ॥ २७ ॥

पुनश्चानसुपूर्वत्वात्पूर्ववक्त्रोपमा मता ।

शान्ताशोककरत्वाच्च महादित्योपमा मता ॥ २८ ॥

(१) Ex conj. Le ms. porte इत्यने-  
राभिसंधिना. La restitution, très vrai-  
semblable au point de vue graphique,

me semble de plus conforme au chi-  
nois *tae p'ei yi yi*, « par suite de  
l'esprit (mati) de ce sens (artha) ».

एतौ रक्षाकरमेघोपमत्वे पूर्णचन्द्रमहादित्योपमत्वे च लोकी यताची ।

अमेया रश्मयो यद्व्यामिश्रा मानुषच्छले ।  
सदैवकार्या वर्तन्ते लोकमालोकयन्ति च ॥ २९ ॥  
तथैवानाश्रये धातौ बुद्धानामग्रमेयता ।  
मिथैवकार्या कृतेषु ज्ञानाण्योक्तरा मता ॥ ३० ॥

एकेन व्यामिश्ररश्म्येककार्यस्योपमतया साधरं वर्णनं दर्शयति । रश्मी-  
नामेककार्यत्वं पावनशोषणसमानकार्यत्वादेदित्यं । द्वितीयेनानाश्रये धातौ  
मिथैवकार्यत्वं निर्माणादिकृतेषु ।

यद्येकरश्मिभिः सरात्सर्वरश्मिभिः सृतिः ।  
भानोऽप्येव बुद्धानां ज्ञेया ज्ञानविभिः सृतिः ॥ ३१ ॥

एककाले सर्वरश्मिभिः सृत्वा स च बुद्धानामेककाले ज्ञानप्रसूतिं  
दर्शयति ।

यद्येवादित्यरश्मीनां वृत्तौ नास्ति ममायितं ।  
तथैव बुद्धज्ञानानां वृत्तौ नास्ति ममायितं ॥ ३२ ॥  
यथा सूर्यकमुक्तामे रश्मिभिर्भास्यते जगत् ।  
सकृत् ज्ञेयं तथा सर्वं बुद्धज्ञानैः प्रभास्यते ॥ ३३ ॥

ममत्वाभावे जगज्ज्ञेयप्रभासेन च । यथाकर्म लोकी यताची ।

यद्येवादित्यरश्मीनां मेघाद्यावरणं नतं ।  
तथैव बुद्धज्ञानानामावृतिः सत्यदुष्टता ॥ ३४ ॥

यथा रश्मीनां मेघाद्यावरणप्रभासेन । तथा बुद्धज्ञानानामावरणं सत्त्वा-  
नामानावनलेन दुष्टता पक्षधयात्मुत्सदतया ।

यथा पांशुवशाश्रुस्ते रङ्गविषया विविचिता ।  
तथा ज्ञेयवशाश्रुती ज्ञानविषया विविचिता ॥ ३५ ॥

यथा पांशुविशेषेण वस्त्रे रङ्गविचिता कृषिदिविचिता । तथैव पूर्वप्रणि-

धानवर्याबलाधानविशेषात् बुद्धानां विमुक्तौ ज्ञानविधिचरता मयति । आक्-  
कप्रत्येकबुद्धानां विमुक्तावविधिचरता ।

आभीर्यममले धातौ ज्ञानस्थानकर्मसु ।

बुद्धानामेतदुदितं रङ्गैर्वाकाशचिचयि<sup>(१)</sup> ॥ ३६ ॥

एतदनास्रवधातौ बुद्धानां चिविधं आभीर्यमेवमुक्तं । ज्ञानगामभीर्यं चतुर्भिः  
श्रोत्रैः । ज्ञानगामभीर्यं पञ्चमेनैकत्वपृथक्त्वाभ्यामस्थितत्वात् । कर्मगामभीर्यं  
दशभिः । तत्पुनर्लक्षणगामभीर्यं विशुद्धिलक्षणं परमात्मज्ञानमव्याकृतलक्षणं  
विमुक्तिलक्षणं चारभ्योक्तं । कर्मगामभीर्यं बोधिपक्षादिरत्नाययत्वकर्म सत्यपरि-  
याचनकर्म निष्ठागमनकर्म धर्मदेशनाकर्म निर्माणादिकृत्यकर्म ज्ञानप्रवृ-  
त्तिकर्म अविकल्पनकर्म चिन्ताकारज्ञानकर्म ज्ञानप्रवृत्तिकर्म विमुक्तिसामा-  
न्यज्ञानविशेषकर्म चारभ्योक्तं । सेधमनास्रवे धातौ निष्प्रपञ्चत्वादाकाशीपरे  
आभीर्यप्रभेददेशना यथा रङ्गैर्वाकाशचिचयि<sup>(१)</sup> वेदितव्या ।

सर्वेषामविशिष्टापि तथता बुद्धिमानता ।

तथाभतत्वं तस्माच्च तद्वर्माः सर्वदेहिजः ॥ ३७ ॥

सर्वेषां निर्विशिष्टा तथता तद्विबुद्धिलभावश्च तथागतः । अतः सर्वे सत्त्वा-  
साधारतयर्मा इत्युच्यते । विबुद्धविभागे श्रोत्रा एकादह ।

आवकाशां विमुक्त्यैव लौकिकस्याभिभूयते ।

प्रत्येकबुद्धेभ्यो मयः आवकाशाभिभूयते ॥ ३८ ॥

बोधिसत्त्वविबुद्धस्य तत्त्वज्ञां नानुगच्छति ।

तथागतविबुद्धस्य तत्त्वज्ञां नानुगच्छति ॥ ३९ ॥

आभ्यां तावद् आभ्यां प्रभावोत्कर्षविशेषेण बुद्धानां विबुद्धं दर्शयति ।

अप्रमेयमचिन्तं च विबुद्धं बीजमिच्छते ।

यस्य यच्च यथा यावत्काले यस्मिन्नवर्तते ॥ ४० ॥

अमेन तृतीयेन प्रकारप्रभेदनाभीर्यविशेषाभ्यां कथमप्रमेयं कथं चाचिन्त-  
मित्वाह । यस्य बुद्धस्तत्कार्यं तत्प्रवर्तते यच्च लोकाधातौ यथा तादृशैः प्रकारे-

<sup>(१)</sup> Cōraus (cōraus dans le commentaire), mot nouveau. Le chinois traduit : houe, « tracé, dessin ».

धामदक्ष वा बज्र वा यस्मिन्काये । अवशिष्टेः शोकैः मनोवृत्तिभेदेन विमुक्त-  
भेदं दर्शयति ।

पक्षेन्द्रियपरावृत्ती विमुक्तं लभ्यते परं ।

सर्वार्थवृत्ती सर्वेषां गुणद्वादशशतोदये<sup>(2)</sup> ॥ ४१ ॥

पक्षेन्द्रियपरावृत्ती द्विविधं विमुक्तं परमं लभ्यते । सर्वेषां पक्षानामिन्द्रि-  
याणां सर्वपक्षार्थवृत्ती । तत्र प्रत्येकं द्वादशगुणशतोत्पत्ती ।

मनसो ऽपि परावृत्ती विमुक्तं लभ्यते परं ।

विभुत्वानुचरे ज्ञाने निर्विकल्पो मुनिर्मणे ॥ ४२ ॥

मनसः परावृत्ती विभुत्वानुचरे निर्विकल्पो मुनिमुने ज्ञाने परमं विमुक्तं  
लभ्यते । येन सहितं सर्वं विभुत्वज्ञानं प्रवर्तते ।

साधोद्विहपरवृत्ती<sup>(3)</sup> विमुक्तं लभ्यते परं ।

चेतसुद्धौ यथाकामं भोगसंदर्शनाय हि ॥ ४३ ॥

अर्थपरावृत्ती उद्वहपरवृत्ती च चेतसिमुक्तिविमुक्तं परमं लभ्यते येन  
यथाकामं भोगसंदर्शनं करोति ।

विकल्पस्य परावृत्ती विमुक्तं लभ्यते परं ।

अन्वाधत्ते सदाकालं सर्वेषां ज्ञानकर्मणां ॥ ४४ ॥

विकल्पपरावृत्ती सर्वेषां ज्ञानानां कर्मणां च सर्वकाजमन्वाधत्ते परमं  
विमुक्तं लभ्यते ।

प्रतिष्ठायाः परावृत्ती विमुक्तं लभ्यते परं ।

अप्रतिष्ठितनिर्बाणं बुद्धानामप्यथे<sup>(5)</sup> पक्षे ॥ ४५ ॥

प्रतिष्ठापरावृत्ताप्रतिष्ठितनिर्बाणं परमं विमुक्तं लभ्यते बुद्धानामनालये  
धात्री ।

मेधुनस्य परावृत्ती विमुक्तं लभ्यते परं ।

बुद्धसौख्यविहारे ऽव दाराऽसंक्षेपदर्शने ॥ ४६ ॥

(1) Le pāda est hypermètre.

(2) *Udgraha*, mot nouveau, tra-  
duit par *cheou*, «recevoir» et dans  
le commentaire par *chi*, «vijñāna».

(3) Le ms. lit ainsi, mais le tra-  
ducteur chinois a lu *acale*, puisque  
sa version porte *pou tong*, «non  
agile».

मैथुनस्य पराधुत्तौ इधोर्बुधसुखविहारे च दाराऽसंख्येयदर्शने च ।

आकाशसंज्ञाधुत्तौ विमुक्तं सन्वते परं ।

चिन्तितार्थसमृद्धौ च गतिरूपविभावने ॥ ४७ ॥

आकाशसंज्ञाधुत्तौ दयोरेव चिन्तितार्थसमृद्धौ च येन गगनगर्भो भवति ।  
गतिरूपविभावने च यथेष्टगमनादाकाशवशीकरणात् <sup>(1)</sup> ।

इत्यमेयपराधुत्तावमेयविमुक्ता मता ।

अधिन्यक्तानामुक्तानां दुक्ताभाममन्त्राख्ये ॥ ४८ ॥

इत्यमेन मुखेनाग्रमेधा पराधुत्तिः । तत्र चाग्रमेयं विमुक्तमधिन्यक्तमूर्तु-  
दानं दुक्ताभामनाख्ये धातौ वेदितव्यं । तस्यैव बुद्धस्य सत्यपरिपाकनिमित्तत्वे  
सप्त लोकाः ।

शुभे बुद्धो लोको ब्रजति सुविशुद्धौ परमतां

शुभे चानारब्धा ब्रजति शुभबुद्धौ परमतां ।

ब्रजत्येवं लोको दिशि दिशि विज्ञानां सुवर्धितै-

रपक्ताः पक्ता वा च पुनरर्थेयं भुवमिह ॥ ४९ ॥ <sup>(2)</sup>

अनेन यादृशस्य परिपाकस्य निमित्तं भवति तद्दर्शयति । उपचितकुशक-  
मूलानां च विमुक्तौ परमतायामनुपचितकुशकमूलानां च कुशकमूलोपचयः ।  
अपक्ताः शुभबुद्धौ परमतां ब्रजनपाकं ब्रजति पक्ताः सुविशुद्धौ परमतां ब्रजति ।  
एवं च मित्रकालं ब्रजति न च निःशेषं लोकस्थानकत्वात् ।

तत्रा कृत्वा चर्चा परममुख्ययोगाद्भुतवर्ती

महानोधिं नित्यां भुवमश्रयणाकां च श्रयणं ।

समन्ते खलीरा <sup>(3)</sup> गसदा सर्वसमर्थ

तदाचर्यं लोके सुविधिचरणात्भुतमपि ॥ ५० ॥

अनेन द्वितीयेन परिपक्वानां बोधिसत्त्वानां परिपाकसाधर्थं नाचर्यं ।

<sup>(1)</sup> Ms. : अकाशीकृपाच. Mais le  
chinois traduit : «Parce qu'il arrive  
à annuler (kiai) l'espace».

<sup>(2)</sup> Mètre çikharici jusqu'au vers  
55.

<sup>(3)</sup> Lacune de trois syllabes brèves.

सर्वस्य सदा सर्वसमयमिति निश्चयं निरन्तरं च तदनुसृत्य आर्णवचरणं सुवि-  
धिचरणं ।

क्रचिद्वर्मास्यं<sup>(१)</sup> बहुमुखशतैर्दर्शयति यः  
क्रचिद्व्यवसायार्थं क्रचिदपि विधिना जनचरी<sup>(२)</sup> ।  
क्रचित्कृत्स्नां बोधिं क्रचिदपि च निर्वाणमशक्नु-  
न च क्षान्नात्तस्याद्विषयति स सर्वं च कुर्वते ॥ ५१ ॥

अनेन तृतीयेन युगपद्बहुमुखपरिपाचनोपायप्रयोगे निमित्तत्वं दर्शयति ।  
यथा यन्त्राः सत्त्वान् विनर्थात् । विधिना जनचरी जातकर्मिण । न च  
क्षान्नात्तत्त्वतीत्यनारुधात्तातोः ।

न बुद्धानामेषं भवति मम पञ्चोऽयमिति चा-  
प्रपाचोऽयं देही अपि च अधुना पाच्यत इति ।  
विना संस्कारं तु प्रपञ्चमुपयात्येव जनता  
शुनेर्धर्मेर्निष्ठं दिशि दिशि समन्तात्प्रचमुच्यते ॥ ५२ ॥

अनेन चतुर्थेन तत्परिपाकप्रयोगनिमित्तत्वमनभिर्द्वारेण दर्शयति ।  
अयमुक्तमिति दानवयेय ।

यद्यप्यतं भागुः प्रतनविषदैर्युषिसरैः  
प्रपाके संस्कारां दिशि समन्तात्प्रचमुच्यते ।  
तथा धर्माक्षौऽपि प्रश्नविधिधर्माशुविसरैः  
प्रपाके सत्त्वानां दिशि दिशि समन्तात्प्रचमुच्यते ॥ ५३ ॥

अनेन पञ्चमेनानभिर्द्वारपरिपाचनबुद्ध्यां दर्शयति ।

यद्येकस्याहीपाचयति सुमहान्द्वीपनिषधी  
ऽग्रमेयोऽसंख्येयो न च स पुनरेति व्यथमतः ।  
तद्येकस्याद् बुद्धाचयति सुमहान् परिपाकनिषधी  
ऽग्रमेयोऽसंख्येयो न च पुनरेति व्यथमतः ॥ ५४ ॥

(१) *Sic ms.* Le chinois dit : « Tantôt la loi, tantôt la suppression de la loi ». Le mot signifie en tout cas : « se rapportant au dharma » et se construit avec *janma* et *antardhim*.

(२) *Janacari*, moi nouveau. Le chinois ne le traduit pas, mais le commentaire montre que nous avons ici une sorte d'équivalent d'un composé *janma-caryā*.

अनेन षष्ठेन परंपरया परिपाचनं ।

यथा मोक्षेष्टुष्टिं प्रवर्ति न महासागर इव  
न वृष्टिं वा याति प्रतप्तविषदाभ्युपविशनेः ।  
तथा नीचो धातुः सततसमितेः शुद्धिविशने-  
न तृप्तिं वृष्टिं वा प्रवर्ति परमासर्वमिह तत् ॥ ५५ ॥

अनेन सप्तमेन परिपक्वतां विमुक्तिप्रवेशे समुद्रोदाहरणेन धर्मधातोरनुक्तिं  
चावकाशदानाद्वृष्टिं ध्यानाधिकत्वात् । धर्मधातुविशुद्धौ चत्वारः श्लोकाः ।

सर्वधर्मद्वयावारतयताशुचिकथयः ।  
वस्तुज्ञानतदात्मवशिताशुचकथयः ॥ ५६ ॥<sup>(१)</sup>

एव समाचार्यमारभ्यैवः श्लोकः । शेषशेषावरणद्वयात्सर्वधर्मतयताविश-  
चिकथयः । वस्तुज्ञानतदात्मनज्ञानघोरवशवशिताशुचकथयः ।

सर्वतत्त्वतज्ञानभावना समुद्गमः ।  
सर्वसत्त्वज्ञाधानसर्वव्यावृत्तता फलं ॥ ५७ ॥

एव द्वैतार्थ फलार्थ चारभ्य द्वितीयः श्लोकः । सर्वतत्त्वतज्ञानभावना  
धर्मधातुविशुद्धिहेतुः । सर्वत इति सर्वधर्मपर्यायमुखैः । सर्वसत्त्वानां सर्वव्या-  
हितसुखज्ञाधानावृत्तता फलं ।

कायवाक्चित्तनिर्माणप्रयोगोपायकर्मकः ।  
समाधिधारणीद्वारद्वयानेयसमन्वितः ॥ ५८ ॥

एव कर्मार्थ योगार्थ चारभ्य तृतीयः श्लोकः । विविध कायादिनिर्माण  
कर्म समाधिधारणीमुख्याभ्यां द्वयेन चाग्रमेवेष्ट पुण्यज्ञानसंभारेण समन्वा-  
नमो योगः ।

समावधर्मसंभोगनिर्माणैर्मित्तवृत्तिकः ।  
धर्मधातुर्विशुद्धो ऽथ बुद्धानां समुदाहृतः ॥ ५९ ॥

(१) Mètre anapaëste jusqu'au vers 81.

एष वृत्त्यर्थमारब्ध चतुर्थः श्लोकः । स्वाभाविकसांभोगिकनैर्माणिककाय-  
वृत्त्या<sup>(१)</sup> भिन्नवृत्तिकः । नुहकायविमाने सप्त श्लोकाः ।

स्वाभाविको ऽयं सांभोगः<sup>(१)</sup> कायो नैर्माणिको ऽपरः ।

कायमेदा हि बुद्धानां प्रथमस्तु इत्याशयः ॥ ६० ॥

द्विविधः कायो बुद्धानां । स्वाभाविको धर्मकाय आशयपरवृत्तिलक्षणः ।  
सांभोगिको येन पर्वण्यखण्डेषु धर्मसंभोगं करोति । नैर्माणिको येन निर्माणेन  
सत्त्वार्थं करोति ।

सर्वधातुषु सांभोग्यो भिन्नो गणपरिचयैः ।

चेन्नैव नामभिः कायेर्धर्मसंभोग्यचेष्टितैः ॥ ६१ ॥

तत्र सांभोगिकः सर्वलोकधातुषु पर्वण्यखण्डेषु च नामशरीरधर्मसंभोग-  
क्रियाभिर्भिन्नः ।

समः सूक्ष्मश्च तच्छिष्टः कायः स्वाभाविको मतः ।

संभोगविभुताहेतुर्ध्वेष्ट भोगदर्शने ॥ ६२ ॥

स्वाभाविकः सर्वबुद्धानां समो निर्विशिष्टतया । सूक्ष्मो बुद्धान्ततया । तेन  
सांभोगिकेन कायेन संबन्धः संभोगविभुत्वे च हेतुर्ध्वेष्ट भोगदर्शनात् ।

चमेष्टं बुद्धनिर्माणं कायो नैर्माणिको मतः ।

इथोर्ध्वधार्मसंपत्तिः सर्वाकारा प्रतिष्ठिता ॥ ६३ ॥

नैर्माणिकस्तु कायो बुद्धानामप्रमेधप्रमेष्टं बुद्धनिर्माणं सांभोगिकः स्वाध-  
संपत्तिलक्षणाः । नैर्माणिकः परार्थसंपत्तिलक्षणः । एवं इथार्थसंपत्तिर्यथाक्रमं  
इषीः प्रतिष्ठिता सांभोगिके च काये नैर्माणिके च ।

शिक्ष्यकमहाभोधिसदानिर्वोणदर्शनेः ।

बुद्धनिर्माणकायो ऽयं महाभायो विमोचने ॥ ६४ ॥

स पुनर्निर्मायकायः सदा विनेधार्थं शिक्ष्यस्तु वीणावाहनादिभिः । जन्म-

(१) *Sāmbhogya, sām̐bhogika*, mots nouveaux.



नद्यामिसंवीक्षेत् निर्वाणस्य च दर्शनैर्विभोक्षणे महोपायत्वात्परार्थसंपत्ति-  
जनकयो वेदितव्यः ।

त्रिभिः कायेषु विज्ञेयो बुद्धानां कायसंयुहः ।

साश्रयः स्वपरार्थो यस्त्रिभिः कायैर्निर्दिष्टः ॥ ६५ ॥

त्रिभिश्च कायैर्बुद्धानां सर्वकायसंयुहो वेदितव्यः । एभिस्त्रिभिः कायैः  
साश्रयः स्वपरार्थो निर्दिष्टः । द्वयोः स्वपरार्थप्रभाषितत्वात् द्वयोश्च तदाभि-  
तत्वावया पूर्वमुक्तं ।

आश्रयेणाश्रयेणापि कर्मणा ते समा मताः ।

प्रकृत्या ऽसंसर्गेणापि प्रबन्धेनेषु नित्यता ॥ ६६ ॥

त च तथः कायाः सर्वबुद्धानां यथाकर्म त्रिभिर्निर्विशेषा आश्रयेण धर्मधा-  
तोरभिन्नत्वात् आश्रयेण पुणश्च बुद्धाश्रयस्याभावात् । कर्मणा च साधारणकर्म-  
नत्वात् । तेषु च त्रिषु कायेषु यथाकर्म विविधा नित्यता वेदितव्या येन नित्य-  
काधाकाश्रयता उच्यते । प्रकृत्या नित्यता स्वाभाविकस्य स्वभावेन नित्यत्वात् ।  
असंसर्गेण सामौगिकस्य धर्मसंभोगाविच्छेदात् । प्रबन्धेन भेदाधिकस्यान्तर्बन्धे  
पुनः पुनर्विर्भावदर्शनात् । बुद्धानिमागि दश स्त्रोकाः ।

आदर्शज्ञानमचक्षं चक्षुश्चान्न तदाभितं ।

समताप्रत्यवेक्षायां कृत्तानुष्ठान एव च ॥ ६७ ॥

चतुर्विधं बुद्धानां ज्ञानमादर्शज्ञानं समताज्ञानं प्रत्यवेक्षाज्ञानं कृत्तानुष्ठान-  
ज्ञानं च । आदर्शज्ञानमचक्षं त्रीणि ज्ञानानि तदाभितानि चक्षानि ।

आदर्शज्ञानममभापरिच्छिन्नं सदानुगं ।

सर्वज्ञेयेष्वसंमूढं न च तेष्वामुखं सदा ॥ ६८ ॥

आदर्शज्ञानममभापरिच्छिन्नं देशतः सदानुगं काकतः । सर्वज्ञेयेष्वसंमूढं  
सदापरव्यविनमात् न च तेष्वामुखमनाकारत्वात् ।

सर्वज्ञाननिमित्तत्वाद्ब्रह्माज्ञानाकरोपमं ।

संभोगनुष्ठताज्ञानमतिविम्बोदयाच्च तत् ॥ ६९ ॥

तेषां च समतादिज्ञानानां सर्वप्रकाराणां हेतुत्वात्सर्वज्ञानानामाश्रयोपमं ।  
संभोगबुद्धत्वतश्चानुमतिविम्बोदयाच्च तदादर्शज्ञानमिच्छते ।

सत्त्वेषु समताज्ञानं भावनाशुद्धितो ऽमर्कं ।  
अप्रतिष्ठसमाविष्टं समताज्ञानमिच्छते ॥ ७० ॥

यद्वीचिसत्त्वेनाभिसमयकालेषु समताज्ञानं प्रतिबन्धं तज्जावनाशुद्धितो  
वीचिप्राप्तस्वाप्रतिष्ठितनिर्वाणे निविष्टं समताज्ञानमिच्छते ।

महामैत्रीकृपाभ्यां च सर्वकालानुगं मतं ।  
यथाधिमोचं सत्त्वानां बुद्धविम्बनिर्दर्शकं ॥ ७१ ॥

महामैत्रीकृपाभ्यां सर्वकालानुगं यथाधिमोचं च सत्त्वानां बुद्धविम्बनि-  
र्दर्शकं । यतः केचित्सत्त्वाद्यागतं नीलवर्णं पद्ममिति केचित्पीतवर्णमित्येवमादि ।

प्रत्यवेक्षकं ज्ञानं वीयेष्वन्वाहृतं सदा ।  
धारणीनां समाधीनां निधानोपममेव च ॥ ७२ ॥  
परिषष्पाङ्गले सर्वविभूतीनां निदर्शकं ।  
सर्वसंशयविच्छेदि महाधर्मप्रवर्धकं ॥ ७३ ॥

प्रत्यवेक्षकं ज्ञानं यथाज्ञोक्तं ।

कृत्यानुष्ठानतश्चानं निर्माणीः सर्वधातुस्तु ।  
विद्याप्रमेयाधिस्तैश्च सर्वसत्त्वार्थकारकं ॥ ७४ ॥

कृत्यानुष्ठानज्ञानं सर्वलोकधातुषु निर्माणीर्नानाप्रकारैरप्रमेयैरधिस्तैश्च सर्व-  
सत्त्वार्थकरं ।

कृत्यनिष्पत्तिभिर्भेदैः संख्याचेष्टैश्च सर्वदा ।  
अधिस्तैश्च बुद्धनिर्माणं विज्ञेयं तच्च सर्वथा ॥ ७५ ॥

तच्च बुद्धनिर्माणं सदा सर्वथा चाधिस्तैश्च वेदितव्यं । कृत्यनिष्पत्तिभिर्भेदैः  
संख्यातचेष्टतश्च ।

धारणात्मनश्चित्ताच्च सम्बन्धमप्रकाशनात् ।  
कृत्यानुष्ठानतश्चैव चतुर्ज्ञानसमुद्भवः ॥ ७६ ॥

तत्र धारणात् सुतानां धर्माणां । समचित्ता सर्वसत्त्वैर्वात्मपरसमतया ।  
शेवं गताव । बुद्धानेकत्वापृथक्के श्लोकः ।

बोधभेदाद्वैयर्थ्यात्सावकादभ्युपगच्छतः ।

अभेदात्तेष्वनुत्तमं ब्रह्मत्वं चामन्ताग्रये ॥ ७७ ॥

एक एव बुद्ध इत्येतन्नेष्यते । किं कारणं । बोधभेदात् । अगन्ता हि बुद्धगोचराः  
सत्त्वाः । तत्रैक एवाभिसंबुद्धो नास्तीति संभोत्यन्त इति । कुत एतत् । पुष्पान्नाम-  
संभारवैयर्थ्यं च स्यादन्येषां बोधिसत्त्वानामभिसंबोधाच्च न युक्तं वैयर्थ्यं ।  
तस्माद्वैयर्थ्यादपि नैक एव बुद्धः सत्त्वार्थक्रियासाकष्यं च न स्यात् । बुद्धस्य  
बुद्धत्वे कस्यचिदप्रतिष्ठापनादेतच्च न युक्तं । न च कश्चिदादिबुद्धो ऽस्ति विना  
संभारेण बुद्धत्वायोगादिना चान्येन बुद्धेन संस्मानायोगादित्यनादित्वाद्वैकी  
बुद्धो न युक्तः । ब्रह्मत्वमपि नेष्यते बुद्धानां धर्मकायस्त्राभेदादनासत्त्वे भातीय ।  
बुद्धत्वोपाधप्रवेशे चत्वारः श्लोकाः ।

या ऽविद्यमानता सैव परमा विद्यमानता ।

सर्वथा ऽनुपपन्नञ्च उपपन्नः परो मतः ॥ ७८ ॥

या परिकल्पितेन स्वभावेनाविद्यमानता सैव परमा विद्यमानता परिनि-  
प्पन्नेन स्वभावेन । यच्च सर्वथा ऽनुपपन्नः परिकल्पितश्च स्वभावश्च स एव परम  
उपपन्नश्चः परिनिष्पन्नस्वभावश्च ।

भावना परमा वेत्ता भावनामविपश्चरता ।

प्रतिकल्पः परश्चेष्टः प्रतिकल्पश्च न पश्चतां ॥ ७९ ॥

सैव परमा भावना यो भावनाया अनुपपन्नः । स एव परमः प्रतिकल्पो  
यः प्रतिकल्पानुपपन्नः ।

पश्चतां मुहूर्त्वं दीर्घं निमित्तं वीर्यमात्मनः ।

मागिनां बोधिसत्त्वानां दुरे बोधिर्निवृत्त्यते ॥ ८० ॥

यै च मुहूर्त्वं मुहूर्त्वं पश्चन्ति अद्भुतधर्मेयुक्तां । दीर्घं च काश्च पश्चन्ति तत्समु-  
दागमाय । निमित्तं च पश्चन्ति चित्तात्मनः । आत्मनश्च वीर्यं वद्यमारब्ध-

वीर्यां शुद्धत्वं प्राप्स्यसि इति । तेषामेवंमात्रिणा बोधिसत्त्वानामौपचरिक-  
त्वान्<sup>(१)</sup> दूरे बोधिर्निरूप्यते ।

पद्मतां कल्पनामात्रं सर्वमेतदधीदितं ।

अकल्पबोधिसत्त्वानां प्राप्ता बोधिर्निरूप्यते ॥ ८१ ॥

कल्पनामात्रं स्वेतत्सर्वमिति पद्मतां तस्यापि कल्पनामात्रस्याविकल्पनाद-  
कल्पबोधिसत्त्वानामनुपपत्तिकथमर्थान्निकाभावस्यायामर्थतः प्राप्तिव बोधि-  
रित्युच्यते । बुद्धानामन्योन्यनैककार्यत्वे चत्वारः श्लोकाः ।

मित्राश्रया मित्रजलाश्रयः श्रव्योद्भाः कृत्यपुण्यत्तकार्याः ।

जलाश्रितप्राणितनूपभोग्या भवन्ति पातालमसंप्रविष्टाः ॥ ८२ ॥<sup>(२)</sup>

समुद्रविष्टाश्च भवन्ति सर्वा एकाश्रया एकमहाजलाश्रयः ।

मिमैककार्याश्च महोपभोग्या जलाश्रितप्राणिरणश्च निर्व्व ॥ ८३ ॥

मित्राश्रया मित्रमताश्च धीराः स्वस्वायबोधाः पुण्यताम्रकुल्याः ।

परीतसत्त्वार्थसदोपभोग्या भवन्ति बुद्धत्वमसंप्रविष्टाः ॥ ८४ ॥

बुद्धत्वविष्टाश्च भवन्ति सर्वे एकाश्रया एकमहाजलाश्रयाः ।

मिमैककार्याश्च महोपभोग्याः सदा महासत्त्वमणश्च ते हि ॥ ८५ ॥

तच्च मित्राश्रया नवः स्वभाजनमेदात् । कृत्यपुण्यत्तकार्याः पुण्यत्वेन श्रुत-  
करणात् । तनूपभोग्या इत्यस्यानामुपभोग्याः । शिवं गतार्थं । बुद्धत्वमोत्सहने  
श्लोकः ।

इतिनिश्चयमशुक्लधर्मयोगाद् हितसुखहेतुतया च बुद्धभूमेः ।

शुभपरमसुखाद्यथाकरत्वात् शुभमतिरर्हति बोधिचित्तमातुं ॥ ८६ ॥<sup>(३)</sup>

निश्चयमशुक्लधर्मयोगात् स्वार्थसंपत्तिः । हितसुखहेतुत्वाच्च बुद्धत्वस्य परा-  
र्थसंपत्तिः । अमनयोत्कृष्टाद्यसुखाकरत्वाच्च सुखविहारो विशेषतः । बुद्धि-  
मानहीनबोधिचित्तमादातुं तत्रविधानपरिग्रहात् ।

महायानसुचार्णकारे बोध्यधिकारो नवमः

<sup>(१)</sup> *Aupalamābhikāton*, mot nou-  
veau, dérivé de *aupalamābhika*, cf.

*Ājika-samuccaya*, Index II, s. v.

<sup>(२)</sup> *Mātre upajāti jusqu'à sa vers*  
85.

<sup>(३)</sup> *Mātre pūṣpāgrā*.

## X

उद्गारः ।

आदिः सिद्धिः शरणं गोत्रं चित्ते तस्मै चोत्पादः ।  
स्वपरार्थस्य लार्थः प्रभावपरिपाकनोधिश्च ॥ १ ॥<sup>(1)</sup>

एष च बोध्यधिकार आदिमारम्भ यावत् बोधिपटवानुसारेणानुगम्यः ।  
अधिमुक्तिप्रसिद्धवचविभक्तिं लोकी ।

जाताजाता याहिका बाह्यभूता मिषादाता स्वात्मती धात्मिका च ।  
अधात्मन्या आमुखा नैव चात्मा धोवाचारा वैधिका<sup>(2)</sup> वैधिका च ॥ २ ॥<sup>(3)</sup>

जाता अतीतमस्तुपन्ना । अजाता अनागता । याहिका आध्यात्मिकी  
यथाकर्मफलधिमुच्यते । बाह्यभूता बाह्या यानाकर्मफलानाधिमुच्यते । मिषा-  
दाता औदारिकी । स्वात्मतः सूक्ष्मा । धात्मिका हीना विपरीताधिमोक्षान् ।  
अधात्मिका प्रशास्ता । आमुखा अन्तिके समवहितप्रत्ययत्वात् । अनामुखा  
दूरे विपर्ययत्वात् । धोवाचारा सुतमयी । एविका धिन्तामयी । वैधिका भाव-  
नामयी प्रत्यवेचयत्वात् ।

हार्था कीर्त्ता अन्वकीर्त्ता विपचैर्हीनोदारा आवृता अनावृता च ।  
युक्ता अयुक्ता संभृता असंभृता च गाढं विष्टा दूरता चाधिमुक्तिः ॥ ३ ॥

हार्था मुद्दी । अन्वकीर्त्ता मध्या । अन्वकीर्त्ता विपचैरधिमाया । हीना  
अवयाने । उदारा महायाने । आवृता आवरणा विशेषशमनाय । अनावृता  
निरावरणा । युक्ता सातत्यसत्कृत्यप्रयोगात् । अयुक्ता तद्विरहिता । संभृताधि-

(1) Mètre ārya. Ce vers, qui con-  
siste simplement dans la table des  
matières de la première section,  
manque en chinois.

(2) Epithète, féminin de l'adjectif

spaka, mot nouveau, glossé dans le  
commentaire par cintānaya. Le chi-  
nois le traduit par k'iou gi, « chercher  
le sens ».

(3) Mètre çālini jusqu'au vers 3.

गमयोग्याः । असंभूता विपर्ययात् । गाढं विष्टा भूमिप्रविष्टा । दूरगा परिशि-  
ष्टासु भूमिषु । अधिमुक्तिपरिपन्थे<sup>(1)</sup> चयः श्लोकाः ।

अमनस्कारवाङ्मयं कौशीलं योगविधमः ।

कुमिषं शुभदौर्बलमयोनिशोभनस्त्रिधा ॥ ४ ॥<sup>(2)</sup>

जातायाः अमनस्कारवाङ्मयं परिपन्थः । अजातायाः कौशीलं साङ्गमा-  
हकभूतायाः योगविधमस्तथैवाभिनिवेशात् । मिषादाप्तायाः कुमिषं विपरीत-  
साङ्गमाहृतात् । स्वात्मतोऽधिमुक्तेः कुशलमूलादौर्बलं । अजातायाः अयोनिशो  
अमनस्कारः परिपन्थश्चाहिरोचितात् ।

प्रमादोऽल्पमुत्तलं च सुतचिन्तास्तुष्टता ।

शममाचामिमानस तथा उपरिजयो मतः ॥ ५ ॥

आमुखायाः प्रमादश्चेच्छा अप्रमादकृतत्वात् । शोषाचारायाः अल्पमुत्तलं  
नीतार्थसूचनताश्रयणात् । एविकायाः सुतमाचसंतुष्टत्वमस्त्यचिन्तासंतुष्टत्वं च ।  
रेविकायाश्चिन्तामाचसंतुष्टत्वं शममाचामिमानस । हार्याश्रयकीर्णयोरप-  
रिजयः परिपन्थः ।

अनुद्देशापोदेन आवृत्तिधाव्युक्तता ।

असंभूतिश्च विज्ञेया अधिमुक्तिपरिपन्थता ॥ ६ ॥

हीनायाः अनुद्देशः संसारात् । उद्धारायाः उद्देशः । अनावृतायाः आवृत्तिः ।  
पुतायाः अयुक्तता । संभूतायाः असंभूतिः परिपन्थः । अधिमुक्तावनुशंसं पक्ष  
श्लोकाः ।

पुष्पं महद्बीजकृत्यं सीमनस्यं सुखं महत् ।

अविप्रणाशः क्षेत्र्यं च विशेषगमनं तथा ॥ ७ ॥

धर्माभिसमयस्याय स्वपरार्थाभिप्रेतता ।

विप्रामिच्छत्यर्हेति हि अनुशंसाधिमुक्तिः ॥ ८ ॥

जातायां प्रत्युत्पन्नायां पुष्पं महत् । अतीतायामबीजकृत्यमविप्रतिसारात् ।  
ग्राहिकायां ग्राह्यभूतायां च महत्सीमनस्यं समाधिपयोगात् । अकारणमिच-

<sup>(1)</sup> *Paripantha*, mot nouveau, sy-  
nonyme de *paripanthin*.

<sup>(2)</sup> *Mère* anuṣṭubh jusqu'à  
vers 9.

जगितायामविमर्शाः । स्वयमभिमुक्तौ स्वीर्य । आत्मिकायामासुखायां मुक्त-  
महादिकार्यां च यावत् मध्यायां विशेषगमनं । अधिमात्रायां धर्माभिसमयः ।  
हीनायां स्वार्थप्राप्तिः । उदारारायां परार्थप्राप्तिः परमा । अनावृतयुक्तसंभूता-  
दिषु शुक्लपद्मासु चित्रानिद्यत्वनमुग्रसः ।

कामिनां सा असङ्ख्यी कूर्मप्रख्या समाधिनां <sup>(1)</sup> ।

मृत्योपमा स्वार्थिनां सा राजप्रख्या परार्थिनां । ९ ।

यथा सा कुःखार्तः सततमभिवृत्तः बुधितव्यो यथा कूर्मखासी जलविपरमे  
संकुचितकः । यथा मृत्यो नित्यमुपपन्नितमूर्तिर्विचरति । यथा राजा राजां  
विजयी बह्वर्षी विहरति ।

तथा कामिस्त्रातुस्वपरवणकृतार्थमुदिते <sup>(2)</sup>

विशेषो विशेषः सततमभिमुत्तया विविधया ।

महायाने तस्य विधिवदिह सत्ता परमतां

भृशं तस्मिन् धीरः सततमिह तामेव वृणुयात् ॥ १० ॥ <sup>(3)</sup>

अपि खलु कामिनामभिमुक्तिः असङ्ख्यी लौकिकसमाधिगतानां कूर्मप्रख्या  
स्वार्थवतां मृत्योपमा । राजप्रख्या परार्थवतां । एतमेवार्थं परेख्योपपाद्य महा-  
यानाभिमुक्तौ समादापयति । अभिमुक्तिश्चयप्रतिषेधि श्लोकाः ।

मनुष्यमृताः संबोधिं प्राप्नुवन्ति प्रतिषद्य ।

अप्रमेया यतः सत्ता स्वयं नातोऽधिवासयेत् ॥ ११ ॥ <sup>(4)</sup>

विभिः कारयैर्लघो न युक्तः । यतो मनुष्यमृता बोधिं प्राप्नुवन्ति । निजं  
प्राप्नुवन्ति । अप्रमेयाश्च प्राप्नुवन्ति । अभिमुक्तिपुष्पविशेषो द्वौ श्लोकी ।

यथा पुष्पं प्रसवति परिणं भोजनं इहम् ।

न तु स्वयं स मुञ्जावयथा पुष्पमहोदयः ॥ १२ ॥

(1) *Samādhi*, mot nouveau. Le chinois traduit : «Les hommes qui pratiquent les *samādhi* hétérodoxes». C'est exactement la glose fournie par le commentaire du vers suivant : *laukikasamādhigata*.

(2) La lecture *sthāy* n'est pas douteuse; le mot pourrait paraître au-

spect comme équivalent de *samādhi*, mais dans le commentaire sur XI, 4a, *sthāna* (équivalent abrégé de *nāmanī sthāna*, XI, 6 et 33) et *samādhi* sont employés comme synonymes.

(3) Mètre *çiklurīṇī*.

(4) Mètre *anusṭubh* jusqu'au vers 13.

सूचोक्तो लभ्यते धर्मात्परार्थाभ्यदेशितात् ।

न तु स्वार्थाभ्यदेशनाद्देशितादुपलभ्यते ॥ १३ ॥

यथा भोजनं दत्तः<sup>(1)</sup> पुष्कमुत्पद्यते परार्थाधिकारात् । न तु स्वयं भुज्जानस्य स्वार्थाधिकारात् । एवं परार्थाभ्यदेशितात् महायानधर्मात्तेषु तेषु सूचिभूतः पुष्कोदयो महोद्भव्यते । न तु स्वार्थाभ्यदेशितात् आवश्यकयानधर्मात् । अधि-  
मुक्तिफलपरिग्रहे श्लोकः ।

इति विपुलगती महोद्यधर्मे अनिय<sup>(2)</sup> सदा मतिमात्रादधिमुक्तिं ।

विपुलसततपुष्कतद्विवृतिं प्रवति गुणैरसमेर्महाकृतां च ॥ १४ ॥<sup>(3)</sup>

यत्र चावृक्षाधिमुत्पत्त्या धी यत्फलं परिगृह्णाति । किस्तीर्यो महायानधर्मे  
परिणीययोद्वाराधिमुत्पत्त्या मतिमात्रं<sup>(4)</sup> विविधं फलं परिगृह्णाति । विपुल-  
पुष्कवृत्तिं तस्मा एवाधिमुत्तेर्वृत्तिं तद्वैतुकां चातुष्कगुणमहाकृतां मुक्त्वं ।

महायानसूचककारे अधिमुत्पत्त्याधिकारी द्वायनः

## XI

धर्मपर्येष्यधिकारे आत्मनःपर्येष्यो चत्वारः श्लोकाः ।

पिटकवचं द्रव्यं वा संश्रुतः कारणीर्भवमिरिह ।

वासनबीधनग्रसनप्रतिवेधैश्चादिमोचयति ॥ १ ॥<sup>(5)</sup>

पिटकवचं सूचयितव्याभिधर्माः । तदेव च धीनयानाशयानमेहेन द्रव्यं  
भवति । आवश्यकपिटकं बोधिसत्त्वपिटकं च । तत्पुनस्तत्र द्रव्यं वा केनचित्  
पिटकमिच्छाह । संश्रुतः सर्वज्ञेयार्थसंश्रुतिरिति । केन कारणेन च ।  
नवभिः कारणीर्विचिन्विताप्रतिपक्षेण सूचं यो यथाचै संश्रुतस्तस्य तन्निश्च-  
यार्थं देशनात् । अन्तर्हयानुयोगप्रतिपक्षेण विनयः सावक्षपरिभोगप्रतिविधतः  
कामसुखवृत्तिकानुयोजनात्तस्मान्नवक्षपरिभोगानुज्ञानत आत्मसमशानुयोजना-  
त्तस्य । स्वयं वृद्धिपरामर्शप्रतिपक्षेणाभिधर्माः विपरीतधर्मसंज्ञाभिधीतनात् ।

(1) Ma. : दत्तः.

(2) Je me suis abstenu ici, comme

(3) Janiya, garanti par le maître, ailleurs, de rétablir le sandhi gram-  
matique.

(4) Maître puspitāgrā.

(5) Maître sryā jusqu'en vers 4.



पुनः शिक्षाव्यदेशना सूत्रेण अधिष्ठीताधिविस्तसंपादनता विनयेन शीलवती  
 ऽविप्रतिसारादविप्रतिसारेण<sup>(1)</sup> समाधिज्ञाभात् । अधिप्रज्ञासंपादनाभिधर्म-  
 याविपरीतार्थप्रविचयान् । पुनर्धर्मार्थदेशना सूत्रेण । धर्मार्थनिवृत्तिर्विनयेन  
 क्लेशविनयसंयुक्तस्य तद्योः प्रतिवेधान् । धर्मार्थसाक्षाद्विनिश्चयकौशल्यामभि-  
 धर्मेणेति । अभिर्भवमिः कारणैः पिढक्कणयमिष्टं । तच्च संसाराद्विमोचनार्थं ।  
 अर्थं पुनस्तद्विमोचयति । वासनबोधनश्रमनप्रतिवेधैस्तद्विमोचयति । नृतेन  
 चित्तवासनतः । चित्तया बोधनतः । भावनया श्रमयेन श्रमनतः । विपश्च-  
 नया प्रतिवेधतः ।

सूत्राभिधर्मविनयाचतुर्विधार्था मताः समासेन ।

तेषां ज्ञानाधीनास्तर्वाकारयतामेति ॥ २ ॥

ते च सूत्रविनयाभिधर्माः प्रत्येकं चतुर्विधार्थाः समासतत्त्वेषां ज्ञानाद्बोधि-  
 सत्त्वः सर्वज्ञतां प्राप्नोति । भावकत्वेकस्या अपि भाव्याया चर्चभावायासन-  
 चर्चं प्राप्नोति ।

आमयतो लक्षयतो धर्मादर्थाच्च सूत्रनात्सूत्रं ।

अभिमुञ्चतो ऽस्मादीश्यादभिमवगतितो ऽभिधर्मश्च ॥ ३ ॥

अर्थं प्रत्येकं चतुर्विधार्थः । आमयलक्षयधर्मार्थसूत्रनात्सूत्रं । तत्रामयो यच्च  
 द्विं देशितं येन यस्मै च । लक्षयं संवृत्तिसत्त्वलक्षयं परमार्थसत्त्वलक्षयं च ।  
 धर्माः क्लृप्तायतनधात्वाहारप्रतीत्यसमुत्पादादयः । अर्थो ऽनुसंधिः । अभि-  
 मुञ्चत्वादभीश्यात्वादभिमवनादभिमवनाज्ञाभिधर्मो वेदितव्यः । निर्वाणानि-  
 मुखो धर्मो ऽभिधर्मः सत्त्वबोधियपचविमोचमुखादिदेशनात् । अमीश्यां धर्मो  
 ऽभिधर्म एवेकस्य धर्मस्य कर्मरूपिसनिदर्शनादिप्रभेदेन बहुलभिर्देशान् । अभि-  
 मवतीत्यभिधर्मः परप्रवादाभिमवनाद्विवादाभिर्करणादिभिः । अभिगम्यते  
 सूत्रार्थ एतेनेत्यभिधर्मः ।

आपत्तेस्त्वानाश्रुत्वानाम्निःसुतेष्व विज्ञातम् ।

पुद्गलतः प्रज्ञप्तेः प्रविभागविनिश्चयाच्चेष्ट ॥ ४ ॥

आपत्तितः समुत्पन्नतो नुत्पन्नतो निःसरणतश्च वेदितव्यः । तत्रापत्तिः

(1) Ms. : ऽविप्रतिसाराद्विप्रतिसारेण. Le chinois garantit la restitution que j'ai introduite dans le texte.

यथापत्तिनिकायाः । समुत्पन्नमापत्तीनामज्ञानात्प्रमादात् स्नेशप्राप्त्यादना-  
दराच्च । व्युत्पन्नमाश्रयतो न दण्डकर्मतः । निःसरणं सप्तविधं । प्रतिदेशना ।  
अभ्युपगमः शिष्यादन्तकादीनां दण्डकर्मणः । समवचोतः <sup>(1)</sup> प्रज्ञप्ते शिष्यापदे  
पुनः पर्यायेण । अज्ञानात्प्रसव्यः समयेण संघेन शिष्यापदस्य प्रतिप्रसव्यत्वात् ।  
आश्रयपरिवृत्तिर्भिषुभिषुख्योः स्त्रीपुरुषव्यञ्जनपरिवर्तनादसाधारणा वेदा-<sup>(2)</sup>  
पत्तिः । मृतप्रत्यवेणा धर्मोद्घातकारैः प्रत्यवेणाविशेषः । धर्मताप्रतिप्रसव्यस्य सत्य-  
दर्शनेन बुद्धानुबुद्धापन्नाभावे <sup>(3)</sup> धर्मप्रतिप्रसव्यात् । पुनस्तुर्विधेनाद्येन विनयो  
वेदितव्यः । पुनस्ततो यमानस्य शिष्या प्रज्ञप्यते । प्रज्ञाप्ततो यदा एरोषिते  
पुत्रस्यापराधे शास्त्रा संनिपात्य संघशिष्यां प्रज्ञापयति । प्रविभागतो यः  
प्रज्ञप्ते शिष्यापदे तदुद्देशस्य विभागः । विनिययतस्य तथापत्तिः कथं भवत्यना-  
पत्तिर्वेति निर्धारणात् । आसम्भनसामर्प्येष्टौ त्रयः स्त्रीकाः ।

आसम्भनं ततो धर्मः यथाज्ञातं वाङ्मयं . . . . .

. . . . . ॥ ५ ॥ <sup>(4)</sup>

. . . . . वाङ्मयाध्यात्मिकं वाङ्मयं च । तच्च याज्ञकमृतं वायादिकमाध्या-  
त्मिकं वाङ्मयमृतं वाङ्मयं तयोरेव तत्तत्तादृश्यं । तच्च द्वयोराध्यात्मिकमाङ्गयोराज-  
म्भनयोर्द्वयार्थेण नामो यथाक्रमं । यदि याज्ञार्थाज्ञातार्थमभिन्नं प्रज्ञप्ति  
याज्ञार्थाच्च याज्ञार्थं द्वयस्य पुनः समस्तस्याध्यात्मिकवाङ्मयाजम्भनस्य तत्तत्तथा  
नामस्योरेव द्वयोरनुपपत्त्यादेदितव्यः ।

मनीषस्त्वैर्यस्योक्तार्थप्रसवस्य प्रधारणात् । <sup>(5)</sup>

अर्थज्ञानस्य ज्ञप्त्याच्च नास्ति ज्ञानाच्च वेतसः ॥ ६ ॥

<sup>(1)</sup> *Samaudyota*, mot nouveau.  
Le chinois traduit *kai hsi*, «expli-  
quer en surplus». Cf. *avadgotayati*,  
«rappeler au souvenir, éclaircir».

<sup>(2)</sup> *Sic ms.* Le chinois a simple-  
ment *pou hong tsou*, «pas de péché  
ou commun».

<sup>(3)</sup> *Anukudra*, mot nouveau :  
«kudra secondaire». Le chinois  
met ce mot.

<sup>(4)</sup> *Mètre anushtubh jusqu'au vers*  
12. — La fin du vers 5 et le com-  
mencement du commentaire man-  
quent. Une ligne entière a été omise  
dans le manuscrit.

<sup>(5)</sup> *Pradhārayam*, mot nouveau,  
glosé dans le commentaire par *pru-  
vicaya*, «le tri». Le chinois traduit  
littéralement par *ts'ê's*, «mainte-  
nir».

धर्मात्मनस्तान् स्थाप्तिमिर्ज्ञानैः श्रुतादिभिः

विधिधातुमनस्तान्<sup>(1)</sup> पूर्वोक्तस्तस्माद्विहितः ॥ ७

धर्मात्मनस्तान् पुनस्त्रिमिर्ज्ञानैर्मवति श्रुतचित्तानामावनामयेः । तत्र समा-  
हितेन चेतसा मनोजल्यैर्यथोक्तार्थप्रसङ्गस्य तत्प्रधारणात् । श्रुतमयेन ज्ञानेन  
तन्नामः मनोजल्यैरिति संकल्पेः । प्रसङ्गस्यैवधिमुक्तस्य निश्चितस्य । प्रधारणा-  
दिति प्रविचयात् । ज्ञप्तादर्थस्थानस्य प्रधारणादिनामयेन तन्नामः । यदि  
मनोजल्यदिवायमर्थः स्थातीति पश्यति नान्यमनोजल्यथायथोक्तं इत्यात्मन-  
स्तान् । चित्तस्य नास्ति स्थाणात् भावनामयेन ज्ञानेन तन्नामो वेदितव्यो  
इदानीमुपलब्धायथोक्तं इत्यात्मनस्तान् । अत एव च स पूर्वोक्तस्त्रिविधात्म-  
नस्तानो धर्मात्मनस्तान्संनिश्चितो वेदितव्यः । मनसि कारपर्येष्टौ पक्ष  
स्तीत्याः ।

विधातुकः कृत्यकरः संसंधाधायकोऽपरः ।

अभिमुक्तिनिवेशी च तीव्रच्छन्दकरोऽपरः ॥ ८ ॥

हीनपूर्णादयो द्विधा सज्ज्योऽप्यज्ज एव च ।

ज्ञानेन संप्रयुक्तस्य योरोपनिषदात्मकः<sup>(2)</sup> ॥ ९ ॥

संमित्रात्मनस्तान् विभिन्नात्मनः स च ।

पक्षधा सप्तधा चैव परिज्ञा पक्षधा ऽस्य च ॥ १० ॥

चत्वारः सप्त विंशच्च आकारा भावनागताः ।

मार्गद्वयस्वभावोऽसौ द्वानुशंसः प्रतीच्छकः ॥ ११ ॥

प्रद्योती वशवर्ती च परीक्षी विपुलात्मकः ।

योगिनां हि मनस्कार एव सर्वात्मको मतः ॥ १२ ॥

चटादृशविधौ मनस्कारः । धातुनियतः कृत्यकर आश्रयविभक्तो ऽधि-  
मुक्तिनिवेशकश्छन्दजनकः समाधिसंनिश्चितो ज्ञानसंप्रयुक्तः संमित्रात्मनो  
विभिन्नात्मनः परिज्ञानियतो भावनाकारप्रविष्टः शस्यविपक्षनामार्ग-  
स्वभावोऽनुशंसमनस्कारः प्रतीच्छकः प्रायोगिकमनस्कारो वशवर्तिमनस्कारः  
परीक्षमनस्कारो विपुलमनस्कारश्च । तत्र धातुनियतो यः यावदादिगोचनि-  
यतः । कृत्यकरो यः संभुतसंसारश्च । आश्रयविभक्तो यः संसंधाधगृहस्थायो  
संसंधाधप्रप्रवितायश्च । अभिमुक्तिनिवेशको यो मुञ्चानुसृतिसहगतः । च्छन्द-

<sup>(1)</sup> Le pāda est hypermètre. Il est facile de rétablir la mesure exacte en substituant लभ्यः à लभ्यः; mais la correction, surtout dans un

pareil texte, ne me paraît pas nécessaire.

<sup>(2)</sup> Ex conj. Le manuscrit porte दम्भना.

जनकी यसात्संप्रत्ययसङ्गतः । समाधिसंनिवृत्तौ यः समस्तकर्मोक्तसमाधि-  
सङ्गतः सवितर्कसंविचारभाषावितर्काविचारसङ्गतश्च । ज्ञानसंप्रयुक्तो यो  
योनेपोनिषद्योगसङ्गतः स पुनर्यथाक्रमं श्रुतचित्तामयो भावनामयश्च । संनि-  
वृत्तात्मनः पञ्चविधः सूत्रोद्देशनाद्यानिपातयावदुद्गृहीतयावद्वेष्टितात्मनः <sup>(1)</sup> ।  
विभिन्नात्मनः सप्तविधो नामात्मनः पदात्मनो व्यञ्जनात्मनः पुद्गलनै-  
रात्म्यात्मनो धर्मनैरात्म्यात्मनो रूपिधर्मात्मनो ऽरूपिधर्मात्मनश्च ।  
तत्र रूपिधर्मात्मनो यः कायात्मनः । अरूपिधर्मात्मनो यो वेदनाधि-  
तधर्मात्मनः । परिज्ञानियतो यः परिज्ञेये वस्तुनि परिज्ञेये ऽयं परिज्ञायां  
परिज्ञाफले तत्प्रवेदनायां <sup>(2)</sup> च । तत्र परिज्ञेयं वस्तु दुःखं परिज्ञेयो ऽयंस्तस्मै-  
वानित्यदुःखशून्यानात्मता । परिज्ञा मार्गः । परिज्ञाफलं विमुक्तिः । तत्प्रवेदना-  
विमुक्तिज्ञानदर्शनं । भावनाकारप्रविष्टचतुराकारभावः सप्तविंशदाकार-  
भावश्च । तत्र चतुराकारभावः पुद्गलनैरात्म्याकारभावो धर्मनैरात्म्या-  
कारभावो दर्शनाकारभावो ज्ञानाकारभावश्च । तत्र सप्तविंशदा-  
कारभावः । अशुभाकारभावो दुःखाकारभावो ऽग्निद्याकारभावो  
ऽनाद्याकारभावः स्मृत्युपस्थानेषु । प्रतिपद्याकारभावो निषेधनाकार-  
भावो विनिर्धावनाकारभावः प्रतिपद्याकारभावः सम्यक्प्रज्ञायेषु ।  
संतुष्टिप्रातिपक्षिकमनस्कारभावो यदा च्छब्दं जनयति । विषयसंशयप्राति-  
पक्षिकमनस्कारभावो यदा व्याप्यते कीर्यमारभते यथाक्रमं । शौद्धप्राति-  
पक्षिकमनस्कारभावो यदा चित्तं प्रदधाति । तद्यप्रातिपक्षिकमनस्कार-  
भावो यदा चित्तं प्रयुक्ताति । एते यथाक्रमं चतुर्षु कश्चिपदेषु वेदितव्याः ।  
क्षितचित्तश्च कीकोत्तरसंपत्तिसंप्रत्ययाकारभावो यथा संप्रत्ययाकारभावः  
एवं यथासाधारणकारभावो धर्मासंप्रयोगाकारभावश्चित्तक्षित्याकारभावः  
प्रविष्टयाकारभावः इच्छिष्येषु । एत एव पक्षं निर्निश्चितविषयमनस्कारा-  
वक्ष्ये । संबोधिसंप्रत्ययाकारभावो यथा विषयोत्साहसौमनस्यकर्मक्षता-  
चित्तक्षितिसमताकारभावः सप्तसंबोध्यक्षेषु । प्राप्तिनिष्ठयाकारभावः  
परिकर्मभूमिसंरचनाकारभावः परसंप्राप्त्याकारभावः आर्यकान्तशील-  
प्रविष्टाकारभावः संक्षिप्तवृत्तिसमुदाचाराकारभावः पूर्वपरिभाषित-  
प्रतिकल्पमार्गाभ्यासाकारभावो धर्मक्षितिनिमित्तासंप्रयोगाकारभावो  
ऽग्निमित्तक्षित्याश्रयपरिवृत्त्याकारभावश्च मार्गाङ्गेषु । श्रमयविषयनाभाव-  
नामार्गस्वभावयोर्न कश्चिन्निर्देशः । अनुशंसमनस्कारो द्विविधो दोषुक्ता-

<sup>(1)</sup> Le chinois substitue à *Nipāta*  
le terme *A-po-t'o-na*, «*Avadāna*».

<sup>(2)</sup> *Pravedanā*, mot nouveau, =

*pravedanam*. Le chinois traduit par  
*kio*, «éveil, faire connaître». Cf.  
inf., XVIII, 37.

पक्षवृत्तौ द्विभिन्नित्वापक्षवृत्तः । प्रतीच्छको यो धर्मस्रोतसि बुद्धमोक्षसत्ता-  
नामन्तिक्कादववादग्राहकः । प्रायोगिकमनस्कारः पक्षविधः समाधिभोचरे ।  
संस्त्रोपलक्षणप्रायोगिको येन सूत्रादिषु नामपदसंज्ञनसंख्यामुपलक्षयते ।  
वृत्तुपलक्षणप्रायोगिको येन द्विविधां वृत्तिमुपलक्षयते परिमाणवृत्तिं च  
स्वज्ञानानामपरिमाणवृत्तिं च नामपदयोः । परिकल्पोपलक्षणप्रायोगिको येन  
द्वयमुपादाय द्वयपरिकल्पमुपलक्षयते । नामपरिकल्पमुपादायार्थपरिकल्पम-  
र्थपरिकल्पमुपादाय नामपरिकल्पमपरिकल्पमन्तरं । क्रमोपलक्षणप्रायोगिको  
येन नामग्रहणपूर्विकामर्थग्रहणप्रवृत्तिमुपलक्षयते । प्रतिवेधप्रायोगिकश्च ।  
स पुनरेकादशविधो वेदितव्य आगन्तुकत्वप्रतिवेधतः संप्रस्थाननिमित्तप्रति-  
वेधतो र्वानुपलक्षप्रतिवेधत उपलक्षानुपलक्षप्रतिवेधतो धर्मधातुप्रतिवेधतः  
पुनर्जनैरात्यप्रतिवेधतो धर्मनैरात्यप्रतिवेधतो हीनाशयप्रतिवेधत उदार-  
माहातवाशयप्रतिवेधतो यथाधिसमधर्मस्ववस्थानप्रतिवेधतो व्यवस्थापितधर्म-  
प्रतिवेधतश्च । वशवर्तिमनस्कारस्त्रिविधः क्लेशावरणबुविशुद्धः क्लेशक्षेपा-  
वरणबुविशुद्धो गुणानिर्निर्हारबुविशुद्धश्च । धर्मतत्त्वपर्येष्टौ द्वौ श्लोकौ ।

तत्त्वं यत्सततं ह्येन रहितं भान्तेन संनिमयः  
शब्दं तेन च सर्वथाभिजपितुं यत्ताप्रपञ्चात्मकं ।  
क्षेपं हेयमयो विग्रोध्यममलं यच्च प्रकृत्या मतं  
यत्ताकाशबुनर्वावरिसकुप्री क्लेशाद्विशुद्धिर्मेतत् ॥ १३ ॥<sup>(1)</sup>

सततं ह्येन रहितं तत्त्वं परिकल्पितः स्वभावो यादृशग्राहकनक्षणेनात्यन्त-  
मवस्थात् । भान्तेः संनिमयः परतन्त्रक्षेप तत्परिकल्पनात् । अनभिज्ञाप्यमप्र-  
पञ्चात्मकं च परिकल्पितः स्वभावः । तच्च प्रथमं तत्त्वं परिशेषं द्वितीयं प्रहेयं  
तृतीयं विग्रोध्यं आगन्तुकमक्काद्विशुद्धं च प्रकृत्या ध्वस्त प्रकृत्या विशुद्धस्याकाश-  
बुनर्वावरिसकुप्री क्लेशाद्विशुद्धिः । न ह्याकाशादीनि प्रकृत्या अप्रयुजानि । न  
आगन्तुकमकाशममादेवां विशुद्धिर्मेव्यत इति ।

न क्षणं भवति तत्ताद्विशुद्धौ किंचिदव्य-  
प्यगदपि तदर्थेन तच्च समूहबुद्धिः ।  
कथमयमभिरुद्धो लोकमोहप्रकारी  
यदसद्विनिविष्टः सत्समक्ताद्विहाय ॥ १४ ॥<sup>(2)</sup>

न खलु तस्मादेवं च धर्माधर्मधातोः किंचिदन्वक्ष्यते विद्यते धर्मताया धर्म-  
स्वामिन्नत्वात् । शेषं मतार्थं । तस्मै मायोपमपर्येष्टौ पञ्चदश श्लोकाः ।

यथा माया तथामृतपरिकल्पो निवृत्त्यते ।

यथा मायाकृतं तदतु द्वयधाम्निर्निवृत्त्यते ॥ १५ ॥<sup>(1)</sup>

यथा माया यन्त्रपरिगृहीतं धाम्निनिमित्तं काष्ठकोष्ठादिकं तथामृतपरि-  
कल्पः परतन्त्रः स्वभावो वेदितव्यः । यथा मायाकृतं तस्यां मायायां इत्यन्व-  
यवर्णायाकृतिसंज्ञायेन प्रतिभासिता तथा तस्मिन्नमृतपरिकल्पे द्वयधाम्नि-  
योद्भायाहकत्वेन प्रतिभासिता परिकल्पितस्वभावाकारा वेदितव्या ।

यथा तस्मिन्न तद्भावः परमार्थस्त्वेष्यते ।

यथा तस्योपकम्पिषु तथा संवृत्तिसत्त्वता ॥ १६ ॥

यथा तस्मिन्न तद्भावो मायाकृते इक्षित्वाद्यभावस्यैव तस्मिन्परतन्त्रे पर-  
मार्थ इत्येते परिकल्पितस्य द्वयत्वस्य स्वभावः । यथा तस्य मायाकृतस्य  
इत्थत्वादिभावेनोपकम्पिषु तथामृतपरिकल्पस्य संवृत्तिसत्त्वतोपकम्पिः ।

तदभावे यथा व्यक्तिक्रमिनिस्तस्य जम्भते ।

तथामथपरावृत्तावसक्तस्यस्य जम्भते ॥ १७ ॥

यथा मायाकृतस्वभावे तस्य निमित्तस्य काष्ठादिकस्य व्यक्तिर्भूतावोपक-  
म्पते तथामथपरावृत्तौ द्वयधाम्निभावादमृतपरिकल्पस्य भूतो ऽर्थ उपजम्भते ।

तस्मिन्नि ते यथा लोको द्वयधाम्नः कामतत्परिणः ।

परावृत्तावपर्यन्तः कामचारी तथा पतिः ॥ १८ ॥

यथा तस्मिन्नि ते काष्ठादावधान्तो लोकः कामतत्परिणः सतत्त्वस्यैव द्वय-  
परावृत्तावपर्यन्तः आर्थः कामचारी भवति स्वतन्त्रः ।

तदाकृतिस्य तथासि तद्भावस्य न विद्यते ।

तस्मादक्षित्वाक्षित्सं मायादिषु विधीयते ॥ १९ ॥

(1) Mètre anuṣṭubh jusqu'au vers ३९.

एव लोको मतार्थः ।

न भावस्य चाभावी नामावी भाव एव च ।

भावामावाविशेषश्च भावाद्विषु विधीयते ॥ २० ॥

न भावस्य चाभावी चक्षदाकृतिभावी नास्ती न भावः । नामावी भाव एव च यो हस्तिलासभावी नास्ती न भावः । तद्योश्च भावाभावयोरविशेषो मत्वादिषु विधीयते । य एव हि तत्र तदाकृतिभावः । स एव हस्तिलासभावः । य एव हस्तिलासभावः स एव तदाकृतिभावः ।

तस्माद्ब्रह्मात्मतास्तस्मिन् तद्भावश्च न विद्यते ।

तस्माद्दक्षिणतश्चिह्नं क्मादिषु विधीयते ॥ २१ ॥

तस्माद्भ्रामृतपरिचयो द्रव्याभासतास्ति द्रव्यभावश्च नास्ति । तस्माद्दक्षिणतश्चिह्नं क्मादिषु विधीयते भ्रामृतपरिचयस्त्वभावेन ।

न भावस्य चाभावी नामावी भाव एव च ।

भावामावाविशेषश्च क्मादिषु विधीयते ॥ २२ ॥

न भावस्य चाभावः । या द्रव्याभासता । नामावी भाव एव च । या द्रव्यतानासिता । भावाभावाविशेषश्च क्मादिषु विधीयते । य एव हि द्रव्याभासताया भावः स एव द्रव्यकामाव इति ।

समारोपापवादानप्रतिषेधार्थमिच्छते ।

हीनघानेन घानस्य प्रतिषेधार्थमेव च ॥ २३ ॥

किमर्थं पुनरप्यभावाभावयोरेकानिबलमविशेषवक्ष्यते । यथाकर्म । समारोपापवादानप्रतिषेधार्थमिच्छते । हीनघाननमनप्रतिषेधार्थं च । अभावस्य द्वाभावस्य विदित्वा समारोपं न करोति । भावस्य भावस्य विदित्वापवादं न करोति । तद्योश्चाविशेषं विदित्वा न भावादुद्दिश्यते तस्मात् हीनघानेन विधीयते ।

आलोकेर्मित्तं धामिन्न रूपविज्ञप्तिरिच्छते ।

अरूपिणी च विज्ञप्तिरभावाच्छास्त्रे चेतरे ॥ २४ ॥

अमथालोकेर्वा निमित्तविज्ञप्तिः सा रूपविज्ञप्तिरिच्छते क्माद्या । सा तु

रूपधातुरक्षयिणी विद्यतिः । अभावाद्भूतवचनेरितरापि न सादृक्षयिणी  
विद्यतिः । कारणभावात् ।

मायाहस्ताकृतियाह्वानोर्द्वयमुदाहृतं ।

द्वयं तत्र यथा नास्ति द्वयं चैवोपलभ्यते ॥ २५ ॥

निम्नसंकलिकायाह्वानोर्द्वयमुदाहृतं<sup>(1)</sup> ।

द्वयं तत्र यथा नास्ति द्वयं चैवोपलभ्यते ॥ २६ ॥

मायाहस्ताकृतियाह्वानोर्द्वयमुदाहृतं । याह्वं याह्वी च तत्र यथा  
नास्ति द्वयं चैवोपलभ्यते । प्रतिनिधौ संकलिकां च मनसि कुर्वतः तद्वाह्वानो-  
र्द्वयमुदाहृतं पूर्ववत् ।

तथा भावात्तथा अभावाद् भावाभावविशेषतः ।

सदसतो एव मायाया ये धर्मा धानितवचनः ॥ २७ ॥

ये धर्मा धानितवचन विपक्षभावाद्यो सदसतो माधोपमाद्यः । किं  
कारणं । सत्सदभावाद्भूतपरिक्लेशत्वेन । असत्तथा अभावात् साहचर्याह-  
त्वेन । तद्योश्च भावाभावयोरनिशिष्टत्वात् सतो ऽसदसतो ऽपि मायापि चैव-  
जवचनकात्माधोपमाः ।

तथा अभावात्तथा अभावात्तथा अभावात्तथाः ।

माधोपमाद्य<sup>(2)</sup> निर्दिष्टा ये धर्माः प्रातिपदिकाः ॥ २८ ॥

ये ऽपि प्रातिपदिका धर्मा भुजेनोपदिष्टाः सुसुपक्षानादयस्यो ऽयमवस्था  
मायाय निर्दिष्टाः । किं कारणं तथा अभावात्तथा वासैर्गुह्यतो । तथा अभावा-  
यथा देशिताः । तथा अभावात्तथा संदर्शिता भुजेन सर्वावक्रममजन्माभिनिष्क-  
मकामिर्बोध्यादयः । एवमवस्था अविवक्षितमाद्यः साति तस्मात्माधोपमाः ।

मायाराजिव चान्तेन मायाराजा परावितः ।

य सर्वधर्मान् पश्यन्ति निर्माणास्तो विनाशकाः ॥ २९ ॥

(1) Sur le mot *samkalikā*, cf. *Ālka-  
samuccaya*, २११, n. 3; *Mahāvastu*,  
I, 387. Le chinois traduit *kou-  
sing*, « image d'un os » [— *hīnka*],  
et *le'is kou*, « recueillir les ossements ».

Ainsi *samkalikā* tout seul équivaut à  
l'expression développée *asthi-samka-  
likā* qui se trouve dans les deux pas-  
sages cités ci-dessus.

(2) Ms. : य.



ये प्रातिपक्षिका धर्मास्तो मायाराजस्थानीयाः संक्षेपप्रहाणे व्यवहाराधि-  
पत्वात् । येऽपि सांक्षेपिका<sup>(1)</sup> धर्मास्तोऽपि राजस्थानीयाः संक्षेपनिर्वृत्तत्वा-  
धिपत्वात् । अतस्ते प्रातिपक्षिकैः संक्षेपपराज्यो मायाराज्येव राज्ञः परा-  
ज्यो द्रष्टव्यः । तज्ज्ञानाच्च बोधिसत्त्वा निर्मारा भवन्ति उभयपक्षे । औपम्यार्थे  
श्लोकः ।

मायास्वप्नमरीचिबिम्बसदृशाः प्रोक्षासमुत्कोपमा<sup>(2-3)</sup>

विज्ञेयोद्दकचन्द्रबिम्बसदृशा निर्माणातुक्ताः पुनः ।

यद् यद् द्वौ च पुनश्च यद् दयमता एवैकशब्द इवः

संस्काराः कसु तच्च तच्च कथिता बुद्धैर्विबुधोत्तमैः ॥ ३० ॥<sup>(4)</sup>

यत्पूर्व भगवता मायोपमा धर्मा यावन्निर्मायोपमा इति । तच्च मायो-  
पमा धर्माः यथाध्यात्मिकान्मायतनानि । असत्यात्मजीवादित्वे तथा मय्यानात् ।  
स्वप्नोपमाः यद् बाह्यान्मायतनानि तदुपभोगस्यावस्तुकत्वात् । मरीचिकोपमा  
द्वौ धर्मौ चित्तं चेतसिकाश्च धान्तिकरत्वात् । प्रतिबिम्बोपमाः पुनः यदेवाध्या-  
त्मिकान्मायतनानि पूर्वकर्मप्रतिबिम्बत्वात् । प्रतिभासोपमाः यदेव बाह्यान्मा-  
यतनान्माध्यात्मिकानामाश्रयतनानां शायाभूतत्वात् तदाधिपत्त्वोत्पत्तिः । यद्  
द्वयं मताः यद् दयमताः । प्रतिमुत्कोपमा देशनाधर्माः । उद्दकचन्द्रबिम्बो-  
पमाः समाधिसंनिविता धर्माः समाधेरुद्दकस्थानीयत्वाद्भूतत्वात् । निर्मायो-  
पमाः संनिवृत्तमयोपपत्तिपरिचये ऽसंक्षिप्तसर्वक्रियाप्रयोगत्वात् । द्वैयपर्येष्टौ  
श्लोकः ।

अमृतकक्षी न भूतो नामूतो ऽकल्प एव च ।

न कस्यो नापि चाकल्पः सर्वं ज्ञेयं निरुच्यते ॥ ३१ ॥<sup>(5)</sup>

अमृतकक्षी यो न लोकोत्तरज्ञानानुबूतः कल्पः । न भूतो नामूतो यस्त-  
दनुबूतो यावन्निर्वैधर्माधीयः । अकल्पसंशयता लोकोत्तरं च ज्ञानं । न कस्यो

<sup>(1)</sup> *Sāṃkṣepika*, mot nouveau : «re-  
latif au saṃkṣepa».

<sup>(2)</sup> *Prodḥāsa*, mot nouveau,  
glosé dans le commentaire par *pra-  
tibhāsa*; sur ce dernier mot, cf. *Ākṣa-  
samuccaya*, 204, 16, et 279, n. 3.  
Le chinois traduit par *yīng*, «ombre,  
image».

<sup>(3)</sup> *Crutka*, mot nouveau, glosé  
par *prati-crutka*, mot nouveau (qui  
se retrouve aussi dans l'*Aṣṭa-sāha-  
srikā*, p. 205, l. 15). Le chinois  
traduit par *hiang*, «écho».

<sup>(4)</sup> Mètre *gārdalavikrāḍita*.

<sup>(5)</sup> Mètre *anustubh* jusqu'au vers  
38.

नापि चाकल्यो लोकोत्तरपृष्ठवत् शौक्लिकं ज्ञानं । एतावन्न सर्वं ज्ञेयं । संक्षेप-  
व्यवदानपद्धौ लोकादयः ।

स्वधातुतो द्वयाभासाः साविद्याल्लेशवृत्तयः ।

विकल्पाः संप्रवर्तन्ते द्वयद्वयविपर्ययताः ॥ ३२ ॥

स्वधातुत इति भावाकृतादयविज्ञानतः । द्वयाभासा इति याद्वयाद्वया-  
भासाः । सहाविद्या ल्लेशेन वृत्तिरेषां त इमे साविद्याल्लेशवृत्तयः । द्वयद्वय-  
विपर्ययता इति याद्वयद्वयेण याद्वयद्वयेण च । एवं ल्लेशः पर्येषितव्यः ।

आत्मजनविशेषातिरिक्तः स्वधातुस्थानेयोमतः ।

त एव द्वयद्वयाभासा वर्तन्ते चर्मकाष्टवत् ॥ ३३ ॥

आत्मजनविशेषातिरिक्तिरिति यो धर्मात्मजनकामः पूर्वमुक्तः । स्वधातुस्थान-  
योगत इति स्वधातुर्विकल्पानां तद्यता तत्र स्थानं नास्ति स्थानाच्छेतसः । योमत  
इत्यभासात् । भावनामर्गेश त एव विकल्पा अद्वयाभासा वर्तन्ते परावृत्ता-  
अयस्य । चर्मवत् काष्ठवत् । यथा हि खरत्वापगमात्तदेव चर्म मुक्तुं भवति ।  
अपिसंतापनया तदेव काष्ठं च्छेदुं भवति । एवं शमयविपक्षनाभावनाभ्यां  
चेतःप्रज्ञाविमुक्तिकामे परावृत्ताअयस्य त एव विकल्पा न पुनर्द्वयाभासाः  
प्रवर्तन्ते । इत्येव व्यवदानं पर्येषितव्यं । विज्ञप्तिमात्रतापर्येष्टौ द्वौ लोको ।

चित्तं द्वयप्रभासं रागाद्याभासमिच्छते तद्वत् ।

अद्याद्याभासं न तद्वन्तो धर्मैः क्लिष्टकुशलो ऽस्ति ॥ ३४ ॥<sup>(1)</sup>

चित्तमात्रमेव द्वयप्रतिभासमिच्छते याद्वयप्रतिभासं याद्वयप्रतिभासं च ।  
तथा रागादिल्लेशाभासं तदेवेत्येते । अद्यादिकुशलधर्माभासं वा । न तु तदा-  
भासाद्वयः क्लिष्टो धर्मो ऽस्ति रागादिल्लेशः कुशलो वा अद्यादिल्लेशः ।

यथा द्वयप्रतिभासाद्वन्तो न द्वयलक्षयः ।

इति चित्तं चित्ताभासं चित्ताकारं प्रवर्तते ॥ ३५ ॥<sup>(2)</sup>

तत्ताभासो नावाभासो न तु धर्माणां मतः । तत्र चित्तमेव वक्तुं<sup>(3)</sup> तच्चित्ताभासं

<sup>(1)</sup> Mètre aryś. Le chinois com-  
mence ici une nouvelle division, la  
seconde partie du chapitre.

<sup>(2)</sup> Mètre anugubh jusqu'au vers  
46.

<sup>(3)</sup> Ex conj. Ms. : चित्तमेव लक्ष्यतचित्ता.

प्रवर्तते । पर्यायेण रागाभासं वा द्वेषाभासं वा तदव्यभिचारीभासं वा । विना-  
कारं च युगपत् अज्ञायाकारं । भासो भावाभावः क्लिष्टकुशलावस्थे चेतसि ।  
न तु धर्माणां कुशलानां तद्वृत्तिभासव्यतिरेकेण तद्व्यवधानावात् । लक्ष्य-  
पर्येष्टौ लोका अष्टौ । एकेनोद्देशः द्वेवैर्निर्देशः ।

लक्ष्यं च लक्षणं चैव लक्षणा च प्रमेदतः ।

अनुवहार्थं सत्त्वानां संवृत्तेः संप्रकाशिताः ॥ ३६ ॥

अनेनोद्देशः ।

सद्वृत्तिर्लक्ष्यं च यच्चित्तं तत्तावत्प्रकारमिकारिता ।

लक्ष्यमेतत्समासेन ह्यप्रमाणं प्रमेदतः ॥ ३७ ॥

तच्च चित्तं विज्ञानं रूपं च । वृद्धिचैतन्यिका धर्माः । तत्तावत्प्रकारं चित्तविप्र-  
सृक्ता धर्माः । यच्चित्तमिकारिता असंस्कृतभावाशादित्थं तद्विज्ञानेर्निर्णयं तत्तावत्प्रवृत्तेः ।  
इत्येतत् समासेन पञ्चविधं लक्ष्यं प्रमेदेनाप्रमाणं ।

यथाजल्पार्थसंज्ञाया निमित्तं तद्व्यवधाना ।

तस्याद्वय्य विज्ञानं परिकल्पितलक्षणं ॥ ३८ ॥

लक्षणं समासेन चिविधं परिकल्पितादिकरणं । तच्च परिकल्पितलक्षणं  
चिविधं यथाजल्पार्थसंज्ञाया निमित्तं तद्व्यवधाना वासना तस्यास्य वासना-  
यो ऽर्थः स्थाति अथवाहारकुशलानां विनापि यथाजल्पार्थसंज्ञाया । तच्च  
यथा ऽभिजापमर्थसंज्ञा चैतन्यिकी यथाजल्पार्थसंज्ञा । तस्या यदात्मनः तद्वि-  
मित्तमेव यच्च परिकल्प्यते यतश्च आरशाद्वासनतस्तदुभयं परिकल्पितलक्षण-  
मचान्निमित्तं ।

यथानामार्थमर्थसंज्ञा भावः प्रख्यातता यथा ।

असंस्कृतनिमित्तं हि परिकल्पितलक्षणं ॥ ३९ ॥

अपरपर्यायो यथा नाम चार्थसंज्ञा यथानामार्थमर्थसंज्ञा नावच्छेद प्रख्यातता  
यथानामार्थप्रख्यातता । यदि यथानामार्थः स्थाति यथार्थं वा नाम इत्येतद-  
भूतपरिकल्प्यत्वेन परिकल्पितलक्षणं एतावच्च परिकल्प्यते यदुत नाम वा  
चार्थं चेति ।

चिविधचिविधाभासो यादृश्याद्व्यवधानः ।

अभूतपरिकल्पो हि परतन्त्रस्य लक्षणं ॥ ४० ॥

त्रिविधस्त्रिविधज्ञाभासो ऽस्मेति त्रिविधत्रिविधाभासः । तत्र त्रिविधाभासः  
पदभासो ऽर्थाभासो देहाभासश्च । पुनस्त्रिविधाभासो मगद्वहविकल्पाभासः ।  
मगो यत् क्लृप्तं सर्वदा । चद्वहः पक्ष विज्ञानकायाः । विकल्पो मगोविज्ञानं ।  
तत्र प्रथमत्रिविधाभासो यादृक्कचरणः । द्वितीयो यादृक्कचरणः । इत्ययममृत-  
परिकल्पः परतन्त्रस्य कचरणं ।

अभावभावता या च भावाभावसमानता ।

अज्ञानज्ञाना ऽकल्पा च परिनिष्पन्नकचरणं ॥ ४१ ॥

परिनिष्पन्नकचरणं पुनस्तद्यता सा द्वाभावता च सर्वधर्माणां परिकल्पिता  
नाभावता च तदभावत्वेन भावात् । भावाभावसमानता च तयोर्भावाभाव-  
योरेकत्वत्वात् । अज्ञाना चागन्तुकेषूपलेशैः शान्ता च प्रकृतिपरिशुद्धत्वात् ।  
अविकल्पा च विकल्पागोचरत्वात् निष्प्रपञ्चतया । एतेन त्रिविधं कचरणं तत्र-  
तायाः परिदीपितं स्वकचरणं क्लृप्तमवदानकचरणमविकल्पकचरणं च । उक्तं  
त्रिविधं कचरणं ।

नित्यधर्मभाजन्य योनिशो मगसंक्रिया ।

चित्तस्य धाती खानं च सदसत्तार्थपञ्चना ॥ ४२ ॥

कचर्या पुनः पक्षविधा योनिरुमिः । आधार आधानमादर्श आकीक  
आम्रयश्च । तत्राधारो नित्यधर्मो यो बुद्धिनाधिमगो देशितः स तस्याधि-  
गमस्य नित्यध् । आधानं योनिशो मगस्कारः । आदर्शः चित्तस्य धाती खानं  
समाधिर्यदितपूर्वं नास्ति खानमुक्तं । आकीकः सदसत्वेनार्थदर्शनं लोकोत्तरा  
प्रज्ञा तत्राः सद्यः सतो यथामूर्तं पञ्चतत्त्वसासतः । आम्रय आम्रयपरारम्भितः ।

समतागमनं तस्मिन्नार्थगोचं हि निर्मलं ।

समं विशिष्टमनूनाधिर्यं कचर्या मता ॥ ४३ ॥

समतागमनमनासवधाती आर्यगोचं तदन्वैरर्थिः । तच्च निर्मलमार्थगोचं  
बुद्ध्यानां । समं विमुक्तिसमतया आवकप्रत्येकबुद्धेः । विशिष्टं पक्षमिर्विशेषिः ।  
विमुक्तिविशेषेण स्वासनक्लेशविमुक्तिः । परिमुक्तिविशेषेण चेत्परिमुक्तिः ।  
कायविशेषेण धर्मकायतया । संभोगविशेषेण पर्वण्युल्लेखविच्छिन्नधर्मसंभोग-  
प्रवर्तनतः । धर्मविशेषेण च तुषितभवनवासादिनिर्माणैः सत्त्वार्थक्रियानुष्ठा-  
नतः । न च तस्मीनत्वं संक्लेशपचनिरोधे नाधिकत्वं स्वप्नानपचोत्पाद् इत्येषा

पञ्चविधा योगमूर्तिर्लक्षणा । तथा हि तत्त्वज्ञं लक्षणं च लक्ष्यते । विमुक्ति-  
पर्येष्टी यद् लोकाः ।

पदार्थदेहनिर्मासपरावृत्तिरनासवः ।

धातुर्बीजपरावृत्तेः स च सर्वव्यापयः ॥ ४४ ॥

बीजपरावृत्तेरित्याद्यविज्ञानपरावृत्तिः । पदार्थदेहनिर्मासानां विज्ञा-  
नानां परावृत्तिरनासवो धातुर्विमुक्तिः । स च सर्वव्यापयः व्यापकप्रत्येक-  
बुद्धगतः ।

चतुर्धा वशितावृत्तेर्मनसोद्ग्रहक च ।

विकल्पस्याविकल्पो हि चेन्न ज्ञाने ऽयं कर्मणि ॥ ४५ ॥

मनसोद्ग्रहकं च विकल्पकं चावृत्तेः परावृत्तेरित्यर्थः । चतुर्धा वशिता  
भवति यथात्ममविकल्पो चेन्न ज्ञानकर्मणोऽयं ।

अवकादिभिर्मूनी च वशिता सा चतुर्विधा ।

द्विधेयस्यां तद्व्याख्यानेष्वेका वशिता मता ॥ ४६ ॥

सा चेत्यवकादिभिर्मूने चेतुर्धा वशिता चेदित्या । एकस्यामवकायां  
मूनी द्विविधा । अविकल्पो न ज्ञानमिवस्तारमिविकल्पस्याङ्गं । चेन्न च बुद्ध-  
वैचपरिशोधनात् । तद्व्याख्यां भूमावेषिका वशिता साधुमात्रां ज्ञानवशिता  
प्रतिबन्धविशिष्टतामात्रं । धर्मनेषायां कर्मव्यभिचारकर्मव्यामनामात्रात् ।

विदित्वा जैरात्रं द्विविधमिह भीमान् भवन्तं

समं तच्च ज्ञात्वा प्रविशति स तत्त्वं यद्व्यगतः ।

ततस्तच्च ज्ञानात्मनस रह न ज्ञाति तदपि

तद्व्याप्तं मुक्तिः परम उपलब्धस्तु विगमः ॥ ४७ ॥<sup>(1)</sup>

अपरो विमुक्तिपर्यायः । द्विविधं जैरात्रं विदित्वा सचचक्षुःशतं नोभिसलः  
समं तच्च ज्ञात्वा द्विविधजैरात्रं परिकल्पितपुत्रजात्मावान् परिकल्पितधर्मा-  
मानात् न तु सर्वज्ञेयमावतः । तत्त्वं प्रविशति विज्ञप्तिमात्रतां यद्व्यगतो यद्व्य-  
मात्रमेतदिति । ततस्तच्च तत्त्वविज्ञप्तिमात्रज्ञानात्मनसकदापि तत्त्वं न ज्ञाति

विद्यमिमां । तद्व्याख्यानं भुक्तिः परमं उपपन्नस्य धो विनमः पुनस्तर्धनयोरनु-  
पपन्नात् ।

आधारे संभारादाधाने सति हि नाममात्रं पश्यन् ।

पश्यति हि नाममात्रं तत्पञ्चसंख्यं नैव पश्यति भूयः ॥ ४८ ॥<sup>(1)</sup>

अपरपर्यायः । आधार इति सुती संभारादिति संभृतसंभारस्य पूर्वसंभार-  
नामान् । आधाने सतीति योनिश्रीमन्कारे नाममात्रं पश्यन्नित्यभिप्रायमा-  
त्रमर्थरहितं । पश्यति हि नाममात्रमिति विद्यमिमां नाम अक्षपिण्यस्वारः  
स्वभावा इति कृत्वा तत्पञ्चसंख्यं भूयो नैव पश्यत्यर्थाभावे तद्विशिष्ट्यदर्शनादि-  
त्ययमनुपपन्नो विमुक्तिः ।

चित्तमेतत्सदौघुक्तात्तद्वर्णनपाशितं ।

प्रवर्तते निवृत्तिकु तद्व्याख्यतेर्भता ॥ ४९ ॥<sup>(2)</sup>

अपरप्रकारचित्तमेतत्सदौघुक्तां प्रवर्तते जन्तु । आत्मदर्शनपाशितमिति  
दौघुक्ताकारणं दर्शयति । द्विविधेनात्मदर्शनेन पाशितमतः सदौघुक्तामिति ।  
निवृत्तिकु तद्व्याख्यतेरिति तस्य चित्तस्य चित्त एवावस्थानादात्मत्वानु-  
पपन्नतः । निःस्वभावतापर्येणो बोधद्वयं ।

स्वयं स्वेनात्मना भावात्स्वभावे चानवस्थितिः ।

आहवत्तदभावाच्च निःस्वभावत्वमिच्छते ॥ ५० ॥

स्वयमभावाग्निःस्वभावत्वं धर्माणां प्रत्ययाधीनत्वान् । स्वेनात्मना भावा-  
ग्निःस्वभावत्वं निवृत्त्यानां पुनस्वेनात्मनानुत्पत्तेः । स्वभाव एतद्व्याख्यतेनाग्निः-  
स्वभावत्वं चक्षिकलादित्येतन्निविधं निःस्वभावत्वं संस्कृतवचनप्रयानुमे वेदि-  
तत्वं । आहवत्तदभावाच्च निःस्वभावत्वं तदभावादिति स्वाभावान् । यथा  
वाक्चानां स्वभावस्याहो निवृत्त्युत्पत्त्यात्तो वा एवेन वा परिकल्पितवचनप्र-  
तयाहो स्वभावा नास्ति तस्याहपि निःस्वभावत्वं धर्माणामिच्छते ।<sup>(3)</sup> . . . . .

<sup>(1)</sup> Mètre gityāryā.

<sup>(2)</sup> Mètre anuṣṭubh jusqu'au vers 50 (ou 51 ?). y compris le vers 51 qu'on peut restituer hypothétiquement ainsi, à l'aide du chinois :

■ Le copiste a sauté deux lignes,

निःस्वभावतया सिद्धा उक्तोक्तं निवृत्त्याः ।

अनुत्पादोऽनिवृत्त्यादिशान्तिः परिनिर्मुक्तिः ॥

निःस्वभावतया ऽनुत्पादादयः । यो हि निःस्वभावः सो ऽनुत्पन्नो यो ऽनुत्पन्नः  
सो ऽनिवृत्तौ यो ऽनिवृत्तः स आदिशान्तौ य आदिशान्तः स प्रकृतिपरिनिर्देत  
इष्येयमुत्तरोत्तरनिश्चयैरेभिर्निःस्वभावताभिर्निःस्वभावतया ऽनुत्पादादयः  
सिद्धा भवन्ति । अणुत्पत्तिधर्मैवास्तिपर्येषार्थार्था ।

आदौ तस्ये अन्यस्य स्वस्य च स्वयमवान्यथाभावे ।

संक्षेपे ऽथ विशेषे चाश्विरनुत्पत्तिधर्मोक्ता ॥ ५२ ॥

अष्टासुगुप्त्यतिधर्मेषु चाग्निरगुप्त्यतिधर्मचाग्निः । आदौ संसारस्य न हि तस्याद्युत्पत्तिरस्ति । तत्वे अन्त्ये च पूर्वपक्षिणानां न हि संसारे तेषामिव धर्माणामुत्पत्तिर्ये पूर्वसुगुप्तास्त्रावेवानुत्पत्तेः । न चान्येषामप्यप्रकारानुत्पत्तेः । स्वकचये परिकल्पितस्य स्वभावस्य न हि तस्य कदाचिदुत्पत्तिः । स्वयमनुत्पत्तौ परतन्त्रस्य । अन्यथाभावे परिगिष्यन्नस्य न हि तद्व्यवसायभावस्योत्पत्तिरस्ति । संक्षेपे ग्रहीये न हि त्रयज्ञानसाधिनः संक्षेपशून्योत्पत्तिं पुनः पश्यन्ति । विशेषे बुद्धधर्मकायाणां न हि तेषां विशेषोत्पत्तिरस्ति । रक्षितेष्वगुप्त्यतिधर्मेषु चाग्निरगुप्त्यतिधर्मोक्ता । एकस्यानतापर्येष्टौ सप्त श्लोकाः ।

धर्मैरात्मसुखीनां तुल्यत्वात् मोक्षमेवतः ।

आश्रयान्ते निर्माणात्पर्यन्तादेकव्यापता ॥ ५३ ॥ (३)

धर्मतुच्छत्वादेकयानता आपकादीनां धर्मधातोर्भिमिश्रत्वात् घातव्यं घात-  
मिति कृत्वा नैरात्म्यश्च तुच्छत्वादेकयानता आपकादीनामात्मभावतासामा-  
न्यात्वात् घानमिति कृत्वा विमुक्तिस्तुच्छत्वादेकयानता घाति घातमिति  
कृत्वा । गोचमेदादेकयानता । अनियतआवकाशोपायां महायानेन निर्घाया-  
न्नाति तेन घानमिति कृत्वा व्याघ्रयात्रेरेकयानता बुद्धानां च सर्वसत्त्वेष्वात्मा-  
ग्रघप्राप्तेः आवकाणां च तन्नोचनियतानां पूर्वं बोधिसंभारचरितादनात्मनि  
नहाशयप्राप्तेरभिमिश्रसंतानाधिमोक्षकामतो बुद्धानुभावेन तद्यायतानुग्रहवि-  
शेषप्रदेशलाभाय इत्येकत्वाग्रयकामेकैकत्वात् बुद्धतत्त्वावकाशामेकयानता ।  
निर्माणदेकयानता यथोक्तमनेकघतकृत्यो ऽहं आपकयानेन परिनिर्वृत इति  
विनियेयानामर्थे तथा निर्माणसंदर्शनात् । पर्यन्तादप्येकयानता यतः परेण  
घातव्यं नास्ति तथानमिति कृत्वा । बुद्धत्वमेकयानमेवं तत्र तत्र सूत्रे तेन

<sup>(1)</sup> Mètre auyá. — <sup>(2)</sup> Mètre anastobh jusqu'au vers 59.

तन्नाभिप्रायेणैकयानता वेदितव्या न तु यानवयं नास्ति । किमर्थं पुनस्तेन  
तन्नाभिप्रायेणैकयानता मुञ्चेद्देशिता ।

आकर्षणार्थमेकैवामन्यसंधारणाय च ।

देशितानियतानां हि संमुखैरेकयानता ॥ ५४ ॥

आकर्षणार्थमेकैवामिति ये आवकमोचा अनियताः । अन्येषां च संधार-  
णाय ये बोधिसत्त्वमोचा अनियताः ।

आवको ऽनियतो द्विधा बृहद्बृहदार्थयानतः ।

बृहदर्थो वीतरागश्चावीतरागो ऽप्यसौ मुहुः ॥ ५५ ॥

आवकः पुनरनियतो द्विविधो वेदितव्यः । बृहदर्थयानस्य यो बृहदस्यो  
महायानेन निर्याति अबृहदर्थयानस्य यो न बृहदस्यो महायानेन निर्याति ।  
बृहदर्थः पुनर्वीतरागश्चावीतरागश्च नामेभ्यः । असौ च मुहुर्धन्यगतिको वेदि-  
तव्यः । यो बृहदर्थो द्विविध उक्तः ।

तौ च तत्त्वार्थमार्गस्य भवेयु परिणामनात् ।

अचिन्त्यपरिणामिक्या उपपत्त्यो समन्वितौ ॥ ५६ ॥

तौ च बृहदर्थौ तत्त्वार्थमार्गस्य भवेयु परिणामनात् । अचिन्त्यपरिणा-  
मिक्या उपपत्त्या समन्वागतौ वेदितव्यौ । अचिन्त्यो हि तत्त्वार्थमार्गस्य परि-  
णाम उपपत्तौ तत्त्वाश्चिन्त्यपरिणामिकी ।

प्रणिधानवशादेक उपपत्तिं प्रपद्यते ।

एको ऽनागामिताद्योगनिर्माणीः प्रतिपद्यते ॥ ५७ ॥

तथोक्तैकः प्रणिधानवशादुपपत्तिं मुह्यति यजेद् यो न वीतरागः । एको  
ऽनागामिताद्योगवक्त्रेन निर्माणीः ।

निर्वाणानिरतत्वाच्च तौ धन्यगतिकौ भवतौ ।

पुनः पुनः स्वचित्तस्य समुदाचारयोगतः ॥ ५८ ॥



तौ च निर्वाणानिरतत्वाद्भवन्तपि धन्धमतिव्री मत्तौ धिरतरैर्यामिसंनो-  
धतः । सस्य आचक्षिप्तस्य निर्वित्तद्वयतस्याभीष्टार्थं समुदाचारात् ।

सो ऽकृतार्थो ह्यनुचे च जातो ध्यानार्थमुद्यतः ।

निर्माणाधी तदाचित्त परां बोधिमवासुते ॥ ५९ ॥

यः पुनरसावधीतरागो वृष्टस्यः सो ऽकृतार्थः श्रेष्ठो भवन् बुद्धरहिते  
काले जातो ध्यानार्थमुद्यतो भवति निर्माणाधी । तच्च निर्माणमाश्रित्य क्रमेण  
परां बोधिं प्राप्नोति । तमवस्थापयस्य संघाद्योक्तं भगवता श्रीमात्तासूत्रे <sup>(1)</sup> ।  
आचक्षो भूत्वा प्रत्येकबुद्धो भवति पुनश्च बुद्ध इति । अधिबुद्धात्मे च <sup>(2)</sup> यदा  
च पूर्वं वृष्टसत्त्वावस्था यदा बुद्धरहिते काले सत्यं ध्यानमुत्पाद्य जन्मकार्यं  
त्यक्त्वा निर्माणकार्यं मुक्ताति यदा च परां बोधिं प्राप्नोतीति । विद्यास्थान-  
पर्येष्टी श्लोकः ।

विद्यास्थाने पञ्चविधे योगमकृत्वा सर्वज्ञत्वं नेति ज्ञापयित्परमार्थः ।

इत्यन्वेष्टां निगृह्यानुग्रहयाच साक्षात्तं वा तत्र करोति च योगं ॥ ६० ॥ <sup>(3)</sup>

पञ्चविधं विद्यास्थानं । अध्यात्मविद्या हेतुविद्या शब्दविद्या चिन्तित्साविद्या  
श्रित्यकर्मस्थानविद्या च । तद्वर्द्धं बोधिसत्त्वेन पर्येषितत्वं तद्वर्धयति । सर्व-  
ज्ञत्वप्राप्त्यर्थमभेदेन सर्वं । भेदेन पुनर्हेतुविद्यां शब्दविद्यां च पर्येषते निगृह्यार्थ-  
मन्वेष्टां तद्वर्धयितुम् । चिन्तित्साविद्यां श्रित्यकर्मस्थानविद्यां चान्येषामनु-  
ग्रहार्थं तद्वर्धयितुम् । अध्यात्मविद्यां स्वयमाचार्यं । धातुपुष्टिपर्येष्टी चयोद्ग

<sup>(1)</sup> Le *Grimalā-sūtra*, ou plus exac-  
tement le *Grimalā-devī-sūtra*, est un sūtra incorporé dans la  
collection Ratnakūṭa. Il a été traduit  
deux fois en chinois : par Guṇabhadra  
entre 435 et 443 (Nanj. 59; éd. de  
Tōkyō II, 12, 53<sup>b</sup>-59<sup>b</sup>), et par Bo-  
dhīśuci entre 693 et 713 (Nanj. 33  
(48); éd. de Tōkyō II, 6, 89<sup>b</sup>-94<sup>b</sup>).  
Je n'ai pas retrouvé le passage cor-  
respondant à la citation d'Asaṅga,  
mais le sūtra exprime plusieurs fois  
une idée analogue. — En revanche,  
j'y ai retrouvé le passage cité dans le

*Ūṣa-samuccaya*, 42, 12 (= II, 6,  
90<sup>b</sup>, col. 16; II, 12, 54<sup>b</sup>, col. 10).

<sup>(2)</sup> Le ms. porte : *grāhita-dharmānāṃ* yda-  
mais la correction est garantie par le  
chinois. Le texte chinois, d'autre  
part, a également besoin d'une cor-  
rection. Il porte : *jou ta p'i tchong*  
*shou*, «comme il est dit dans la  
Grande Comparaison». Le caractère  
*ta*, «grand», est manifestement une  
erreur pour *ho*, «feu», auquel il  
ressemble du reste. J'ignore quel est  
le texte désigné sous ce titre.

<sup>(3)</sup> Mātra matlamayātra.

श्लोकाः । पारमितापरिपूरणार्थं ये पारमिताप्रतिबंधयुक्ता एव मनसिकारा  
धातुपुष्टये भवन्ति त एताभिर्गाथाभिर्देशिताः ।

हेतूपलब्धितुष्टिश्च निमग्नतद्गुण्युतिः ।

साधारणफलेष्वा च यथाबोधाधिमुच्यन्ते <sup>(1)</sup> ॥ ६९ ॥ <sup>(2)</sup>

ते पुनर्हेतूपलब्धितुष्टिमनसिकारात् । यावद्व्यत्याग्रावधारणमनसिकारः ।  
तत्र हेतूपलब्धितुष्टिमनसिकार आदित एव तावत् । गोचर्यो बोधिसत्त्वः  
स्वात्मनि पारमितानां गोचं पश्यन् हेतूपलब्धितुष्ट्या पारमिताधातुपुष्टिं  
करोति । गोचर्यो गुणतरायां सम्यक्संबोधी चित्तमुत्पादयतीत्यतो गुणतरं  
निमग्नतद्गुण्युतिमनसिकारः । स हि बोधिसत्त्वः स्वात्मनि पारमितानां संनि-  
जयभूतं बोधिचित्तं समनुपपन्नमेव मनसिकरोति निचयमेताः पारमिताः  
परिपूरिं गमिष्यन्ति । तथा ह्यस्माकं बोधिचित्तं संविद्यते इति । उत्पादित-  
बोधिचित्तस्य पारमितानिः स्वपरार्थप्रयत्ने साधारणफलेष्वामनसिकार  
आसां पारमितानां परसाधारणं वा फलं भवत्यन्वया वा वा भूदित्यभिसं-  
स्तरणात् । स्वपरार्थं प्रयुज्यमानो संक्षेपोपायं तत्त्वार्थं प्रतिविध्यतीत्यतो  
गुणतरं यथाबोधाधिमुच्यन्तामनसिकारः । एवं सर्ववानुक्रमो वेदितव्यः ।  
यथा बुद्धैर्भगवद्भिः पारमिता अभिसंयुक्ता अभिसंभोक्तव्ये अभिसंयुक्त्ये च  
तथा इहमभिमुच्ये इत्यभिसंस्तरणात् ।

चतुर्विधानुभावेन प्रीययाखेदनिश्चयः <sup>(3)</sup> ।

विपक्षे प्रतिपक्षे च प्रतिपत्तिश्चतुर्विधा ॥ ६९ ॥

अनुभावप्रीययामनसिकारश्चतुर्विधानुभावदर्शनप्रीयया चतुर्विधानुभावो  
विपक्षप्रहाणं संभारपरिपाकः स्वपरानुग्रह आयात्यां विपाकफलनिःशब्दफल-  
दानता च । सत्त्वसनुबुद्धर्मपरिपाकमारम्भाखेदनिश्चयमनसिकारः सर्वसत्त्ववि-  
प्रतिपत्तिभिः सर्वदुःखापत्तिपातेशाखेदनिश्चयानिर्बन्धकरणात् परमबोधिप्रा-  
प्तये । विपक्षे प्रतिपक्षे च चतुर्विधप्रतिपत्तिमनसिकारः । दानादिविपक्षाणां  
च भात्सर्थादीनां प्रतिदेशना <sup>(4)</sup> प्रतिपक्षाणां च दानादीनामनुमोदना

<sup>(1)</sup> *Adhimuṣyaṇā*, mot nouveau.  
Le chinois traduit : *sin hsi*, « déli-  
vrance par la foi ». Voir aussi XVI,  
74.

<sup>(2)</sup> *Mātre anuṣṭubh* jusqu'au vers  
73.

<sup>(3)</sup> *Priyāṇā*, *pratideṣaṇā*, mots  
nouveaux, formés comme *adhimu-  
cyaṇā* ci-dessus. Le chinois traduit  
*priyāṇā* par *tā hī*, « obtenir de la  
joie » ; et *pratideṣaṇā* par *ich'an-hoei*,  
« confession ».

तदधिपतेयधर्मदेशनार्थं<sup>(1)</sup> च पुत्राधीषया । तासां च बोधौ परि-  
ग्रामना ।

प्रसादः संप्रतीक्षा च दानच्छन्दः परच च ।

संनाहः प्रणिधानं च अभिनन्दनस्तिक्या ॥ ६३ ॥

अधिमुक्तिवलाधानतामारभ्य पारमिताधिपतेयधर्मार्थं च प्रसादमनसि-  
कारः । धर्मपर्येष्टिमारभ्य संप्रतीक्ष्यनमनसिकारस्तत्त्वैव धर्मस्वाप्रतिवहन-  
योगेन परिग्रहस्तथा । दृशनामारभ्य दानच्छन्दमनसिकारो धर्मस्वार्थस्य च  
प्रकाशनार्थं परेषां । प्रतिपत्तिमारभ्य संनाहमनसिकारो दानादिपरिपूरये  
संनहनात् । प्रणिधानमनसिकारस्तत्परिपूरिप्राप्तये समवधानार्थं । अभिनन्द-  
नमनसिकारो ऽहो नत दानादिप्रतिपत्त्या सम्यक् संपादयेयमित्यभिनन्दनात् ।  
एत एव च यो मनसिकारो अववादानुशासनां योजयितव्याः । उपायोपसं-  
हितकर्ममनसिकारः संकल्पैः सर्वप्रकारदानादिप्रयोगमनसिकारणात् ।

प्रतिलामे सदीप्तुष्व दानादौ वज्रविधे घनं ।

परिपामे ऽथ पुत्रायां सेवायामनुकम्पना ॥ ६४ ॥

औत्सुक्यमनसिकारश्चतुर्विधः । प्रतिलामे च दानादौ वज्रविधे दानदाने  
यावत् प्रसादाने । एवं शीलादिषु वज्रविधेषु । पारमितामिरेव संयद्वस्तुप्रयो-  
गेषु सत्यपरिपामे । पुत्रायां च दानेन कामसत्कारपूजया । शेषाभिश्च प्रति-  
पत्तिपूजया । अविपरीतपारमितोपदेशापक्षकस्यायमिषसेवाधामीत्सुक्यमन-  
सिकारो विदितव्यः । अनुकम्पामनसिकारश्चतुर्भिरप्रमायेर्दानाद्युपसंहारेण  
मेवायतः । मात्सर्यादिसमवधानेन सत्त्वेषु कथययतः । दानादिसमन्वागतेषु  
मुदितायतः । तदसंश्लेशाधिभीषतश्च उपेचायतः ।

अकृते कुकृते लज्जा कौकृत्यं विषये रतिः ।

अभिषसंज्ञा क्षेदे च रचनोज्जावनामतिः ॥ ६५ ॥

श्रीधर्ममारभ्य लज्जामनस्कारो ऽकृतेषु वा दानादिष्वपरिपूर्वमिध्याकृतेषु  
वा लज्जा लज्जायमानश्च प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थमनानुवर्त्तिकं कौकृत्यायते<sup>(2)</sup> । धृति-  
मारभ्य रतिमनस्कारो दानाद्यात्मने ऽविषेपतचित्तस्य धारणात् । अखेदम-

<sup>(1)</sup> Adhipatya; cf. Çikṣā-samuccaya, 28, 24. — <sup>(2)</sup> Kankṛtyāyate, du  
verbe nouveau kankṛtyāy, dénomiatif tiré de kankṛtya.

नक्षारो दानादिप्रयोगपरिच्छेदे इत्युसंज्ञाकरणात् । रचनाच्छब्दमनक्षारः  
पारमिताप्रतिसंयुक्तशास्त्ररचनामिसंस्करणात् । लोकाग्रतामारम्भ उद्भावना-  
मनक्षारस्त्वैव शास्त्रस्य लोके धर्माभावनमुद्भावनामिसंस्करणात् ।

दानादयः प्रतिसंस्करणं<sup>(1)</sup> संबोधी नेचरादयः ।

दोषाणां च गुणानां च प्रतिसंवेदनाद् व्योः ॥ ६६ ॥

प्रतिसंस्करणमनक्षारो बोधिप्राप्तये दानादीनां प्रतिसंस्करणेचरादीनां  
प्रतिसंस्करणमनक्षारो मात्सर्यदानादिविषयप्रतिपक्षबोद्धव्यगुणप्रतिसंवेदनात् ।

अथानुस्मरणप्रीतिर्माहायस्य च दर्शनं ।

द्योने ऽभिरुचौ ऽभिरुचौ तदुक्तं प्रत्यक्षानने ॥ ६७ ॥

अथानुस्मरणप्रीतिमनक्षारो दानाद्युपपत्तये पुण्यज्ञानसंभारोपपत्तयसंदर्शनात् ।  
माहायस्यसंदर्शनमनक्षारो दानादीनां बोधिपत्तये भावार्थेन महाबोधिप्राप्त्य-  
र्थसंदर्शनात् । अभिरुचिमनक्षारः स पुनश्चतुर्विधः । योगाभिरुचिमनक्षारः  
श्रमविषयज्ञानाद्योगभावनाभिरुचात् । अभिरुच्याभिरुचिमनक्षारः पारमि-  
तापरिपूरणार्थमुपायकीदृश्याभिरुचात् । धृक्भिरुचिमनक्षारः पारमिता-  
धिपतेयधर्मोपधारणाभिरुचात् । प्रत्यक्षामिननाभिरुचिमनक्षारः सम्बन्ध-  
प्रतिष्ठानामिसंस्करणात् ।

सप्तप्रकारासङ्गाहयुत्वाने शक्तिदर्शनं ।

आचर्य चाचनारुच्यं संज्ञा येन चतुर्विधा ॥ ६८ ॥

सप्तप्रकारासङ्गाहयुत्वानशक्तिदर्शनमनक्षारः सप्तविधो ऽसङ्गाहः । अस्मिन्  
सङ्गाहो होयवति मुखवत्सङ्गाहो मुखवत्सुखवत्सङ्गाहः । सर्वसंस्कारेषु च  
मित्तसुखासङ्गाहो । सर्वधर्मेषु चात्मासङ्गाहः । निर्वाणे चाशान्तासङ्गाहः ।  
यस्य प्रतिपक्षेयं भूयतासमाधिचयं धर्मोद्धानचतुष्टयं च देयते । आचर्यं  
चतुर्विधसंज्ञामनक्षारः । पारमितासूदारसंज्ञा आयतत्वसंज्ञा प्रतिकारनिर-  
पेक्षसंज्ञा विपाकनिरपेक्षसंज्ञा च । अनाचर्यं ऽपि चतुर्विधमनक्षारः । चतु-  
र्विधमनाचर्यमौद्ध्यं आयतत्वे च सति पारमितानां मुखत्वफलाभिविवर्तनात् ।  
अस्मिन्नेव च द्वये सति स्वपरसमचित्तावस्थापनात् तद्विशिष्टेभ्यश्च शब्ददिभ्यः<sup>(2)</sup>

(1) Pada hypermètre.

(2) Sic ms. Peut-être faut-il ré-  
tablir : 'शरीरादिभ्यः'. Cette lecture  
semble confirmée par le chinois qui

porte : « Il ne désire pas les offrandes  
de tout le monde; il ne désire pas de  
corps spécial ni de trésor spécial qui  
dépasse le monde. »

पूजादिकामे सति प्रतिकारनिरपेक्षता <sup>(1)</sup>.....

प्रत्ययकाराशंसनमनस्कारो दानादिगुणप्रवृत्त्या परेभ्यः । आशक्तिमनस्कारः  
सत्त्वेषु विद्यानाशंसनात् पारमितानां बोधिसत्त्वभूमिनिष्ठाया बुद्धभूमि-  
निष्ठायाः सत्त्वावरणाशंसनाच्च । निरनारमनस्कारो दानादिभिरवध्वका-  
करयामिसंस्कारात् ।

बुद्धप्रसीतानुष्ठानादर्थागच्छानचेतनात् ।

तद्वानिपुण्या सत्त्वेषु अनामोदः प्रमोदना ॥ ७० ॥

सम्यक्प्रयोजनमनस्कारो विपरीतानुष्ठानादर्थमगच्छानमनसिक्करणात् ।  
अनामोदमनस्कारो दानादिभिर्हीयमानेषु । प्रमोदमनस्कारो दानादिभि-  
र्यथमानेषु सत्त्वेषु ।

प्रतिवर्णिकायां भूतायां <sup>(2)</sup> भावनायां च नादृष्टिः ।

नाधिवासमनस्कारो व्यावृत्तनिघते सुहा ॥ ७१ ॥

अद्वयमनस्कारः पारमिताप्रतिवर्णिका भावनायां । द्रव्यमनस्कारो  
भूतायां । अनाधिवासनामनस्कारो मात्सर्यादिपिपचयिण्यनामिसंस्कारात् ।  
सुहामनस्कारो द्विविधः पारमितापरिपूरिष्वाकरणात्मसुहामनस्कारः  
पारमितानियतमूच्यवत्तात्मात्मसुहामनस्कारश्च ।

आयत्तां दर्शनावृत्तिचेतना समतेक्षणा ।

अप्रधर्मेषु वृत्त्या च अपत्याव्यावधारणात् ॥ ७२ ॥

आयत्तां दर्शनावृत्तिमनस्कारो यत्ना नति नत्वा बोधिसत्त्वेन सता  
स्वभक्तकरणीयता समिसंस्कारात् । दानादीनां समतेक्षणात्मनस्कारस्तद्व्ये-

(1) Lacune de deux ou trois lignes  
indiquée par le chinois, et qui com-  
prend la fin du commentaire sur le  
vers 68, le vers 69 et le commence-

ment du commentaire sur ce vers.  
En calquant la version chinoise, on  
peut rétablir hypothétiquement le  
vers ainsi :

समन्ता च प्रवृत्त्या च सद्दानपरिपूर्तिः ।

नैष्ठिकी निरन्तरा च तथा पञ्चविधा स्मृता ॥ ६५ ॥

(2) Pada hypermètre.

बोधिसत्त्वैः सहात्मनः पारमितायातमकरसाधिमोचार्थं । अथत्वात्तावधारण-  
मनस्कारः पारमितायधर्मप्रवृत्त्या स्थात्मनः प्रधानमावसंद्दर्शनात् ।

इति शुभमनस्कारा द्वापरारमितान्ववाः ।

सर्वदा बोधिसत्त्वानां धातुपुटो भवति हि । ७३ ।

इति निबमनसोको वतार्थः । धर्मपर्येष्टिमेदे<sup>(1)</sup> द्वौ श्लोकी ।

पुष्टेरध्याययतो महती पर्येष्टिरिच्छते धीरे ।

सविवासा ह्यविवासा तत्रैव वैमुत्तिकी<sup>(2)</sup> तेषां । ७४ ।<sup>(3)</sup>

असकाया सधुकाया प्रपूर्वकाया च बोधिसत्त्वानां ।

वज्रमानसूक्ष्मज्ञाना निर्माणा चैवशान्तिमता । ७५ ।

अथोदशविधा पर्येष्टिः । पुष्टितः सुताधिसुत्तिपुष्पा । अध्याययतो धर्मसूक्ष्-  
मज्ञानता । महती चित्तत्वज्ञानिनां । सविप्रवासा प्रथमा । अविप्रवासा द्विती-  
या वैमुत्तिकी तृतीया । अकाया सुतचित्तानामयी धर्मकायरहितत्वात् ।  
सकाया भावनामयी अधिसुत्तिचर्याभूमी । सधुकाया सप्तसु भूमिषु । परिपूर्व-  
काया श्रेयासु । वज्रमानाधिसुत्तिचर्याभूमी । सूक्ष्मज्ञाना सप्तसु । निर्माणा  
श्रेयासु । धर्महेतुत्वपर्येष्टौ श्लोकः ।

कृपाकृपे धर्मो अचचहेतुस्तत्रैव चारोमं ।

ऐश्वर्ये ऽभिज्ञानिखट्वायले च धीराणां । ७६ ।

कृपे अचचहेतुर्धर्मः । अकृपे चारोमहेतुः श्रेयसाधिप्रश्नमनात् । ऐश्वर्य-  
हेतुरभिज्ञानिखट्वायलहेतुस्तानुपधिशेषनिर्वासे ऽजमुपप्लेदात् । अत एवोक्तं  
ब्रह्मपरिपुष्कामुने<sup>(4)</sup> । अतुर्निर्धर्मैः समन्वायता बोधिसत्त्वा धर्म पर्येष्टये ।

<sup>(1)</sup> Ms. : गुपेदे.

<sup>(2)</sup> *Vaidhūtvika*, mot nouveau, dérivé de *vaidhūta*. Le chinois traduit par *cheng f'ang*, « pénétration surnaturelle ».

<sup>(3)</sup> Mètre āryā jusqu'au vers 76.

<sup>(4)</sup> Le sūtra désigné ici sous le nom de *Brahma-paripreçhā*, et, dans la version chinoise, de : *Fan t'ien wang wen hing* (= *Brahma-deva-*

*rāja-paripreçhā-sūtra*) est le *Vipre-  
cinta - brahms - paripreçhā - sūtra*,  
dont trois versions sont conser-  
vées dans la collection chinoise :  
1° par Tchou Fa-bou, en 286  
(Nanj. 197; éd. de Tōkyō, V, 1);  
2° par Kumārajīva, en 402 (Nanj.  
190; éd. de Tōkyō, V, 1); 3° par  
Bodhiruci, en 517 (Nanj. 189; éd.  
de Tōkyō, V, 1). Le passage corres-

रत्नसंज्ञया कुर्वन्भावेन मेघज्यसंज्ञया स्नेहस्याभिप्रशमनार्थेन चर्चसंज्ञया चविप्रयागार्थेन निर्वाणसंज्ञया सर्वदुःखप्रशमनार्थेन । रत्नभूतानि हि जल-  
स्थानि शोभाकरत्वाद्दत्तस्यैतुल्यत्वेन रत्नसंज्ञा । आरोग्यहेतुत्वात्स्नेहज्यसंज्ञा  
अभिधीयर्थहेतुत्वादर्थसंज्ञा । तद्वच्यहेतुत्वान्निर्वाणसंज्ञाचयनिर्मयतार्थेन ।  
विकल्पपर्येष्टी श्लोकः ।

अभावभावाध्यपवादकस्य एकत्वनामास्त्वविशेषकस्याः ।

यद्यार्चनानामिनिवेशकस्याः शिनात्मजैः संपरिवर्जनीयाः ॥ ७७ ॥<sup>(1)</sup>

इद्विधविकल्पो बोधिसत्त्वेन परिवर्जनीयः । अभावविकल्पो यस्य प्रति-  
पक्षेणाह । प्रज्ञापारमितायामिह बोधिसत्त्वो बोधिसत्त्व एव सन्निति<sup>(2)</sup> । भाव-  
विकल्पो यस्य प्रतिपक्षेणाह । बोधिसत्त्व न समनुपपन्नतीत्येवमादि । अध्वारोपवि-  
कल्पो यस्य प्रतिपक्षेणाह । रूपं शरिण्युक्तं स्वभावेन शून्यमिति । अपवादविकल्पो  
यस्य प्रतिपक्षेणाह । न शून्यतयेति । एकत्वविकल्पो यस्य प्रतिपक्षेणाह ।  
यद्यप्यस्य शून्यता न तद्व्युत्पत्तिरिति । नामास्त्वविकल्पो यस्य प्रतिपक्षेणाह । न बा-  
न्वच शून्यताया रूपं रूपमेव शून्यता शून्यतैव रूपमिति । स्वलक्षणविकल्पो  
यस्य प्रतिपक्षेणाह । नाममात्रमिदं यदिदं रूपमिति । विशेषविकल्पो यस्य प्रति-  
पक्षेणाह । रूपस्य हि नीत्यादौ न निरोधो न संक्षेपो न स्वयदानमिति ।  
यच्चानामार्चाभिनिवेशविकल्पो यस्य प्रतिपक्षेणाह । कुत्रिमं नामेत्येवमादि ।  
यद्यार्चनानामिनिवेशविकल्पस्य यस्य प्रतिपक्षेणाह । तानि बोधिसत्त्वः सर्व-  
नामानि न समनुपपन्नान्यसमनुपपन्नानामिनिवेशिते यद्यार्चनतयैवमिमाः ।

इति शुभमतिरेतः यत्कमुचं द्वयपर्येष्टितधर्मतास्ततलः ।

प्रतिश्रवणमतः सदा प्रजानां भवति गुणैः स समुद्रवत्प्रपूर्णः ॥ ७८ ॥<sup>(3)</sup>

अनेन शिगमनस्यैव पर्येष्टिमाहात्म्यं विविधं दर्शयति । उपाधमाहात्म्य-  
मुपवीर्यतया संवृतिपरमार्थसत्यधर्मतापर्येष्टतया तत्त्वं सत्यमित्यर्थः । परा-  
र्चमाहात्म्यं प्रतिश्रवणीभावात् प्रजानां । स्वार्चमाहात्म्यं न गुणैः समुद्रवत्  
प्रपूर्णत्वात् ।

महायानसुचार्यकारे धर्मपर्येष्ट्यधिकार इत्याहः

pondant se retrouve dans les trois  
versions; au premier chapitre, sec-  
tion des Quatre Dharmas (V, 1, 3°,  
col. 9-10; 26°, col. 18-19; 52°, col.  
13-14).

(1) Mètre upajāti.

(2) Ms. : पृथग्विनि.

(3) Mètre puspilāgrā, mais au  
deuxième pāda il faut scander ainsi :  
pārīṣṭā.

## XII

धर्मदेशनायां मास्त्वप्रतिषेधे श्लोकः ।

प्राणायामांश्च धीराः प्रमुदितमनसः कृच्छ्रबन्धानसारान्  
सखेभ्यो दुःक्षितेभ्यः सततमवमुज्जम्बुद्वानप्रकारैः ।  
प्राप्तेष्वेवोदारधर्मं हितकरमसकृत्सर्वेष्वेव प्रजायां  
कृच्छ्रे नैवोपलब्धं मृशमेवमुज्जतां वृत्तिनं चाश्रयं च ॥ १ ॥<sup>(1)</sup>

कृच्छ्रबन्धानसारान् चयित्वा प्राणान् मोक्षांश्च बोधित्वा दुःक्षितेभ्यः  
कावक्ष्यान् सततमुद्धारैर्विसर्गेभस्तृज्जनि प्राप्तेष्वेव धर्मं यो नैव कृच्छ्रेण वा मृश-  
मपि वावमुज्जतां वृत्तिं गच्छति न चयं । धर्मनिरर्थक्यसार्थक्ये श्लोकद्वयं ।

धर्मो नैव च देशिनो भवता प्रत्तात्प्रवेष्टो यत  
आकृष्टा जनता च युक्तविहितैर्धर्मैः स्वर्गी धर्मतां ।  
सत्यान्वाक्यपुटे विमुक्तिविपुले साधारणे ऽशाशये  
आशेनेव कृपात्मिस्त्वजनरक्षकैः समापादिता ॥ २ ॥<sup>(2)</sup>

तत्र बुद्धा जवनरोपमाशेषां सत्यान्विराक्यपुटे धर्मकायः । विमुक्तिविपुले  
समाश्रयक्षेत्रेधावरणविमुक्तिः । साधारणं सर्वबुद्धैः अचक्षमात्मवित्तात् ।

तस्मान्नैव निरर्थिका भवति सा या भावना योविनां  
तस्मान्नैव निरर्थिका भवति सा या देशना धीमती ।  
कृष्टो ऽर्थः सुतमात्रकायदि भवेत् स्यान्भावनापार्थिका  
अनुत्ता यदि भावनामनुविद्येत् सा देशनापार्थिका ॥ ३ ॥

तस्मान्न निरर्थिका योविनां भावना भवति प्रत्तात्प्रवेष्टस्य धर्मस्य तद्देशना-  
मिनमात् । न निरर्थिका देशना भवति युक्तविहितैर्धर्मैः स्वधर्मतायां जनता-  
कर्मणात् । यथा पुनर्भावना सार्थिका भवेद्देशना वा तत् श्लोकाभेन दर्शयति ।  
शेषं अतार्थं । देशनादिमाने श्लोकः ।

ज्ञानमतो अधिनमतो विमुक्ततो देशनायसत्यानां ।

मुक्ततो कृपास्त्वर्वाकाशानुचरयता ऽपि . . . ॥ ४ ॥<sup>(3)</sup>

(1) Mètre sragdharā.

(2) Mètre gārdolavikrīḍita jus-  
qu'au vers 3.

(3) Mètre āryā jusqu'au vers 6.

Il manque trois mores au second  
hémistiche du vers 4.



तत्र विभुत्वतो या महामूर्तिप्रविष्टानां । सर्वतो रूपाद्या वृषवादिवादि-  
भ्यो ऽपि निश्चरति । शेषं शतार्धं । देशनासंपत्तौ श्लोकद्वयं ।

विषदा<sup>(1)</sup> सदेहजहा आदेया तत्त्वदर्शिका द्विविधा ।

संपन्नदेशभेदं विज्ञेयं बोधिसत्त्वानां ॥ ५ ॥

अयं चतुष्कार्यनिर्देशेन श्लोकः । यदुक्तं ब्रह्मपरिपुष्कायां<sup>(2)</sup> । चतुर्भिर्धर्मैः  
समन्वागता बोधिसत्त्वा महाधर्मदानं वितरन्ति सद्धर्मपरिग्रहणतया आत्मनः  
प्रज्ञोन्नापनतया सत्पुरुषकर्मकरणतया संक्षेपव्यवदानसंदेशनतया च । एकेन  
हि बाजश्रुत्याद्विषदा देशना भवति । द्वितीयेन महाप्राज्ञत्वात् संशयजहा  
परेषां संशयच्छेदात् । तृतीयेनानवद्यकर्मत्वादादेया । चतुर्थेन तत्त्वदर्शिका  
द्विविधा संक्षेपज्ञचणक्य च तत्त्वक्य व्यवदानकचणक्य च द्वाभ्यां द्वाभ्यां  
सत्त्वाभ्यां ।

मधुरा मद्व्यपेता न च क्षिप्त्वा देशनासत्त्वानां ।

सुहृद्विषययुक्तगमिका निरामिषा सर्वगा चैव ॥ ६ ॥

अस्मिन्नितीथे श्लोके मधुरा परेषाञ्चित्तस्यापश्यवचनात् । मद्व्यपेता  
श्रुती सिद्धी वा मदाननुगमनात् । अक्षिप्त्वा अक्षित्वासिक्तत्वात्<sup>(3)</sup> । सुहृदा  
निराचार्यमुहितत्वात् सुहृददेशनतः । विषा चयुनक्तत्वात् । युक्ता प्रमाणा-  
विश्वत्वात् । गमिका प्रतीतपदव्यञ्जनत्वात् । निरामिषा प्रसन्नाधिकारान-  
धिकत्वात् । सर्वचना धामव्यगतत्वात् । वाक्संपत्तौ श्लोकः ।

अदीना मधुरा सूक्ता प्रतीता विषदा तथा ।

..... ॥ ७ ॥<sup>(4)</sup>

<sup>(1)</sup> Sic ms., dans le vers et dans le commentaire. Le chinois traduit par *mon-wei*, « sans crainte », qui rend régulièrement le mot *anāpā-radya* (dérivé de *vipāraḍa*). *Vipada* n'est qu'une graphie altérée (et signalée comme telle dans le P.W.) du mot *vipāda*.

<sup>(2)</sup> Le passage se retrouve dans le *Vīṣa - cīnta - brahma - paripīcchā -*

*sūtra*, environ cinq colonnes après le passage cité sur le vers XI, 76.

<sup>(3)</sup> (*A-khīṭaika(-tva)*), mot nouveau. Le chinois traduit par *hiā-tai*, « paremeux ». Voir aussi XIII, 8, *comm.*

<sup>(4)</sup> Mètre anuṣṭubh; le second hémistiche manque. On peut à l'aide du chinois et du commentaire le rétablir ainsi :

यथाहि निरामिषा च परिमितक्षया तथा ॥ ७ ॥

अदीना पीरी पर्यत्पूरणात् । मधुरा वक्षुः । सुक्ता विसृष्टा सुनिबृता-  
चरत्वात् । प्रतीता विज्ञेया प्रतीताभिधानत्वात् । यथाह्यं अवकीया वि-  
नेयानुरूपत्वात् । अनामिषा अनिःश्रितसामसत्कारा लोके । प्रतता<sup>(1)</sup>  
अप्रतिबूला । परिमिता आध्यामसेदात् । विवदा<sup>(2)</sup> अपर्याप्ता । अज्ञवसंपत्तौ  
लोकद्वयं ।

उद्देशानिर्देशात्तत्रैव यानानुलोमनात् साध्यात् ।

प्रातीत्याद्यायाहनिर्वाद्यादानुकूलात्<sup>(3)</sup> ॥ ८ ॥<sup>(4)</sup>

युक्तेः पदव्यञ्जनैव उद्देशात्प्रमाणाविरोधेन । सहितैर्निर्देशादुद्देशाविरोधेन ।  
यानानुलोमनादानुलोमिकीर्णवधाविरोधेन । साध्यादानुव्यवहारक-  
शब्दतया । प्रातीत्यादीपथिकैः प्रतीतार्थतया चाद्योपगमनात् । याथाह्यत्प्रति-  
बूतिर्विनेयानुरूपतया । निर्वाद्यात्प्रदक्षिणैर्निर्वाद्याधिकारतया । आनुकूला-  
न्विपक्षकाङ्क्षभारैः<sup>(5)</sup> प्रैवकार्याद्याङ्गमार्गानुकूलात् ।

अज्ञवसंपत्तौ वा विज्ञेया सर्वथायसत्त्वानां ।

वक्ष्यन्ती साधित्वा लोको जनास्तु मुनतानां ॥ ९ ॥

वक्ष्यन्ती साधित्वा वा मुद्रावाधित्वनिर्देशे<sup>(6)</sup> मुद्रस्य वक्ष्याकारा वाग्  
निर्दिष्टा । पुनरपरं धाममते तन्नामस्य वक्ष्याकारोपेता वाग् निररति  
स्त्रिधा च मुद्रका च मनोद्या च मनोरमा च मुद्रा चेति विस्तरः । तत्र

(1) Ms. : प्रतीता.

(2) Le mot *viśadā* a été certaine-  
ment substitué par erreur au mot  
*akṣaya* que le chinois indique par  
la traduction *wou-tsin*.

(3) *Prāṇīya, yāthārha* (*yāthā-  
rha?*), substantifs nouveaux, tirés  
de *prāṇa* et *yāthārha*.

(4) Mètre *ṛjyā* jusqu'au vers 14.

(5) *Sic* ms. Le chinois ne fournit  
pas de correction probable.

(6) L'ouvrage cité sous ce titre de  
*Guhya-kādhīpati-nirdeśa* est le *Tathā-*

*gallācintya-guhya-nirdeśa*, dont le  
Tripitaka chinois possède deux tra-  
ductions : l'une, incorporée dans le  
*Ratnakūṣa*, chap. 8-14, est due à  
Tchou Fa-hou et datée de 280  
(Nanj. 28, 3; éd. de Tōkyō II, 1);  
l'autre est due à un autre moine du  
même nom, Fa-liou des Song, entre  
1004 et 1058 (Nanj. 1043; éd. de  
Tōkyō II, 7). Le passage cité se  
retrouve dans l'une et dans l'autre  
(II, 1, 44<sup>a</sup>, col. 1 sq.; II, 7, 28<sup>a</sup>,  
col. 1 sq.).

स्निग्धा सत्वधातुकुशलमूलोपसन्निकत्वात् । मृदुत्वा दृष्ट एव धर्मे सुखसंसर्ग-  
त्वात् । मनोक्षा स्वर्धत्वात् । मनोरमा सुखजनत्वात् । शुद्धा निरुत्तरलोको-  
त्तरपृष्ठस्थत्वात् । विमला सर्वलोकांशुशयवासनाविसंयुक्तत्वात् । प्रभास्वरा  
प्रतीतपदव्यञ्जनत्वात् । वस्तुः सर्वतीर्थकुमतिदृष्टिविधातमसगुणयुक्तत्वात् ।  
अवलीया प्रतिपत्तिर्नैर्याधिकत्वात् । अनन्ता सर्वपरमवादिभिरनाक्षेप्यत्वात् ।  
कला रञ्जिकत्वात् । विनीता रागादिप्रतिपक्षत्वात् । अकर्कशा शिवाप्रशान्ति-  
सुखोपायत्वात् । अपरुधा तद्व्यतिक्रमसंपन्निःशरणोपदेशकत्वात् । सुविनीता  
धान्यधनयोपदेशिकत्वात् । कर्णसुखा विद्येयप्रतिपक्षत्वात् । कायप्रकाङ्गनकरी  
समाध्यावाहकत्वात् । चित्तोद्विजकरी विपश्चनाप्राप्तोपावाहकसकत्वात् ।  
हृदयसंतुष्टिकरी संशयच्छेदिकत्वात् । प्रीतिसुखसंजननी मिथ्यानिश्चयापक-  
र्विकत्वात् । निःपरिदाहा प्रतिपन्नावधिप्रतिसारत्वात् । आक्षेपा संपन्नयुक्त-  
मयज्ञानाश्रयत्वात् । विद्येया संपन्नचित्तामयज्ञानाश्रयत्वात् । विष्णुष्टा  
अनाचार्यमुष्टिधर्मविहितत्वात् । प्रेमणीया अनुप्राप्तस्वकार्याणां प्रेमकरत्वात् ।  
अभिनन्दनीया अनुप्राप्तस्वकार्याणां स्तुहणीयत्वात् । आश्वापनीया अचिन्त्य-  
धर्मसम्प्रादृशिकत्वात् । विद्यापनीया अचिन्त्यधर्मसम्प्रादृशिकत्वात् । युक्ता  
प्रमाणाविद्वत्त्वात् । सहिता यथाहविनेयदेशिकत्वात् । पुनरुक्तदोषजहा  
अवन्धत्वात् । सिंहस्वरवेगा सर्वतीर्थसंवासकत्वात् । नागस्वरगन्धा उदार-  
त्वात् । मेघस्वरघोषा गभीरत्वात् । भागेन्द्रवृत्ता आदेयत्वात् । किन्नरसंजी-  
तिक्षोषा मधुरत्वात् । कलविङ्कलस्वरस्वरविता भीरव्यभङ्गरत्वात् । ब्रह्मस्वरस्वत-  
रविता दूरगमत्वात् । जीवजीवकस्वरस्वरविता सर्वसिद्धिपूर्वगमभङ्गत्वात् ।  
हेमैन्द्रमधुरनिक्षोषा अनतिक्रमणीयत्वात् । इन्दुमिश्रता सर्वमारप्रत्यर्थिवि-  
जयपूर्वगमत्वात् । अनुमता क्षुब्धसंक्षिप्तत्वात् । अनयनता निन्द्यासंक्षिप्तत्वात् ।  
सर्वशब्दानुप्रविष्टा सर्वशब्दकारणसर्वाकारणशयानुप्रविष्टत्वात् । अपशब्दविनता  
श्रुतिसंप्रमोधि तद्विचरयत्वात् । अविकला विनेयकृत्यसर्वकालप्रत्युपक्षित-  
त्वात् । अक्षीना कामसत्कारागिश्रितत्वात् । अदीना सावद्यापगतत्वात् ।  
प्रमुदिता अपेक्षितत्वात् । प्रसूता सर्वविद्याख्यानवीक्षणानुगतत्वात् । अक्षिता  
सत्त्वानां तैत्तिककार्यसंपादकत्वात् । सरिता<sup>(1)</sup> प्रवन्धानुपच्छिन्नत्वात् । कलिता  
विशिष्टाकारप्रत्युपस्थानत्वात् । सर्वस्वरपूरणी एकस्वरनैकशब्दविज्ञप्तिप्रत्यु-  
पस्थापनत्वात् । सर्वसत्त्वैश्वर्यसंतोषणी एकानेकार्थविज्ञप्तिप्रत्युपस्थानत्वात् ।  
अभिभिष्टा यथाप्रतिज्ञत्वात् । अचक्षला आयमितकालप्रयुक्तत्वात् । अपपक्षा  
अस्वरभासविहितत्वात् । सर्वपर्यद्वनुरविता दूरान्तिकपर्यन्तुल्लभयत्वात् ।

(1) Sarita, mol nouveau. La lecture est garantie par la version chinoise : cheng lou, "en constant écoulement".

सर्वाकारणरोपेता सर्वस्वीकारार्थबुद्ध्यावधार्यपरिणामिकत्वात् । देशनामाहात्म्ये  
जत्वारः श्लोकाः ।

वाचा पदेः सुसुक्तेरनुदेशविभागसंश्रयच्छेदेः ।

वज्रस्वीकारानुमता शुद्धितविपक्षितश्रेषु ॥ १० ॥

आख्याति वाचा । प्रज्ञापयति पदेः सुसुक्तेः । प्रज्ञापयति विमानयति  
विशुषोति यथाक्रमानुदेशविभागसंश्रयच्छेदेः । उक्तानीकरोति उक्तानीकरणं  
वज्रस्वीकारानुमता देशना भिन्नयवधाधारार्थः । देशयत्शुद्धितश्रेषु । संप्रका-  
शयति विपक्षितश्रेषु ।

गुहा भिमखलेन हितेय<sup>(1)</sup> देशना हि गुहानां ।

होषेर्विवर्जिता पुनरहमिरेषेय विज्ञेया ॥ ११ ॥

गुहा भिमखलेनेति । येष च देशयति वाचा पदेच । यथा शोभेयादि-  
प्रकारैः । श्रेषु शोद्धितविपक्षितश्रेषु । एवैव च देशना पुनरहमिविवर्जिता  
वेदितव्या यथाक्रमं ।

कीर्तीयमनयवीधो ह्यवकाशकावृत्तिर्ह्यनीतत्वं ।

संदेशकाच्छेदनादिमन्त्रावृत्तीकरणं ॥ १२ ॥

ते पुनरही होषाः । कीर्तीयमनयसंबोधः अवकाशकाकरणं चरीतार्थत्वं  
संदेशकाच्छेदना तदिमन्त्रावृत्तीकरणं निश्चयशेषार्थः ।

शेहो ऽव मत्सरित् होषा ह्येति मता कथायां हि ।

तद्भावावृत्तानां निवृत्तरा देशना भवति ॥ १३ ॥

शेहो येनाभीषत् न देशयेत् । मत्सरित् चाभूत्प्रकाशभात । चर्षसंपत्ती  
लोकवत् ।

कथाको धर्मोऽयं हेतुत्वात्क्रान्तिरुत्पत्तिनीनां ।

द्विविधार्थः सुपाह्यतुर्मुक्तप्रत्ययवदः ॥ १४ ॥

परैरसाधारणयोगवैषम्यं विधातुकक्षेत्रविहानिपूरकं ।

स्वभावशुद्धं मन्त्रशुद्धित्वं तत्तुर्मुक्तप्रत्ययविपर्ययमिष्यते ॥ १५ ॥<sup>(2)</sup>

(1) Il manque ici deux mores. — (2) Mètre vāṃśasīlā.

चतुर्गुणब्रह्मचर्यसंप्रकाशको धर्मः । आदिमध्यपर्यवसानवत्त्वाद्यो यथाक्रमं  
श्रुतचित्ताभावनाभिर्मन्त्रितुष्टिबुद्धिहेतुत्वात् । तत्र भक्तिरधिसुप्तिः संप्रत्ययः  
तुष्टिः प्रामोषं श्रुतिनिष्ठानाच्छ्रवणप्रतिभां विदित्वा । बुद्धिः समाहितचित्तस्य  
यथाभूतज्ञानं । द्विविधार्थ इत्यतः स्वर्थः संवृतिपरमार्थसत्ययोगात् । सुषाह  
इत्यतः सुखजनः प्रतीतपदखजनत्वात् । चतुर्गुणं ब्रह्मचर्यं । केवलं परैरसाधा-  
रणात्वात् परिपूर्णं विधातुकेशप्रहासपरिपूर्णात् । परिशुद्धं स्वभावविशुद्धितो  
ज्जास्रवत्वात् । पर्यवदातं मन्त्रविशुद्धितः संतानविशुद्ध्या श्रीशारदाणां ।  
अभिसंधिविभागे श्लोकद्वयं ।

अवतारस्याभिसंधिश्च संधिर्नच्यतो ऽपरः ।

प्रतिपद्याभिसंधिश्च संधिः परिणतावपि ॥ १६ ॥<sup>(1)</sup>

यावत्केषु स्वभावेषु दोषाणां विनये तथा ।

अभिधानस्य गान्धीये संधिरेव चतुर्विधः ॥ १७ ॥

चतुर्विधो ऽभिसंधिर्देशनायां बुधश्च वेदितव्यः । अवतारस्याभिसंधिर्नच-  
याभिसंधिः प्रतिपद्याभिसंधिः परिणामनाभिसंधिश्च । तत्रावतारस्याभिसंधिः  
यावत्केषु ब्रह्मः । शासनावतारशार्चमनुष्ठासाय कृपावस्तिवदेशनात् ।  
अवतारनाभिसंधिस्त्रिषु परिकल्पितादिस्वभावेषु ब्रह्मो मिः स्वभावानुत्पन्नादि-  
सर्वधर्मदेशनात् । प्रतिपद्याभिसंधिर्देशनायां विनये ब्रह्मो यथाष्टावरणप्रति-  
पद्यास्यमानसंभाषासानुश्लेसे गाथाद्वयं वक्ष्यति । परिणामनाभिसंधिरभिधान-  
गान्धीये ब्रह्मो यथाह ।

असारे सारमतयो विपर्यासे च सुखिताः ।

ज्ञेयेन च सुसंज्ञिता ज्ञानेन बोधिमनुत्तमां ॥<sup>(2)</sup> इति ।

अथमनाभिसंधिः । असारे सारमतय इत्यविशेषे येषां सारबुद्धिः प्रधान-  
बुद्धिर्विशेषो हि विचारश्चेतसः । विपर्यासे च सुखिता इति निवृत्तबुद्धयुद्ध्या-  
त्मनाहविपर्ययेणानित्यादिके विपर्यासे सुखिता अपरिहासितः । ज्ञेयेन च  
स संज्ञिता इति दीर्घबुद्धेरन्यायामन्त्रमेवात्यर्थं परिकल्पितः । अभिप्रायविभागे  
श्लोकः ।

समताऽर्थाकारे ज्ञेयस्यावा काशाकारे पुनः ।

पुनस्तस्याश्रये चैव अभिप्रायश्चतुर्विधः ॥ १८ ॥

<sup>(1)</sup> Mètre anuṣṭubh jusqu'au vers 18. — <sup>(2)</sup> J'ignore d'où est tiré ce śloka, dont le premier pāda est identique à celui du Dhammapada, I, 11.

चतुर्विधो ऽभिप्रायः । सतताभिप्रायो यदाह । अहमेव स तस्मिन्समये  
विपरीती सम्बन्धंनुहो ऽभूवमिदंविशिष्टधर्मकावत्वात् । अर्थान्तराभिप्रायो  
यदाह । निःस्वभावाः सर्वधर्मा अनृत्यत्वा इत्येवमादि अयवावतार्थत्वात् ।  
कात्तान्तराभिप्रायो यदाह । ये सुखावत्तां प्रविधानं करिष्यन्ति ते तथोपप-  
त्तत्वा इति कात्तान्तरेणेत्यभिप्रायः । पुद्गलाग्रयामिप्रायो यदाहैव कुशलमूर्तं  
कलविप्रसृते कलविप्रसृते ऽस्यमाचसंतुष्टस्य वैपुल्यसंयदात् महायान-  
सुखान्तानुसंसं नावाहयमुपादायाह ।

बुद्धे धर्मे ऽवज्ञा बौद्धीयं तुष्टिरस्यमाचैव ।

राने माने चरितं बौद्धं चानियतमेहः ॥ १९ ॥

सत्त्वानामावरणं तत्प्रतिपक्षो ऽययानसंभावा ।

सर्वान्तरायदोषग्रहाण्येवं ततो भवति ॥ २० ॥

यो सन्नतो ऽर्जतो वा नावाहयधारणे प्रयुज्येत ।

स हि इयविधमनुसंसं जगते सत्त्वोत्तमो धीमान् ॥ २१ ॥

कुलां च धातुपुष्टिं प्रानोषं चोत्तमं मरयवाले ।

यस्य च ययामिदं चानियततां च सर्वं ॥ २२ ॥

बुद्धेयं समवधानं तेभ्यः अवयवं तवाययानस्य ।

अधिमतिं सह बुद्ध्या इयमुत्तमायामु बोधिं च ॥ २३ ॥

बुद्धे धर्मे ऽवज्ञेति यत्त नावाः । तयानियतमेहो बोधिसत्त्वानामनियतानां  
महायानाज्ञेदः । अययानसंभावा वा महायानदेशना । बुद्धे ऽवज्ञावरणस्य  
प्रतिपक्षसंभावा । अहमेव स तेन कालेव विपरीती सम्बन्धंनुहो ऽभूवमिति ।  
धर्मे ऽवज्ञावरणस्य प्रतिपक्षसंभावा । इयतो नानादीवाशिकासमानबुद्धा-  
न्यर्पुपास्य महायाने ऽवबोधं अत्यत इति । बौद्धीयावरणस्य प्रतिपक्षसंभावा ।  
ये सुखावत्तां प्रविधानं करिष्यन्ति ते तथोपपत्तत्वा इति । विमलवन्प्रभस्य  
च तयानतस्य नामधेयग्रहणमाचैव नियतो भवत्वनुत्तराद्यां सम्बन्धसंभा-  
विति । अत्यमाचसंतुष्टावरणस्य प्रतिपक्षसंभावा । यत्र भगवान् कृषिहानादि  
विषयंयति<sup>(१)</sup> अत्यं वर्धितवान् । रानचरितस्य चावरणस्य प्रतिपक्षसंभावा ।  
यत्र भगवान् बुद्धयेवमिति वर्धयति । मानचरितस्यावरणस्य प्रतिपक्षसंभावा ।  
यत्र भगवान् कलविप्रसृते बुद्ध्याधिकां संपत्तिं वर्धयति । बौद्ध्यावरणस्य

(१) Mètre Aryā jusqu'au vers २३. parler de, déprécier. Cf. Gikṣā-

(२) Vivarṣayati, verbe nouveau. samuccaya, Index II, s.v. vivar-  
Le chinois traduit par koei tee, = mal "pita.

प्रतिपक्षसंभाषा । ये बुद्धबोधिसत्त्वेष्वकारः<sup>(1)</sup> करिष्यन्ति ते सर्वे स्वर्गोपमा भविष्यन्तीति । अनियतमेदस्यावरणस्य प्रतिपक्षसंभाषा । महाश्रावकाणां बुद्धत्वे व्याकरयदेशना एकयानदेशना च । कुलधातुपुष्टिः सर्वमहायानाधिष्ठाताय धातुपुष्टिसदावरणविनभात् सर्वत्र महायाने अधिमुक्तिशान्तः । इयमुत्तमा समाधिमुखता धारणीमुखता च । वृष्टे धर्मे द्विविधो अनुशंसः सांपरायिके ऽष्टविधः क्रमेणोत्तरोत्तरविशेषलाभादिदित्यः । देशनानुशंसे श्लोकः ।

इति सुगतिरस्येद्वान् कुपातुः प्रथितयथाः सुविधिज्ञानमुपेतः ।

भवति सुकथिको हि बोधिसत्त्वसपति जने कथितैर्यथैव सूर्यः ॥ २४ ॥<sup>(2)</sup>

पञ्चभिः कारणैः सुकथितत्वं । सूर्यवत्प्रत्यक्षं चानुशंसः । जीवावर्जनतो बज्र-मतस्तात् । पञ्च कारणानि सुकथितत्वस्य येनाविपरीतं दर्शयति समीप्य निरामिवचिन्त आदेशवाक्यविनेयानुक्त्यं च ।

महायानसूचानकारे देशनाधिकारी दादशः

### XIII

प्रतिपक्षविभागे षट् श्लोकाः ।

इथा नेरात्यमाज्ञाय धीमान् पुत्रलभर्मणोः ।

इयमिष्यालसम्यक् विवर्ण्य चयेय हि ॥ १ ॥<sup>(3)</sup>

यथार्थमाज्ञाय धर्ममाज्ञाय धर्मानुधर्मप्रतिपक्षो<sup>(4)</sup> भवति सामीचीप्रतिपक्षो अनुधर्मचारी तत्तद्दर्शयति । तत्र द्विधा पुत्रलभर्मनेरात्यज्ञानं यादृशयाहवा-भावतः । इयमिष्यालसम्यक् विवर्ण्यं चयं । अभावे च शून्यतासमाधिः परि-कथितस्य स्भावस्य । भावे चाप्रणिहितानिमित्ती परतत्कनियमयोः स्मा-

(1) Sic ms. Le chinois traduit par *poñjao yiccho*, « sans intérêt ». Cf. XIV, 88 : *kārahāṇi*.

(2) Mètre *puspitāgrā*.

(3) Mètre *anugubh* jusqu'au v. 13.

(4) *Anudharma*, mot nouveau. Le chinois traduit littéralement par *soei fa*, « loi à la suite ». Cf. *pāli anudhammo*; ■ : *ānācīti anudhammā*, dans Childers (s. v. *ānācī*).

वयोः । एतत्समाधिपदं योचिर्कं न मिच्छात्तं योचोत्तरज्ञानावाहनात् । न  
सम्बन्धमसोचोत्तरत्वात् ।

सर्वज्ञः सर्वधर्माणां वेत्ति लोकसमानतां ।

सुतमुद्रिप्रहासाय धर्मज्ञेन कथ्यते ॥ २ ॥

एवमसर्वज्ञः सर्वधर्माणां भूषादीनां योचोपमतां जानाति । सुतवाचसंतु-  
द्रिप्रहासाय तेन धर्मज्ञो भवति ।

पार्श्वजनेन<sup>(१)</sup> ज्ञानेन प्रतिविध्य इयं तथा ।

तज्ज्ञानपरिमित्यन्तावधुर्म प्रपद्यते ॥ ३ ॥

एतेन द्विविधेन पार्श्वजनेनार्धधर्मज्ञानेन इयं नैरात्म्यभावात्<sup>(२)</sup> प्रतिविध्य  
प्रधाकर्म तत्र ज्ञानस्य परिमित्यन्तर्धर्म प्रतिपद्यते । एवमधुर्म प्रतिपद्यते ।

ततो ज्ञानं स समते सोचोत्तरमनुत्तरं ।

आदिभूमी सम सर्ववर्षोधिस्तत्सदात्मनिः ॥ ४ ॥

ततो ज्ञानं स समते सोचोत्तरमनुत्तरमिति । विद्विहतरचानाभावात् ।  
आदिभूमी प्रमुद्रितायां भूमी सम सर्ववर्षोधिस्तत्सदात्मनिरिति तज्ज्ञानिकरेण  
सामीचीप्रतिपन्नो भवति तज्ज्ञानिकवर्षोधिस्तत्समतया ।

कृत्वा हर्षनञ्जिवाणां ज्ञेयानां सर्वसंघं ।

ज्ञेयान्नरसज्ज्ञानाय भावनायां प्रयुज्यते ॥ ५ ॥

सोचो नतार्थः ।

अदस्तायाविकल्पेन ज्ञानेन सहचारिवा ।

अनुधर्मं चरत्वेयं परिशिष्टासु भूमिषु ॥ ६ ॥

शिवेनानुधर्मचारित्वं दर्शयति । अदस्तायाविकल्पेति भूमिभ्यश्चान्नद्या-

(१) *Pārthajana*, mot nouveau;  
adjectif régulièrement dérivé de  
*prthagjana*.

(२) Ms. : नैरात्म्योत्तर. Le chinois  
dit : « Les deux impersonnalités, de  
l'homme et de la loi ».



भेनाविकलेन च । सहचारिष्येत्यनुसन्ध्यादिना चन्धोऽन्यैरन्तर्धेन । एतेन  
स्त्रीवद्वेगानुधर्मचारिणं दर्शितं । प्रतिपत्तावप्रमादक्रियायां चत्वारः स्त्रोकाः ।

सुखानो ऽथ स्वधिष्ठानः सुभूमिः सुसहायकः ।

सुयोगो गुणवान् देशो यथ धीमान् प्रपद्यते ॥ ७ ॥

चतुर्भिश्चैरप्रमादक्रियायां दर्शयति प्रतिकल्पदेशवासादिभिः । तत्रानेन  
स्त्रोकेन प्रतिकल्पदेशवासं दर्शयति । सुखान्वीवरपिण्डपातादीनां जीवित-  
परिष्काराशामनुकूलेण सामात् । स्वधिष्ठानो दुर्जनैर्द्वेषप्रभृतिभिरनधिष्ठित-  
त्वात् । सुभूमिरादौर्भूमित्वात् । सुसहायकः सभाग्यीनदृष्टिसहायकत्वात् ।  
सुयोगो दिवाद्याकीर्णमिनापकत्वात् रात्री चात्यशब्दादिकत्वात् ।

वज्रमुतो वृष्टसमो वाग्मी समनुबन्धकः ।

अखिलो बोधिसत्त्वश्च श्रेष्ठः सत्पुरुषो महान् ॥ ८ ॥

अनेन द्वितीयेन सत्पुरुषं दर्शयति । आद्यमाधिनमचाक्षर्यनिरामिवधि-  
तामिवाधिलगुणयोगात् <sup>(1)</sup> ।

साकम्भरा सुसभारा सुभाषणैव <sup>(2)</sup> देहिता ।

सुनिर्याणप्रयोगा च आत्मसम्बन्धप्रधानता ॥ ९ ॥

अनेन तृतीयेन धीमिधोमनस्कारसंयुहीतामात्मनः सम्बन्धप्रतिभाषतां  
दर्शयति । सवर्मात्मनतया सुसंभृतसंभारतया शमयादिनिमित्तानां काक्षेन  
कार्त्त भावनातया अत्यमाचारसंगृहितया सत्पुत्ररक्षणीति सततसत्कृत-  
प्रयोगतया च ।

रतिः चणोपपत्तिश्च आरोग्यकापि कार्थं ।

समाधेर्यथैवकापि पूर्वं हि कृतपुस्तता ॥ १० ॥

अनेन चतुर्थेन पूर्वकृतपुस्ततां पञ्चविधेन हेतुत्वेन दर्शयति । रतिहेतुत्वेन  
यतः प्रतिकल्पदेशवासे भिरमते । चणोपपत्तिहेतुत्वेन यतः सत्पुरुषाद्याश्रयं

<sup>(1)</sup> (A-) *hildai(-tes)*, mot nouveau.  
Le chinois traduit par *pour l'oeil*, « sans  
recul ». Cf. note sur XII, 6, comm.

<sup>(2)</sup> Ms. : सुसंयुक्ता भूमाया चैव. J'ai  
corrigé d'après le chinois, à l'aide  
du commentaire.

जभते । आरोग्यसमाधिप्रज्ञाहेतुत्वेन च यत आत्मनः सम्यक्प्रणिधानं संपद्यते ।  
स्नेहत एव स्नेहनिःसरणं लोकास्त्रयः ।

धर्मधातुविनिर्मुक्तो यस्माद्धर्मो न विद्यते ।  
तस्माद्वागादध्यक्षोऽं बुद्धिर्निःसरणं मताः ॥ ११ ॥

यदुक्तं भगवता । नाहमन्यत्र रागाद्वागस्य निःसरणं यदाभ्येवं देवाभ्योहा-  
दिति । तच्चामिसंधिं दर्शयति । यस्माद्धर्मधातुविनिर्मुक्तो धर्मो नास्ति  
धर्मताव्यतिरेकेण धर्माभावात् । तस्माद्वागादिधर्मतापि रागाद्याकारं जभते  
स च निःसरणं रागादीनामित्थेन तच्चामिसंधिर्वेदितव्यः ।

धर्मधातुविनिर्मुक्तो यस्माद्धर्मो न विद्यते ।  
तस्मात्संस्नेहनिर्देशे स संविदीमतां मताः ॥ १२ ॥

यदुक्तं । अविद्या च बोधिभ्रममिति । तथापि संस्नेहनिर्देशे स एवामिसंधिः ।  
अविद्या बोधिभ्रमता आतनुपचारात् ।

यतस्मानेव रागादीन्बोधिः प्रतिपद्यते ।  
ततो विमुच्यते तेभ्यस्तेषां निःसृतिस्ततः ॥ १३ ॥

तानेव रागादीन्बोधिः प्रतिपद्यमानस्तेभ्यो विमुच्यते तस्मात्परिज्ञातास्त  
एव तेषां निःसरणं भवतीत्ययमचामिसंधिः । आपन्नप्रत्येकपुण्यमनसिकार-  
परिवर्जने लोकास्त्रयः ।

न खलु त्रिभुवनानां बाधकं दुःखमुप  
नरकमवगतासः सत्यहेतोः कर्मभिर् ।  
शममवमुण्णदीपमैरिता हीनघाने  
विविधशुभविकल्पा बाधका धीमतां तु ॥ १४ ॥<sup>(1)</sup>  
न खलु नरकवासो धीमतां सर्वकारं  
विमलविपुलबोधेरकारणं करोति ।  
स्वहितपरमशीतस्त्वन्वयाने विकल्पाः  
परमसुखविहारे ऽप्यकारणं करोति ॥ १५ ॥

(1) Mètre malin jusqu'au vers 15.

धनयोः श्लोकयोरेकस्य द्वितीयः साधकः । उभौ गतार्थौ । निःस्वभावता-  
प्रकृतिपरिशुद्धिवासप्रतिषेधे चत्वारः श्लोकाः ।

धर्मभावोपपन्नश्चिन्तितः संक्षेपविशुद्धिः ।

मायादिसङ्कष्टौ चोद्यो आकाशसङ्कष्टौ तथा ॥ १६ ॥<sup>(1)</sup>

यद्येव चिन्ते विधिवद्विचिकित्ते नतोन्नतं नास्ति च कृष्णते ऽथ च ।

अभुतकल्पे ऽपि तद्यैव सर्वथा दृश्यं सदा नास्ति च कृष्णते ऽथ च ॥ १७ ॥<sup>(2)</sup>

यद्येव तोये नुतिते प्रसादिते न जायते सा पुनरुच्छतान्वतः ।

महापर्वसु स मय केवलाः स्वचित्तशुद्धौ विधिरेव एव हि ॥ १८ ॥

मत्तं च चित्तं प्रकृतिप्रभास्वरं सदा तदागन्तुकदोषदूषितं ।

न धर्मताचित्तमृते ऽव्यचेतसः प्रभास्वरत्वं प्रकृतौ विधीयते ॥ १९ ॥

धर्मभावश्च धर्मोपपन्नश्चेति वासस्थानं चिःसंक्षेपता च धर्मभातोः प्रकृत्या  
विशुद्धता च पञ्चादिति वासस्थानं वास्तवतां । तद्यथाक्रमं मायादिसङ्कष्टेना-  
काशसङ्कष्टेन च प्रसाधयत्कतस्त्रासं प्रतिषेधयति । तथा चिन्ते नतोन्नत-  
साङ्कष्टेन नुतितप्रसादिततोयसाङ्कष्टेन च यथाक्रमं । चतुर्थेन श्लोकेन तोयसा-  
धर्म्यं चिन्ते प्रतिपादयति । यथा तोयं प्रकृत्या प्रसन्नभागानुक्तेन तु कालुष्येण  
नुतितं भवति चेत् चित्तं प्रकृत्या प्रभास्वरं मत्तमागन्तुकैषु दोषैर्दूषितमिति ।  
न च धर्मताचित्तादृते ऽव्यक्तं चेतसः परतन्त्रकवशस्य प्रकृतिप्रभास्वरत्वं  
विधीयते । तस्माच्चित्तचयतेनात्र चित्तं वेदितव्यं । रागजायन्तिप्रतिषेधे चत्वारः  
श्लोकाः ।

चोधिसलस्य सत्त्वेषु मेम मज्जनतं महत् ।

यद्यैकपुष्पे तस्मात्सदा हितकरं मत्तं ॥ २० ॥<sup>(3)</sup>

सत्त्वेषु हितकारित्वाप्तैषापत्तिं स रागजां ।

द्वेनो विदधते स्वस्य सर्वसत्त्वेषु सत्यथा ॥ २१ ॥

यथा कथ्यते स्वसुतातिवत्सला स्वभावकाङ्क्षानुपमुह्यति ।

तथाविधायां प्रतिधौ विदधते सुतेषु तद्वत्सल्ये ऽपि देहिषु ॥ २२ ॥<sup>(4)</sup>

मेधी यतः प्रतिषचित्तमतो विदधं

शान्तिर्यतो असनचित्तमतो विदधं ।

(1) Mètre anuṣṭubh.

(2) Mètre anuṣṭubh jusqu'au vers

(3) Mètre vaṃçasthā jusqu'au 21.

vers 19.

(4) Mètre vaṃçasthā.

अर्थो यतो निवृत्तिचित्तमतो विवर्ध

ह्लादो यतः प्रतिभयं न ततो विवर्ध ॥ २३ ॥<sup>(1)</sup>

यत्सत्त्वेषु बोधिसत्त्वस्य प्रेम सो ऽथ रागो ऽभिप्रेतस्वात्मतामापत्तिं तेषां प्रतिषेधयति । सत्त्वहितक्रियाहेतुत्वात् । कपोतीमुदाहरति तद्वज्जरागत्वात् अपत्यस्नेहाधिभावतया सहापे बोधिसत्त्वे देहिषु सत्त्वेषु प्रतिघो विवर्धते । बोधिसत्त्वानां सत्त्वेषु मैत्री भवति असनशान्तिः अर्षदानं ह्लादस्य प्रीत्युत्पादात् । यत इमे मैत्र्यादयस्त एव प्रतिघचित्तं विवर्ध । तत्पूर्वकाणि च असनचित्तादीनि । प्रतिपत्तिर्भेदे पञ्च श्लोकाः ।

यथातुरः सुमैष्ये संसारे प्रतिपद्यते ।

आतुरे च यथा वैद्यः सत्त्वेषु प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥<sup>(2)</sup>

अनिष्यन्ते यथा चेदे स्वात्मनि प्रतिपद्यते ।

अणिष्यन्ता पुनः पथे कामेषु प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥

यच्चैव रजको वस्त्रे कर्मणे प्रतिपद्यते ।

धिता यथा सुते बालो सत्त्वाहेते प्रपद्यते ॥ २६ ॥

अगन्धर्वी वाधरारम्भां सातत्वे प्रतिपद्यते ।

वैद्यासिको वाणिज्ये अधिचिन्तो मपद्यते ॥ २७ ॥

मायाकार इव क्षेत्रे प्रज्ञया प्रतिपद्यते ।

प्रतिपत्तिर्यथा यस्मिन् बोधिसत्त्वस्य सा मता ॥ २८ ॥

यथा यस्मिन्प्रतिपद्यते तदभिधोतयति । यचेति सुमैष्येति ध्विवातुरादयः । यचेति संसारादिषु प्रतिसंख्याय संसारनिषेधयात् । कारुण्येन क्लेशातुरसत्त्वापरित्यागात् । स्वप्रसिद्धित्वचित्तकरणात् । दानादिपारमिताभिश्च यथाक्रमं मोक्षवृद्धिजनयनात् । कायादिकर्मपरिशोधनात् । सत्त्वापकाराकोपात् । कुशलाभावनानिरन्तराभियोगात् । समाध्वनास्वादनात् । वीर्याविपर्ययात् । प्रतिपत्तिविमलक्षकपरिशुद्धौ श्लोकः ।

इति सततमुदारदुतावीर्यो द्रव्यपरिपावनशोधने सुयुक्तः ।

परमविमलनिर्विकल्पबुद्ध्या प्रवति स सिद्धिमनुत्तमां क्रमेण ॥ २९ ॥<sup>(3)</sup>

(1) Mètre vasantatilaks. — (2) Mètre anushtubh jusqu'au vers 28. —

(3) Mètre puspilāgrā.

इति निर्विकल्पो धर्मनैरात्म्यज्ञानेन प्रतिपत्तुः प्रतिपत्तव्यं प्रतिपत्तेषा-  
विकल्पना विमण्डलपरिशुद्धिर्देदितव्या । ह्यपरिपाधनशोधनेषु युक्त इति  
सत्त्वानामात्मनश्च ।

महायानसूचान्तरे प्रतिपत्तवधिकारस्त्रयोदशः

#### XIV

अवसादानुशासनीविभागे लोका एकपद्याशु ।

कस्यासंख्येयनिर्यातो ह्यधिमुक्तिं विवर्धयन् :  
संपूर्णः कुशलेर्धर्मैः साकरो चारिनिर्वया ॥ १ ॥<sup>(1)</sup>

अधिमुक्तिं विवर्धयन्निष्ठविभागावस्थानयनात् । धर्मं गतार्थः ।

तथा संभृतसमारो ह्यादिशुद्धौ विनात्मजः ।  
सुविद्यः कल्पचित्तश्च भावनायां प्रयुज्यते ॥ २ ॥

आदिशुद्धौ बोधिसत्त्वसंवरपरिशोधनात्महाथाने वृद्धिः क्वच्युकरवाचाभि-  
परीतार्थप्रदयतः । सुनिष्ठो बलमुत्तमान् । कल्पचित्तौ विनिवरणत्वात् ।

धर्मलोतसि बुद्धेभ्यो ऽवसादं सभते तदा ।  
विपुलं शमनज्ञानवैपुल्यगमनाय हि ॥ ३ ॥

लोको गतार्थः ।

ततः सूचादिके धर्मे लो ऽवसादविभागे ।  
सूचादिनाम्नि बन्नीयाचित्तं प्रथमतो यतिः ॥ ४ ॥  
ततः पदप्रमेदेषु विचरेदनुपूर्वशः ।  
विचारयेत्तदर्थान् प्रत्यात्म योनिशश्च सः ॥ ५ ॥  
अवधूतश्च तानर्थान्धर्मैः संकलयेत्युतः ।  
ततः कुर्यात्समाशान्तिं<sup>(2)</sup> तदर्थाधिगमाय सः ॥ ६ ॥

(1) Mètre anapaëste jusqu'à un vers  
36.

(2) Samāpāti, mot nouveau. Le  
chinois traduit par *k'ioh*, "désir".

सूत्रगेयादिषु धर्मे यत्सूत्रादिनाम दृश्यभूमिकमित्येवमादि तत्र चित्तं प्रथमतो वधीयात् । एभिस्त्रिभिः शेषैः षट् चिन्तान्युपदिष्टानि । मूलचित्त-मनुचरचित्तं विचारणाचित्तमवधारणाचित्तं संकलनचित्तमाशक्तिचित्तं च । तत्र मूलचित्तं यत्सूत्रादीनां धर्माणां नामात्मजनं । अवधारं श्रुत्वा स्वयं वा कल्पयित्वा । तद्यथा ऽग्नित्वं दुःखं शून्यमनात्म्यं च योनिशो न चेत्यादि । अनुचरचित्तं येन सूत्रादीनां नामत आत्ममिताणां पदप्रमेदमनुगच्छति । विचारणाचित्तं येनार्थं व्यञ्जनं च विचारयति । तच्चास्मिन् चतुर्भिर्वाकारैर्विचारयति गणनया तुलनया मीमांसया प्रत्यवेक्षणया च । तत्र गणना संयहणं तद्यथा रूपं दृशयतनान्येकस्य च प्रदेशो वेदना षट् वेदनाकाया इत्येवमादि । तुलना संख्यावतो धर्मस्य ग्रन्थस्यसङ्ख्यमनाध्यारोपानपवादनः । मीमांसा प्रमाणपरीक्षा । प्रत्यवेक्षणा गणिततुलितमीमांसितस्यार्थस्यावलोकनं । व्यञ्जनं द्वाभ्यामाकाराभ्यां विचारयति । सार्थतया च समस्तानां व्यञ्जनानां निरर्थ-तया च अस्तानां । अवधारणाचित्तं येन यद्यानुचरितं विचारितं वा तस्मिन्निमित्तमवधारयति । संकलनचित्तं तद्यथा विचारितमर्थं मूलचित्ते संक्षिप्य परिपिच्छिताकारं वर्तते । आशक्तिचित्तं यदर्थं प्रयुक्तो भवति समा<sup>(1)</sup> तत्परि-पूर्णार्थं वा सामख्यकार्थं वा भूमिप्रवेशार्थं वा विशेषग्रन्थार्थं वा तच्छब्द-सहयात् वर्तते । चित्तमेव ह्यात्मजनप्रतिभासं वर्तते न चित्तादव्यदात्मजन-सीति जानतो वा चित्तमात्मजनजानतो वा चित्तमेवात्मजनं नामात् । इति षड्विधं चित्तमात्मजनं व्यवस्थाप्यते ।

एवेत प्रत्यवेक्षेत मनोजलैः प्रबन्धतः ।

निर्जलैकरसेद्यापि मनस्कारैर्विचारयेत् ॥ ७ ॥

ज्ञेयः श्रमवमार्गो ऽस्य धर्मनाम च पिच्छितं ।

ज्ञेयो विपश्चनामार्गस्तदर्थानां विचारणा ॥ ८ ॥

पुमनश्च विज्ञेयो मार्गस्तपिच्छितं पुनः ।

जीर्णं चित्तकं मृक्षीयादुद्धृतं श्रमयेत्पुनः ॥ ९ ॥

श्रमप्राप्तमुपेक्षेत तस्मिन्नात्मजने पुनः ।

सातत्वेनात्र सत्पुनः सर्वस्मिन्बोध्यतेपुनः ॥ १० ॥

एभिश्चतुर्भिः शेषैरेकादश मनस्कारा उपदिष्टाः । सचित्तकः सविचारः ।  
अचित्तको विचारमात्रः । अचित्तको ऽविचारः । श्रमवमनस्कारः । विपश्चना-

(1) Sic ms. Le chinois ici est trop abrégé pour fournir la correction.

मनस्कारः । युगमनस्कारः । श्रममनस्कारः । उपेक्षामनस्कारः । सौमन्यमनस्कारः । सत्यमनस्कारः ।

निबध्नासम्भवे चित्तं तत्प्रवेधं च विचिपेत् ।  
 अवगम्याशु विचिपेत् तस्मिन् प्रतिहरेत्पुनः ॥ ११ ॥  
 मत्वात्वं संचिपेत्तत्तुपर्युपरि बुद्धिमान् ।  
 ततश्च रमयेच्चित्तं समाधौ गुणदर्शनात् ॥ १२ ॥  
 अरतिं श्रमयेत्तस्मिन्विचिपेत्प्रदोषदर्शनात् ।  
 अभिध्यादीर्मनस्वादीन्भुत्वितान् श्रमयेत्तथा ॥ १३ ॥  
 ततश्च सामिसंस्कारां चित्ते स्वरसवाहितां ।  
 कमेतानमिसंस्कारान् तद्भासात्पुनर्यति ॥ १४ ॥

एभिश्चतुर्भिः स्त्रीकर्मकाकाराणां चित्तविकल्पांश्चित्तुपाय उपदिष्टः । चित्तं  
 क्षापयति संक्षापयति अवक्षापयति उपक्षापयति दमयति शमयति व्युपश-  
 मयत्येकोतीकरोति चित्तं समाधधातीति नवाकाराः ।

ततः स तनुकां लब्ध्वा प्रमथि कायचेतसोः ।  
 विचिपेत् स मनस्कारः पुनस्तान् विवर्धयन् ॥ १५ ॥  
 बुद्धिदूरगमत्वेन मीमांसां च कमेति क्षितिः ।  
 तां शोधयन्मिमांसार्थमेति कर्मक्षतां परां ॥ १६ ॥  
 ध्याने ऽभिज्ञाभिनिर्हराक्षोकधातून् गच्छति ।  
 पूर्वार्थमप्रमेयाणां बुद्धानां सवर्णाथ च ॥ १७ ॥  
 अप्रमेयानुपास्याहौ बुद्धान्कक्षीरमेयनेः ।  
 कर्मक्षतां परामेति चेतसस्तनुपासनात् ॥ १८ ॥

एति कर्मक्षतां परां ध्याने इति संबन्धनीयः । कक्षीरमेयरीरित्वाप्रमेयसंस्का-  
 मनेः । शोधयेत्तां स्त्रीकर्मकां गतार्थः ।

ततो ऽनुशंसान् कमेति पञ्च युगेः स पूर्वगतान् ।  
 विशुद्धिमात्रकत्वं च ततो याति निश्चरं ॥ १९ ॥  
 कालादीं स्वस्वकायो हि ब्रूवते ऽस्य प्रतिपद्यः ।  
 आपूर्यते च प्रमथ्वा कायचित्तं समस्ततः ॥ २० ॥  
 अपरिच्छिन्नमाभासं धर्माणां वेत्ति सर्वतः ।  
 अकल्पितानि संशुद्धौ निमित्तानि प्रपद्यति ॥ २१ ॥  
 मपूर्वी च विशुद्धौ च धर्मकायस्य सर्वथा ।  
 करोति सततं धीमानेवं हेतुपरिग्रहं ॥ २२ ॥

ततः शुद्धेः पूर्वगमाभ्युपगमनं समते । शुद्धेरिति शुद्धाशयमूमे । तेषां च साक्षाद्विशुद्धिभाजनत्वं प्राप्नोति । निवृत्तरं यानानन्तर्यात् । प्रपूरी च विशुद्धी च धर्मकायस्येति दृश्यां मूमी परिपूर्विजमूमी विशुद्धिः । एतेषां पञ्चानामनुशंसानां त्रयः श्रमपक्षा द्वौ विपक्षनापक्षौ वेदितव्यौ । अतो यावत्कीर्तिकः समुदागमः ।

ततश्चासौ तत्राभूतो बोधिसत्त्वः समाहितः ।  
मनोजस्याद्विनिर्मुक्तान् सर्वार्थान् प्रपञ्चति ॥ २३ ॥  
धर्मलोकात्तु वृक्षार्थं वीर्यमारभते वृद्धं ।  
धर्मलोकाविवृक्षा च चित्तमात्रेऽपतिष्ठते ॥ २४ ॥  
सर्वार्थप्रतिभासत्वं तत्रचित्ते प्रपञ्चति ।  
प्रहीनो याद्व्यविशेषस्तदा तस्य भवत्वसौ ॥ २५ ॥  
ततो याद्व्यविशेषः केवलीऽस्यावशिष्यते ।  
आनन्दार्थसमाधिं च सुशुद्धाशु तदा पुनः ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्वं निर्वैधमानीयानि । तत्राभूतो बोधिसत्त्वः समाहितचित्ते मनो-  
जस्याद्विनिर्मुक्तान् सर्वधर्मान् पञ्चति स्वस्वस्वसामान्यस्वरायाश्चाप्यनोजस्य-  
भावमेव ज्ञाति । साक्षोऽप्यनतावस्था । अर्थं स आलोको यमधिकृत्योक्तं  
चारुनयाम्<sup>(1)</sup> । आलोका इति धर्मनिर्धानचानेरितदधिगमनमिति । स तस्यैव  
धर्मलोकात्तु विवृक्षार्थमाक्षितक्रियया वृद्धं वीर्यमारभते । साक्षं मूर्धावस्था ।  
धर्मलोकाविवृक्षा च चित्तमात्रेऽपतिष्ठते । चित्तमेतदिति प्रतिविधात् ।  
तत्रचित्त एव सर्वार्थप्रतिभासत्वं पञ्चति । न चित्तादप्यनर्थं । तदा चास्य  
याद्व्यविशेषः प्रहीनो भवति । याद्व्यविशेषः केवलीऽवशिष्यते । साक्षं चान्त-  
वस्था । तदा च विप्रमानन्दार्थसमाधिं सुशुद्धि । साक्षं लौकिकाग्रधर्मावस्था ।  
केन कारणेन स आनन्दार्थ उच्यते ।

अतो याद्व्यविशेषो हीयते तदनन्तरं ।  
त्रैयाम्बुजगतादीनि एतानि हि यथाक्रमं ॥ २७ ॥

इत्येतान्मुजगतादीनि निर्वैधमानीयानि ।

इत्ययावद्विसंयुक्तं लोकोत्तरमनुत्तरं ।  
निर्विकल्पां महापितं ज्ञानं स समते पुनः ॥ २८ ॥

(1) Titre d'un sôtra, puisque le  
chinois traduit *kośi ho king*, «le Sôtra

du Fleuve de Candres». Mais je n'ai  
pas retrouvé de sôtra de ce nom.



अतः परेण दर्शनमार्गावस्था । इयथाहविसंयुक्तं याज्ञयाहकाहकाहवि-  
संयोगात् । अकुत्तरं धानानन्तर्यैश्च । निर्विकल्पं भाज्ञयाहकाहकाहविसंयो-  
गात् । मन्त्रापेक्षं दर्शनमेवैवमहायात् । एतेन विरजो विगतमलमित्युक्तं  
भवति ।

साक्षाद्वयपरावृत्तिः प्रथमा भूमिरिष्यते ।

अमेधेयास्त सा कलौः सुविशुद्धिं भिगच्छति ॥ २९ ॥

श्रीको गतार्थः ।

धर्मधातुस्य समतां प्रतिविध्य पुनस्तदा ।

सर्वसत्त्वेषु समते सदात्मसमचित्तां ॥ ३० ॥

निरात्मतायां दुःखार्थे कृत्वे निःप्रतिकर्मणि ।

सत्त्वेषु समचित्तेऽसौ यथास्वेऽपि त्रिनात्मजाः ॥ ३१ ॥

धर्मनैरात्म्येन च धर्मसमतां प्रतिविध्य सर्वसत्त्वेषु सदा आत्मसमचित्तां  
प्रतिजमते । पञ्चविधया समतया । नैरात्म्यसमतया दुःखसमतया स्वपर-  
संतानेषु नैरात्म्यदुःखतयोरविशेषात् । कृत्त्वसमतया स्वपरदुःखप्रमाणकाम-  
तासामान्यात् । निःप्रतिकारसमतया । आत्मन इव परतः प्रतिकारानभि-  
गच्छनात् । तद्वन्मोक्षितत्वसमतया च यथा तैरभिसमिन् तथामिसमयात् ।

वैधातुकात्मसंस्कारानभूतपरिक्लृप्तः ।

आनेन सुविशुद्धेन अद्वयार्थेन यजति ॥ ३२ ॥

स वैधातुकात्मसंस्कारानभूतपरिक्लृप्तनामावाप्ययति । सुविशुद्धेन आनेन  
श्रीकोत्तरत्वात् । अद्वयार्थेनेत्यथाज्ञयाहकार्थेन ।

तदभावस्य भावं च विमुक्तं इष्टिहासिभिः <sup>(१)</sup> ।

सत्त्वा दर्शनमार्गो हि तदा तेन निश्चयते ॥ ३३ ॥

तस्य भाज्ञयाहकाभावस्य भावं धर्मधातुदर्शनमहातम्यैः क्षेत्रीविमुक्तं  
पश्यति ।

अभावशून्यतां ज्ञात्वा तथामाधस्य शून्यतां ।

प्रकृत्या शून्यतां ज्ञात्वा शून्यञ्च इति यजते ॥ ३४ ॥

(१) *Hāyin*, mot nouveau, *glōsé*  
dans le commentaire par *prahātavya*.

Le chinois traduit de même par *kien*  
*cho mie*, « que la vœe aréantlit ».

स च बोधिसत्वः शून्यश्च इत्युच्यते । विविधशून्यताश्चानात् । अभावशून्यता परिकल्पितः स्वभावः स्वेन लक्षणेनाभावात् । तथाभावस्य शून्यता परतन्त्रस्य स हि न तथाभावो यथा कल्प्यते स्वेन लक्षणेन भावः । प्रकृतिशून्यता परिनिष्यन्नः स्वभावः शून्यतास्वभावत्वात् ।

अनिमित्तपदं ज्ञेयं विकल्पाणां च संशयः ।

अभूतपरिकल्पस्य तदप्रतिष्ठितस्य हि ॥ ३५ ॥

अनिमित्तपदं ज्ञेयं विकल्पाणां च संशयः । अभूतपरिकल्पस्य तदप्रतिष्ठानस्य पदमात्मन्यनभिधेयः ।

तेन दर्शनमार्गेण सह ज्ञातः सदा मतः ।

सर्वेषां बोधिपक्षाणां विधिपक्षाणां विनाशजे ॥ ३६ ॥

तेन दर्शनमार्गेण सह बोधिसत्वस्य सर्वेषां बोधिपक्षाणां धर्माणां ज्ञानो वेदितव्यः सुसुपक्षानादीनां ।

संस्कारमात्रं जगद्देव्यं बुद्ध्या निरात्मकं दुःखविच्छेदिमात्रं ।

विहाय यानर्धमयात्मकदृष्टिः महात्मकदृष्टिं भवति महार्था ॥ ३७ ॥<sup>(1)</sup>

विनात्मकदृष्ट्या य इहात्मकदृष्टिर्विनापि दुःखेन मुक्तः क्षितस्य ।

सर्वार्थकर्ता न च कारकाङ्गी यथात्मनः स्वात्महितानि कृत्वा ॥ ३८ ॥

यौ मुक्तचित्तः परया विमुक्तया वञ्च्य गाढायतनबन्धनेन ।

दुःखस्य पर्यन्तमपञ्चमानः प्रयुज्यते चैव करोति चैव ॥ ३९ ॥

सं दुःखमुद्योदुमिहासमर्थो लोकः कुतः पिप्पित्तमन्धदुःखं ।

जलैकमासौकष्यते त्वचित्तौ विपर्ययात्तस्य तु बोधिसत्वः ॥ ४० ॥

यत्त्रेयं या वत्सकता प्रयोगः सत्त्वेष्वेदस्य विनात्मजानां ।

आश्चर्यमेतत्परमं भवेत् न चैव सत्त्वात्मसमानभावात् ॥ ४१ ॥

एभिः पद्भिरिति सोर्बेदर्शनमार्गजानिषो बोधिसत्वस्य माहात्म्योद्गातव्यं । अनर्धमयात्मकदृष्टिर्था स्निष्टा सत्त्वात्मकदृष्टिः । महात्मकदृष्टिरिति महार्था या सर्वसत्त्वेष्व्यात्मसमचित्तमात्मकदृष्टिः । सा हि सर्वसत्त्वार्थक्रियारहेतुत्वात् महार्था । विनात्मकदृष्ट्या अनर्धमयात्मकदृष्टिर्महार्था या विनापि दुःखेन स्वसंतानजेन मुक्तः क्षिता सर्वसत्त्वसंतानजेन । यौ विमुक्तचित्तौ दर्शनप्रहातव्येभ्यः परया विमुक्तयानुत्तरेण यानेन । वञ्च्य गाढायतनबन्धनेन सर्वसत्त्वसांत्वानिजेन

<sup>(1)</sup> Mètre upajāti jusqu'au vers 41.

दुःखस्य पर्यन्तं न पश्यति स्वधातोरनन्तत्वादाकाशवत् प्रयुज्यते च दुःखस्या-  
न्तक्रियायै सत्त्वानां करोति यैव तामप्रमेयाणां सत्त्वानां । विपर्ययात्तस्य तु  
बोधिसत्त्वः स हि संपिण्डितसर्वसत्त्वदुःखं यावज्जीवगतमद्बोद्धुं समर्थः । या  
सत्त्वेषु बोधिसत्त्वस्य प्रियता या च हितसुखैषित्यं यच्च तदर्थं प्रयोगो यच्चि-  
त्तप्रयुक्तस्याखेद एतत्सर्वमाश्चर्यं परमं लोकोषु । न चेदाश्चर्यं सत्त्वानामात्मसमा-  
नत्वात् ।

ततो ऽसौ भावनामार्गे परिशिष्टासु भूमिषु ।  
ज्ञानस्य द्विविधस्यैव भावनायै प्रयुज्यते ॥ ४२ ॥<sup>(1)</sup>  
निर्विकल्पा च तज्ज्ञानं बुद्धधर्मविशोधकं ।  
असंख्यसाध्यवस्थानं सत्त्वानां परिपाचकं ॥ ४३ ॥  
भावनायाश्च निर्याणं ब्रह्मसंख्येयसमाप्तिः ।  
पश्चिमां भावनामेव बोधिसत्त्वो ऽभिविभक्तः ॥ ४४ ॥  
ब्रह्मोपमं समाधानं विद्वत्प्राप्तेष्वमेव च ।  
निष्ठाश्रयपरावृत्तिं सर्वशरणनिर्मलां ॥ ४५ ॥  
सर्वाकारक्षतां यैव जमते ऽनुत्तरं पदं ।  
यच्चक्षुः सर्वसत्त्वानां हिताय प्रतिपद्यते ॥ ४६ ॥

एभिर्भावनामार्गैः परिहीयितः । द्विविधं ज्ञानं । निर्विकल्पा च येनात्मनो  
बुद्धधर्मान् विशोधयति । यथाव्यवस्थानं च लोकोत्तरपुष्टकस्य लोचनं येन  
सत्त्वान्परिपाचयति । असंख्येयसत्त्वस्य समाप्ती पश्चिमां भावनामानन्त्यावसा-  
ननतामभिविक्ती ब्रह्मोपमं समाधिं जमते । विद्वत्प्राप्त्यानुश्रयाभेदात्तैव ब्रह्मोपमः ।  
ततो निष्ठागततामाश्रयपरावृत्तिं जमते सर्वज्ञेश्वरोपशरणनिर्मलां । सर्वाकार-  
क्षतां चानुत्तरपदं यच्चक्षुः यावत्संसारमभिवर्तयति निर्वाणसंख्येयनादिभिः  
सत्त्वानां हिताय प्रतिपद्यते ।

यच्च तथा दुर्लभदर्शने मुनी भवेन्महार्हा न हि निवृत्तदर्शनं ।  
भूयं समाधायितचेतसः सदा प्रसादवेगेरसममवोद्भवैः ॥ ४७ ॥<sup>(2)</sup>  
अबोधमानः सततं च संमुखं तद्यागतेर्धर्मसुखे व्यवस्थितः ।  
विमृष्ट्य ज्येष्ठिविषयं दोषगह्वरात् निकृष्य बोधो स यथास्तिवेद्यते ॥ ४८ ॥  
स सर्वलोकं सुविशुद्धदर्शनैरकल्पबोधैरभिभूय सर्वथा ।  
महान्धकारं विधमस्य भासते जनकहादित्वा इवास्तुदारतः ॥ ४९ ॥

(1) Mātre anuṣṭubh jāsu'au vers

(2) Mātre vṛṇṇasthā jāsu'au vers

एभिस्त्रिभिः स्तोत्रैरववाहमाहृत्य दर्शयति । यो हि धर्ममुखोत्सववाहं  
समते तस्य निवृत्तं बुद्धदर्शनं भवति । ततश्चासमं धर्मश्रवणं । यतो ऽसात्त्वर्थं  
प्रवादः प्रसादवैराग्यादित्येतत्संस्तुत्यदर्शनं बुद्धानां महार्थं भवति । त्रैलोक्यं  
यतार्थं ।

बुद्धाः सम्यक्प्रशंसां विदधति खततं स्वार्थसम्यक्प्रयुक्ते  
निष्कामीर्याप्रयुक्ते स्थितिविषयपरं चान्तरायानुक्लान् ।  
धर्मान् सर्वप्रकारान्विधिषदिह विना दर्शयन्त्ययस्ये  
यान् वर्क्यास्तेव योगे भवति विपुलता सौमते शासने ऽस्मिन् ॥ ५० ॥<sup>(1)</sup>

चतुर्विधामनुशासनीयेति चोक्तेन दर्शयति । अधिशीलमधिकृतं सम्यक्-  
स्वार्थप्रयुक्ते बोधिसत्त्वे प्रशंसाविधानतः । अधिधित्तमधिप्रशंसाधिबुद्ध-  
स्थितिर्विचयपरे तदन्तरायाणां तदनुकूलानां च सर्वप्रकाराणां धर्माणां  
हेतुतः । धान्वर्ग्यसेवेत्यन्तरायाननुकूलं यथाक्रमं । योग इति श्रमवि-  
पाद्यनाभावनायां ।

इति सततगुणाद्यमपूर्णः शुचिपुत्रमेव स चेतसः समाधिः ।  
मृगिसततमहाबवाहस्यो भवति गणार्थं वपारसो यस्यसत्त्वः ॥ ५१ ॥ (१)

निगमनसोचो मतार्थः ।

महाभानुसूक्तशंभारे अथवादानुशासनाधिकारवर्तईयः

## xv

सहजम् ।

अधिसुतोर्बङ्गकता धर्मपर्येष्टिदेवनि  
प्रतिपत्तिस्तथा सम्यग्बवादान्नासर्ग ॥ ५ ॥ (३)

सुधावंसहितावर्माविभागे चत्वारः श्लोकाः ।

यथा प्रतिष्ठा वनदेश्वर्यतमवाहिनीनां पृथिवी समजातः ।  
तथैव दानादिशुभस्य सर्वतो दुष्पथं कर्म निविधं निवृत्त्यते ॥ २ ॥<sup>(१)</sup>

(<sup>1</sup>) Mètre sagittaria. — (<sup>2</sup>) Mètre puspilligra. — (<sup>3</sup>) Mètre amstabil. —

(2) Mètre vaincasthā jusqu'au vers 5.



इति प्रथमः । तत्र चतसृभिः पारमिताभिस्तुर्विधो ऽभ्युदयः । दानेन मोक्षसंपत् । शीलेनात्मभावसंपत् । चात्याः परिचारसंपत् । तथा हि तदास्वेक-  
नादायत्याद् <sup>(1)</sup> ब्रह्मजनमुपि यो भवति । वीर्येणारब्धसंपत् सर्वकर्मानसंपत्तिः ।  
पद्म्या ज्ञेशवश्यत्वं ध्यानेन ज्ञेशविष्कम्भनात् । यथा कृषिध्वविपर्यासः  
सर्वकार्यध्वनाभूतपरिधानात् । इत्यभ्युदयः तत्र चासंज्ञेशमविपरितकृत्वारब्ध  
आधिकृत्य षट् पारमिता अवस्थिताः ।

सत्त्वार्थेषु सुयुक्तस्त्रागानुपघातमर्थयैः कुर्वते ।

सनिदानक्षितिमुत्तया आत्मार्यं सर्वथा चरति ॥ ३ ॥

इति द्वितीयः । सत्त्वार्थेषु सत्त्वकूपयुक्तो बोधिसत्त्वस्त्रिभिर्दानशीलचानि-  
पारमिताभिर्यथाक्रमं त्यागेनानुपघातेनोपघातमर्थयेन च सत्त्वार्थं कुर्वते ।  
तिसृभिः सनिदानतया चित्तस्थित्या विमुक्तया च सर्वप्रकारमात्मार्यं चरति ।  
वीर्यं मिश्रित्य यथाक्रमं ध्यानप्रज्ञाभ्याससमाहितस्य चित्तस्य समवधानात्  
समाहितस्य मोचनात् । इति परार्थमात्मार्यं चारम्भ षट् पारमिताः ।

अविघातेरविहेतुर्विहेतुसंमर्थयैः क्षिप्राखेदैः ।

आवर्जनेः सुभाषितैः परार्थं आत्मार्यं एतस्मात् ॥ ४ ॥

इति तृतीयः । दानादिभिर्बोधिसत्त्वस्य सत्त्वः परार्थो भवति । यथाक्रमं  
परेषामुपकरणविघातैः । अविहेतुः विहेतुनामर्थयैः । साहाय्यक्षिप्राखेदैः  
आज्ञादिप्रभाषणवर्जनेः सुभाषितसुभाषितैश्च संशयखेदेनात् । एतस्मात्परार्थान्  
बोधिसत्त्वस्त्रात्मार्यो भवति । परकार्यस्वकार्यत्वात्तद्वानोधिप्रामाणित्य । इति  
सत्त्वपरार्थाधिकारान् षट् पारमिताः ।

मीमेजु चानभिरतिशीघ्रा गुह्यता इधे अवैदस्य ।

योगस्य निर्विकल्पः समस्तमिदमुत्तमं ध्यानं ॥ ५ ॥

इति चतुर्थः । दानेन बोधिसत्त्वस्य मीमेजुचानभिरतिनिर्गप्यत्वात् । शीघ्रसमा-  
धानेन बोधिसत्त्वक्षिप्रासु तीव्रा गुह्यता । चात्या वीर्येण चाखेदो इधे  
यथाक्रमं दुःखे च सत्त्वसत्त्वकृते कुशलप्रयोगे च । ध्यानप्रज्ञायां निर्विकल्पो

<sup>(1)</sup> *Āyatya* (f), mot nouveau, dérivé peut-être de *āyata*, «étendu».

योगः श्रमयविपरयनासंगुहीतः । एतावच्च समस्तमहायानसंयष्टाधिकारात्  
षट् पारमिताः ।

विषयेष्वसक्तिमार्गस्तद्विधिविषयेष्वसंयमेवपरः ।

सत्ताविबुधजनवर्धन आवरणविशोधनेष्वपरः ॥ ६ ॥

इति पञ्चमः । तच्च द्वाभं विषयेष्वसक्तिमार्गस्तथागात्रासेन तत्सक्तिविग्रमात् ।  
शीलं तद्विधिविषयेष्वसंयमेषु त्रिषुसंवरस्त्वस्य विषयप्राप्तये सर्वकर्मोक्तविषे-  
पाशानमववृत्तेः । ज्ञानिः सत्त्वानुत्सर्गे सर्वोपकारदुःखानुद्देशात् । दीर्यं कुशल-  
विवर्धन आवरणवीर्यस्य तदुद्दिगमनात् । ध्यानं प्रज्ञा आवरणविशोधनेषु  
मार्गस्ताभ्यां श्रेयश्रेयावरणविशोधनात् । मार्गं ह्युपायः । एवं सर्वाकार-  
मार्गाधिकारात् षट् पारमिताः ।

शिक्षाचयमधिकृत्य च षट् पारमिता विनेः समाख्याताः ।

आद्या तिस्रो वेधा अन्तद्वयतस्त्रिसुषेधा ॥ ७ ॥

इति षष्ठः । तत्राथर अविशीलं शिक्षा तिस्रः पारमिताः सर्वभारसपरि-  
वारययानात् । दानेन हि भोगनिरपेक्षः शीलं समादत्ते समाप्तं च चान्द्रा  
रचत्वाकुट्टाप्रत्याक्रोशनादिभिः । द्विधेत्यभिचित्तमभिप्रपन्नं च शिक्षा सा  
ज्ञानेन द्रव्येन संगृहीता यथाक्रमं ध्यानेन प्रपद्यथा च । त्रिषुष्वपि शिक्षास्तेषां  
वीर्यपारमिता वेदितव्या । सर्वासां वीर्यसङ्ख्यायत्नात् । कश्चलविमाने श्लोकाः  
षट् ।

दानं विपचहीनं ज्ञानेन गतं च निर्विकल्पेन ।

सर्वेच्छापरिपूरकमपि सत्यविपाचकं चेधा ॥ ८ ॥

भोधिसत्त्वानां दानं चतुर्विधसङ्ख्यं । विपचहीनं तात्पर्यस्य गृहीतत्वात् ।  
निर्विकल्पप्रज्ञानसङ्गतं धर्मेनैरात्मप्रतिवेधधीनात् सर्वेच्छापरिपूरकं यो यद्वि-  
च्छति तस्यै तस्य दानात् । सत्यपरिपाचकं चेधा दानेन सत्त्वान् संगृह्य त्रिषु  
धानेषु यथासम्बन्धिषोडशत् ।

शीलं विपचहीनं ज्ञानेन गतं च निर्विकल्पेन ।

सर्वेच्छापरिपूरकमपि सत्यविपाचकं चेधा ॥ ९ ॥

ज्ञानिर्विपचहीना ज्ञानेन गता च निर्विकल्पेन ।

सर्वेच्छापरिपूरा अपि सत्यविपाचिका चेधा ॥ १० ॥

धीर्यं विषयहीनं ज्ञानेन गतं च निर्विकल्पोन ।  
सर्वेच्छापरिपूरकमपि सत्यविषयकं चेधा ॥ ११ ॥  
ध्यानं विषयहीनं ज्ञानेन गतं च निर्विकल्पोन ।  
सर्वेच्छापरिपूरकमपि सत्यविषयकं चेधा ॥ १२ ॥  
प्रज्ञा विषयहीना ज्ञानेन गता च निर्विकल्पोन ।  
सर्वेच्छापरिपूरा अपि सत्यविषयिका चेधा ॥ १३ ॥

यथा दानकर्मणं चतुर्विधमेवं शीक्षाहीनां वेदितव्यं । एषां तु विषया  
हीः शीक्षं क्रोधः कौशीर्यं विषयो दौष्ट्यं<sup>(1)</sup> यथाक्रमं । सर्वेच्छापरिपूरकत्वं  
शीक्षादिभिः परेषां सर्वकार्यवाक्संयमापराधमर्षणसाहचर्यमनोरयसंशयस्ते-  
द्वेच्छापरिपूरणात् । सत्यपरिपाचकत्वं शीक्षादिभिरावर्जं त्रिषु यानेषु  
परिपाचनात् । अनुक्रमविभागे श्लोकः ।

पूर्वोत्तरविषयतत्त्वोत्पत्तिसात्त्वमेव निर्देष्टुः ।  
हीनोत्कर्षक्षानादौदारिकसूक्ष्मतयापि ॥ १४ ॥

विभिः कारवैशेषां दानादीनां क्रमेण निर्देष्टुः । पूर्वसंनिवृत्तेषोत्तरको-  
त्पत्तेः । भोगनिरपेक्षो हि शीक्षं समाप्ते शीक्षयान् समो भवति समावान्  
वीर्यमारभते आरब्धवीर्यः समाधिमुत्पादयति समाहितचित्तो यथाभूतं  
प्रयानाति । पूर्वस्य च हीनत्वात् उत्तरकोत्कर्षक्षानत्वात् । हीनं हि दानमुत्कृष्टं  
शीक्षमेवं यावज्जीवं ध्यानमुत्कृष्टा प्रप्तेति । पूर्वस्य चौदारिकत्वादुत्तरस्य  
सूक्ष्मत्वात् । चौदारिकं हि दानं सुप्रवेशत्वात् सुकरत्वाच्च । सूक्ष्मं शीक्षं ततो  
दुष्प्रवेशत्वाद् दुष्करत्वाच्च । एवं यावदौदारिकं ध्यानं सूक्ष्मा प्रप्तेति । निर्वचन-  
विभागे श्लोकः ।

दारिद्र्यस्त्रायनधाच्छेत्यस्य च लब्धनात् यथात् कुहेः ।  
वरयोनमनोधरणपरमावज्ञानतत्त्वोक्तिः ॥ १५ ॥

दारिद्र्यमपनयतीति दानं । शीक्षं लब्धयतीति शीक्षं तद्वतो विषयनिमित्त-  
कोक्षपरिदाहाभावात् । अथः कुहेरिति चान्तिस्तथा क्रोधवशात् । वरेण धोक-

(1) *Dauṣṭrajñya*, mot nouveau, dérivé de *dauṣṭrajñā*.





यतीति वीर्यं कुशलधर्मयौक्त्यात् । धारयत्यध्यात्मं मन इति ध्यानं । परमाद्यं  
जानात्यनयेति प्रज्ञा । भाववाहिमाने शोकः ।

भावनोपधिमाश्रित्य मनस्कारं तथाशयं ।

उपायं च विमर्शं च सर्वसामेव कथ्यते ॥ १६ ॥<sup>(1)</sup>

पञ्चविधा पारमिताभावना । उपधिसंनिविता । तत्रोपधिसंनिविता  
चतुराकारा हेतुसंनिविता यो गौतमसेन पारमितासु प्रतिपाद्यभासः । विपा-  
कसंनिविता य आत्मभावसंपत्तिबलेन । प्रणिधानसंनिविता यः पूर्वप्रणिधान-  
बलेन । प्रतिस्वप्नानसंनिविता यः प्रज्ञाबलेन पारमितासु प्रतिपाद्यभासः ।  
मनस्कारसंनिविता पारमिताभावना चतुराकारा । अधिमुक्तिमनस्कारेण  
सर्वपारमिताप्रतिसंयुक्तं सूचान्तमधिमुच्यमानस्य । आस्तादनामनस्कारेण  
सत्याः पारमिता आस्तादयतो गुणसंदर्शयोमेन । अनुमीदनामनस्कारेण  
सर्वलोकधातुषु सर्वसत्त्वानां दानादिकमनुमीदमानस्य । अभिनन्दनामन-  
स्कारेणात्मनः सत्त्वानां चानगतं पारमिताविशेषमभिनन्दमानस्य । आश-  
यसंनिविता पारमिताभावना षडाकारा । अनुज्ञाशयेन विपुलाशयेन  
मुदितशयेन उपकाराशयेन निर्लेपाशयेन कक्षायाशयेन च । तत्र बोधिस-  
त्त्वस्य दाने अनुज्ञाशयो यद्बोधिसत्त्व एकसत्त्वस्त्वैकशये गंगानदीवाकुकासमान्  
लोकधातून् सत्तरत्नपरिपूर्णां कृत्वा प्रतिपादयेत् । गंगानदीवाकिनासमा-  
न्तात्मभावान् । एवं च प्रतिक्षणं गंगानदीवाकिनासमात्मस्थान्प्रतिपादयेत् ।  
यथा वैकस्य सत्त्वस्त्वैव यावान् सत्त्वधातुरनुत्तरायां सम्यक्संबोधी परिपाच-  
यितव्यमनेन पर्यायेण प्रतिपादयेत् । अनुज्ञ एव बोधिसत्त्वस्य दानाशय  
इति । य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य दाने अनुज्ञाशयः । न च बोधिसत्त्व  
एवंरूपां दानपरंपरां स्वमात्रमपि हापयति । न विच्छिन्नत्वा बोधिमच्छनि-  
षदनादिति । य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य दाने विपुलाशय इति ।  
मुदिततरस्य बोधिसत्त्वो भवति तान्सत्त्वान्दानेन तथापुण्ड्रान् । न स्वेन ते  
सत्त्वास्तेन दानेनापुण्ड्रभाषा इति । य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य  
दाने मुदितशयः । उपकारकतरांश्च स बोधिसत्त्वस्तान्सत्त्वानात्मनः समनुप-  
सृजति । येषां तथा दानेनोपकरोति नात्मानं । तेषामनुत्तरसम्यक्संबोधुपसृज्य-  
तामुपादाय इति । य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य दाने उपकाराशयः ।  
न च बोधिसत्त्वः सत्त्वेषु तथा विपुलमपि दानमर्थं पुष्कलमनिस्तृप्त्य प्रतिकारेण  
वा अर्थी भवति विपाकेन वा इति । य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य  
दानपारमिताभावनायां निर्लेपाशयः । यद्बोधिसत्त्वस्य विपुलकाधि

(1) Mètre anustubh jusqu'au vers २८.

दानस्त्वस्त्वस्य विपाकं सत्त्वैवमिहानन्दति नात्मनः । सर्वसत्त्वसाधारणं च  
 कृत्वाभुत्तरायां सम्यक्संबोधौ परिणामयति इति । य एवंरूप आशयो ऽयं  
 बोधिसत्त्वस्य दानपारमिताभावनायां कक्षायाशयः । तत्र बोधिसत्त्वस्य  
 शीलपारमिताभावनायां यावत्प्रज्ञापारमिताभावनायामतुष्टाशयः । यद्बो-  
 धिसत्त्वो गंगानदीवास्तिकासमैवात्मभावेषु गंगानदीवास्तिकासमकल्याणुप्रभा-  
 णेषु सर्वोपकरणनिरन्तरविधाती तिसाहस्रमहासाहसत्त्वोक्तधातावभिप्रतिपूर्णे  
 चतुर्विधमीर्यापचं कक्षयन्नेकं शीलपारमिताचणं यावत्प्रज्ञापारमिताचणं  
 भावयेदेतेन पर्यायेण यत्वांस्त्रीलक्ष्म्यो यावाभू च प्रज्ञास्त्वन्धो येनाभुत्तरां  
 सम्यक्संबोधिममिसंबुध्यते शीलस्त्वन्धं यावत्प्रज्ञास्त्वन्धं भावयेदतुष्ट एव  
 बोधिसत्त्वस्य शीलपारमिताभावनायामाशयो यावत्प्रज्ञापारमिताभाव-  
 नायामाशय इति । य एवंरूप आशयो ऽयं बोधिसत्त्वस्य शीलपारमिताभावना-  
 यामतुष्टाशयो यावत्प्रज्ञापारमिताभावनायामतुष्टाशयः । यद्बोधिसत्त्वसां  
 शीलपारमिताभावनापरंपरां यावत्प्रज्ञापारमिताभावनापरंपरामा बोधि-  
 मण्डपिपदान्न संसयति न विच्छिन्नति इति । य एवंरूप आशयो ऽयं  
 बोधिसत्त्वस्य शीलपारमिताभावनायां यावत्प्रज्ञापारमिताभावनायां विपु-  
 लाशयः । मुदिततरस्य बोधिसत्त्वो भवति तथा शीलपारमिताभावनाया  
 यावत्प्रज्ञापारमिताभावनायां सत्त्वाननुगृह्णन् । न त्वेव ते सत्त्वा चनुगृह्णमाणा  
 इति । य एवंरूप आशयो ऽयं बोधिसत्त्वस्य शीलपारमिताभावनायां  
 यावत्प्रज्ञापारमिताभावनायां मुदिताशयः । उपकारकतरांश्च बोधिसत्त्वस्य  
 सत्त्वानात्मनः समनुपपन्नति । येषां तथा शीलपारमिताभावनायां यावत्प्रज्ञा-  
 पारमिताभावनायां उपकरोति नात्मानं । तेषामनुत्तरसम्यक्संबोधुपसंभवा-  
 नुपादाय इति । य एवंरूप आशयो ऽयं बोधिसत्त्वस्य शीलपारमिताभाव-  
 नायां यावत्प्रज्ञापारमिताभावनायामुपकाराशयः । न च बोधिसत्त्वस्य  
 विपुलमपि शीलपारमिताभावनामयं यावत्प्रज्ञापारमिताभावनामयं पुण्यम-  
 भिसंस्कृत्य प्रतिकारेण वार्त्ती भवति विपाकेन वा इति । य एवंरूप आशयो  
 ऽयं बोधिसत्त्वस्य शीलपारमिताभावनायां यावत्प्रज्ञापारमिताभावनायां  
 निर्वेपाशयः । तत्र यद्बोधिसत्त्व एवं शीलपारमिताभावनामयस्य यावत्प्रज्ञा-  
 पारमिताभावनामयपुण्यस्त्वन्धस्य विपाकं सत्त्वैवमिहानन्दति नात्मनः ।  
 सर्वसत्त्वसाधारणं च कृत्वाभुत्तरायां सम्यक्संबोधौ परिणामयतीति । य  
 एवंरूप आशयो ऽयं बोधिसत्त्वस्य शीलपारमिताभावनायां यावत्प्रज्ञापार-  
 मिताभावनायां कक्षायाशयः । उपायसंनिश्रिता भावना व्याकारा ।  
 निर्विकल्पोन ज्ञानेन विमलद्वजपरिशुद्धिप्रत्यवेष्टतामुपादाय । तथा हि स  
 उपायः सर्वमनस्विकाराशान्निविष्टस्ये । विभुत्वसंनिश्रिता पारमिताभावना  
 व्याकारा । कायविभुत्वतः । वर्थाविभुत्वतः । देशनाविभुत्वतः । तत्र काय-

विमुखं तवायते द्वौ काचौ द्रष्टव्यौ स्वभाविकः सांभोगिकश्च । तत्र चर्याविमुखं  
निर्माणिकः काचो द्रष्टव्यः । येन सर्वाकारां सर्वस्त्वानां सहधार्मिकचर्या<sup>(१)</sup>  
दर्शयति । देशनाविमुखं षट्पारमितासर्वाकारदेशनयामन्वाधातः । प्रभेद-  
संयहौ द्वादश श्लोकाः । दानादीनां प्रत्येकं षडर्थप्रभेदतः । षडर्थः स्वभाव-  
हेतुफलकर्मयोगवृत्त्यर्थाः । तत्र दानप्रभेदे द्वौ श्लोकाः ।

प्रतिपादकमर्थस्य चेतना मूलनिश्चिता ।

भोगात्मभावसंपत्ती दयानुग्रहपूरकं ॥ १७ ॥

अमात्सर्ययुतं तत्र बृहधर्माभिधानये ।

दानमेव परिज्ञाय पण्डितः समुदानयेत् ॥ १८ ॥

अर्थप्रतिपादनं प्रतिपादकेषु दानस्य स्वभावः । अज्ञोभादिसहजा चेतना  
हेतुः । भोगसंपत्तिरात्मभावसंपत्तिश्चायुरादिसंगृहीता फलं यद्यस्यानसूचयत्<sup>(२)</sup> ।  
स्वपरानुग्रहो महाबोधिसंभारपरिपूरिच कर्म । अमात्सर्ययोगो अमत्सरिभु  
वर्तते । बृहधर्माभिधानमयप्रदानप्रभेदेन चेति वृत्तिः । शीकप्रभेदे द्वौ श्लोकाः ।

षडङ्गशमभावान्तं सुगतिस्मितिदायकं ।

प्रतिष्ठाशान्तनिर्भीतं पुण्यसंभारसंयुतं ॥ १९ ॥

संकेतधर्मतात्पर्यं संवरस्त्रेषु विद्यते ।

शीकमेव परिज्ञाय पण्डितः समुदानयेत् ॥ २० ॥

षडङ्गमिति स्वभावः । षडङ्गीति<sup>(३)</sup> शीकवान् विहरति यावत्समादाय  
शिष्यते शिष्यापदेश्यति । शमभावात्तमिति हेतुः । निर्वाणान्निप्रधिष्य समा-  
दानात् । सुगतिस्मितिदायकमिति फलं । शीकमेव सुगतिगमनात् । अविप्रति-  
ष्ठारादिक्रमेण चित्तस्मितिनामाश्च । प्रतिष्ठाशान्तनिर्भीतमिति कर्म । शीकं हि  
सर्वगुणानां प्रतिष्ठा भवति । क्लेशपरिदाहशान्ता च शान्तं । प्राणातिपाता-

<sup>(१)</sup> *Sahadharmika*. Cf. *Śikṣā-sa-  
muccaya*, ११५, ७, et la note. Le chi-  
nois traduit simplement par *shan*,  
« bon ».

<sup>(२)</sup> *Pañca śhāna* est le titre du  
sūtra, car le chinois traduit par :  
« ... l'ensemble des cinq choses,  
longévités, etc. Comme il est dit dans

le sūtra des cinq choses » (*jou on  
che king ichong chong*). Il n'y a pas  
dans la collection chinoise de sūtra  
à part sous le titre de *Ou che king*.

<sup>(३)</sup> *Śaṅkṣāgīti*, expliqué par *śha-  
vaṇ*, mot nouveau. Cf. *Mahāvīrya-  
pāṭi*, ११ : *pañcāṅgasaṃmanāgata*, et  
le pāli *chaṅgasaṃmanāgata*.

दिप्रत्यक्षानां च भयावश्यावैराग्यामप्रसवासिर्भवेति । पुण्यसंभारसंयुतमिति योगः सर्वकालं कायवाङ्मनस्तर्कसमावर्णात् । संकेतधर्मतात्पर्यं संवरस्त्रेषु विद्यते इति वृत्तिस्तत्र संकेतसत्त्वं प्राप्तिमोक्षसंवरसंगृहीतं । धर्मताप्रतिपत्त्यं ध्यानाभासवसंवरसंगृहीतमेवास्त्र प्रमेदवृत्तिः चिविधेन प्रमेदेन वर्तमाना । संवरस्त्रेषु विद्यत इत्याचारवृत्तिः । चास्तिप्रमेदे द्वौ श्लोकी ।

मर्षाधिवासनञ्चानं कायवाङ्मनसंश्रयात् ।  
पञ्चानुशंसमाख्यातं द्वयोरर्थकरं च तत् ॥ २५ ॥  
तपःप्रावक्ष्यसंयुक्तं तेषु तन्निविधं मतं ।  
चास्तिमेवं परिज्ञाय पण्डितः समुदागयेत् ॥ २६ ॥

मर्षाधिवासनञ्चानमिति चिविधायाः चान्तेः स्वभावः । चपकारमर्षणचान्तेर्मर्षणं मर्ष इति क्त्वा । दुःखाधिवासनान्तेर्धर्मनिध्यानचान्तेश्च यथाक्रमं । कायवाङ्मनसंश्रयादिति हेतुः । धर्मसंश्रयः पुनः । शीलसमादानं युतपर्यवाप्तिश्च । पञ्चानुशंसमाख्यातमिति फलं । यद्योक्तं सूत्रे । पञ्चानुशंसाः चान्ती । च वैरवज्जको भवति । न भेदवज्जको भवति । सुखसौमनस्यवज्जको भवति । अविप्रतिसारी वाचं करोति । कायस्य च भेदान् सुमती स्वर्गलोके दिवेषूपपद्यते इति । द्वयोरर्थकरं च तदिति मर्षाधिवासनमित्यधिकृतं इह कर्म । यद्योक्तं ।

द्वयोरर्थं स कुर्वते आत्मनश्च परस्व च ।  
यः परं कुपितं ज्ञात्वा स्वार्थं ततोपशान्त्वति ॥ इति ॥

तपःप्रावक्ष्यसंयुक्तमिति योगः । यद्योक्तं । चास्तिः परमं तप इति । तेषु तदिवाधारवृत्तिः चमिषु तद्वृत्तिः । चिविधं मतमिति प्रमेदवृत्तिस्त्रिविधचास्तिप्रमेदेन यद्योक्तं प्राक् । वीर्यप्रमेदे द्वौ श्लोकी ।

उत्साहः कुशले सम्बन्धुः अज्ञाच्छब्दप्रतिष्ठितः ।  
आत्मादिगुणवृद्धौ च संक्षेपप्रातिपक्षिकः ॥ २७ ॥  
चक्षुर्भादिगुणोपेतक्षेत्रे सप्तविधश्च सः ।  
वीर्यमेवं परिज्ञाय पण्डितः समुदागयेत् ॥ २८ ॥

उत्साहः कुशले सम्बन्धमिति स्वभावः । कुशल इति तदन्वक्तव्योत्साहश्चुदासाश्च सम्बन्धितव्यतीर्थिकमोक्षार्थोत्साहश्चुदासाश्च । अज्ञाच्छब्दप्रतिष्ठित इति हेतुः अहङ्कारी ह्यतीव वीर्यमारभति । आत्मादिगुणवृद्धाविति फलं । आरम्भ-

वीर्यस्य क्षुतिसमाध्यादियुणोन्नवात् । संक्षेपप्रातिपक्षिक इति कर्म । यद्योक्तं ।  
आरब्धवीर्यसु सुखं विहरत्यन्वक्कीर्णः पापकैरकुशलेर्धर्मैरिति । असोमा-  
दियुणोपेत इति योगः । तेष्वित्यारब्धवीर्येषु इयमाधारवृत्तिः । सप्तविध इति  
प्रमेदवृत्तिः । स पुनरधिशीलादिशिक्षावये कायिकं चेतसिकं च सातत्येन  
साधुत्वं च यदीर्यं । ध्यानप्रमेदे द्वौ लोको ।

स्थितितेतस अध्यात्मं क्षुतिवीर्यप्रतिष्ठितम् ।

सुखोपपत्तये अभिज्ञाविहारवशवर्तकम् ॥ २५ ॥

धर्माणां प्रमुखं तेषु विद्यते त्रिविधञ्च सः ।

ध्यानमेवं परिचाय पण्डितः समुदानयेत् ॥ २६ ॥

स्थितितेतस अध्यात्ममिति स्वभावः । क्षुतिवीर्यप्रतिष्ठितमिति हेतुः ।  
आत्मव्यवसायप्रमोदे सति वीर्यं निश्चित्य समापन्नमभिनिर्हारात् । सुखोपपत्तये  
इति फलं ध्यानस्याध्यानाधोपपत्तिफलत्वात् । अभिज्ञाविहारवशवर्तकमिति  
कर्म । ध्यानेनाभिज्ञावशवर्तनात् । आर्यदिव्यभ्रातृविहारवशवर्तनात् । धर्माणां  
प्रमुखमिति प्रामुख्येन योगः । यद्योक्तं । समधिप्रमुखाः सर्वधर्मा इति । तेषु  
विद्यत इति आधिष्विद्यमाधारवृत्तिः । त्रिविधञ्च स इति सवितर्कः सवि-  
चारः अप्रवृत्तौ विचारमात्रः । अप्रवृत्तौ अविचारः । पुनः प्रीतिसङ्गतः ।  
सातसङ्गतः । उपेक्षासङ्गतश्च । इयं प्रमेदवृत्तिः । प्रज्ञाप्रमेदे द्वौ लोको ।

सम्यक्प्रविचयो ज्ञेयः श्लाघानप्रतिष्ठितः ।

सुविमोचय संक्षेपात्मज्ञावीजसुदेशनः ॥ २७ ॥

धर्माणामुत्तरलोकेषु विद्यते त्रिविधञ्च सः ।

प्रज्ञानमेवं परिचाय पण्डितः समुदानयेत् ॥ २८ ॥

सम्यक् प्रविचयो ज्ञेय इति स्वभावः । सम्यगिति न मिथ्या ज्ञेय इति  
लौकिककृत्यसम्यक्प्रविचयबुद्धासार्थः । समाधानप्रतिष्ठित इति हेतुः । समा-  
हितचित्तो यथाभूतं प्रजानाति । यथास्तुविमोचय संक्षेपादिति फलं । तेन  
हि संक्षेपास्तुविमोचो भवति । लौकिकहीनलोकोत्तरमहालोकोत्तरेण प्रवि-  
चयेन । प्रज्ञावीजसुदेशन इति प्रज्ञावीजः सुदेशना वाक्यं कर्म । तेन ज्ञानुत्तर-  
प्रज्ञा लोचकानां लीयति । सम्यग् धर्मं देशयतीति । धर्माणामुत्तर इत्युत्तर-  
त्वेन योगः । यद्योक्तं । प्रज्ञोत्तराः सर्वधर्मा इति । तेषु विद्यते त्रिविधञ्च स  
इति वृत्तिः । प्राज्ञेषु वर्तमानं त्रिविधेन च प्रमेदेन । लौकिको हीनलोकोत्तरौ

महालोकोत्तरस्य । उक्तः प्रत्येकं दानादीनां षड्वर्षप्रमेदेन प्रमेदः । संघट्टवि-  
भागे श्लोकः ।

सर्वे युक्ता धर्मा विधिप्रसमाहितोभया ज्ञेयाः ।  
द्राभ्यां द्राभ्यां द्राभ्यां पारमिताभ्यां परिगृहीताः ॥ २९ ॥<sup>(1)</sup>

सर्वे युक्ता धर्मा दानादिधर्माः । तत्र विधिना द्राभ्यां पारमिताभ्यां  
संगृहीताः प्रथमाभ्यां दानसमादानश्रीक्षयोरसमाहितत्वात् । समाहिता  
द्राभ्यां पश्चिमाभ्यां ध्यानयथाभूतप्रज्ञयोः समाहितत्वात् । उक्तये द्राभ्यां  
शान्तिवीर्याभ्यां । तयोः समाहितासमाहितत्वात् । विपक्षविभागे श्लोकाः षट् ।

न च सत्तं न च सत्तं न च सत्तं सत्तमेव न च दानं ।  
न च सत्तं न च सत्तं न च सत्तं बोधिसत्त्वानां ॥ ३० ॥

सप्तविधा सत्तिर्दानस्य विपक्षः । भोगसत्तिः विषम्वनसत्तिः तन्नाशसं-  
हिसत्तिः पक्षपातसत्तिः प्रतिकारसत्तिः विपाकसत्तिः । विपक्षसत्तिषु तद्वि-  
पक्षज्ञानानुश्रयासमुद्भातात्<sup>(2)</sup> । विशेषसत्तिश्च । स पुनर्विशेषो द्विविधः ।  
मनस्विकारविशेषश्च, हीनयानस्युह्यत्वात् । विषयविशेषश्च दायकप्रतिपाद-  
कदानविकल्पनात् । अतः सप्तविधसत्तिमुक्तत्वात् सप्तश्लोको दानस्यासक्तत्व-  
मुक्तः ।

न च सत्तं न च सत्तं न च सत्तं सत्तमेव न च धीर्न ।  
न च सत्तं न च सत्तं न च सत्तं बोधिसत्त्वानां ॥ ३१ ॥  
न च सत्ता न च सत्ता न च सत्ता सत्तिका न चान्तिः ।  
न च सत्ता न च सत्ता न च सत्ता बोधिसत्त्वानां ॥ ३२ ॥  
न च सत्तं न च सत्तं न च सत्तं सत्तमेव न च वीर्यं ।  
न च सत्तं न च सत्तं न च सत्तं बोधिसत्त्वानां ॥ ३३ ॥  
न च सत्तं न च सत्तं न च सत्तं सत्तमेव न च ध्यानं ।  
न च सत्तं न च सत्तं न च सत्तं बोधिसत्त्वानां ॥ ३४ ॥  
न च सत्ता न च सत्ता न च सत्ता सत्तिका न च प्रज्ञा ।  
न च सत्ता न च सत्ता न च सत्ता बोधिसत्त्वानां ॥ ३५ ॥

(1) Mètre āryā jusqu'au vers 35.

(2) Sansaṅghāta. Cf. Gīṣā-sa-  
muccaya, 232, 15, et note. Le chi-

nois traduit par *toas*, «retranche-  
ment, suppression». De même XX,  
54, *comm.*

यथा दानासक्तिरुक्ता एवं शीले चावतन्त्र्यायां वेदितव्या । अथ तु विशेष-  
भोगसक्तिपरिवर्तेन दौःशीलाव्यासक्तिर्वेदितव्या विपक्षसक्तिरपि चानु-  
श्रयासमुद्भातनात्<sup>(1)</sup> । विपक्षविशेषश्च यथायोगे हिमण्डसपरिकल्पनात् ।  
गुणविभगे चोर्विशतिः श्लोकाः ।

त्यक्तं बुद्धसुतेः स्वकीयितमपि प्राप्स्यार्थिनं सर्वदा  
बाधस्तात्परतो न च प्रतिष्ठतिर्नेष्टं फलं प्राप्तिं ।  
दानेनैव च तेन सर्वजनता बोधिचये रोपिता  
दानं ज्ञानपरिग्रहेण च पुनर्लोकं ऽद्यथं स्थापितं ॥ ३६ ॥<sup>(2)</sup>

इति सुबोधः पदार्थः ।

ज्ञानं बुद्धसुतेर्धर्मोद्यममयं शीलपथं सर्वदा  
स्वर्गो नाभिमतः समेत्य च पुनः सक्तिर्न तदाहिता ।  
शीलेनैव च तेन सर्वजनता बोधिचये रोपिता  
शीलं ज्ञानपरिग्रहेण च पुनर्लोकं ऽद्यथं स्थापितं ॥ ३७ ॥

विधिर्न शीलं । संनरशीलं । बुद्धकर्मसंघादकशीलं । स्वार्थक्रियाशीलं  
च । एकात्मकं धर्मसमाधत्तं । द्वे कथमस्त्वभावे ।

ज्ञानं बुद्धसुतेः सुदुष्कारमसौ सर्वापकारं नृणां  
न स्वार्थमसक्तिः न च भयान्नैवोपकारेणयात् ।  
ज्ञानानुत्तरया च सर्वजनता बोधिचये रोपिता  
ज्ञानिज्ञानपरिग्रहेण च पुनर्लोकं ऽद्यथं स्थापिता ॥ ३८ ॥

इति । ज्ञानानुत्तरया चेति दुःखाधिवासनज्ञानया च परापकारमवश-  
चायता च यथाकृतं ।

वीर्यं बुद्धसुतेः कृतं निरुपमं संनानुयोगात्मकं  
हनुं क्लेशगणं स्वतो ऽपि परतः प्राप्तुं च बोधिं परां ।  
वीर्येणैव च तेन सर्वजनता बोधिचये रोपिता  
वीर्यं ज्ञानपरिग्रहेण च पुनर्लोकं ऽद्यथं स्थापितं ॥ ३९ ॥

(1) *Samudghātana*, mot nouveau,  
équivalent à *samudghāta*; cf. supra.

(2) Mètre çardulavikrīḍita jus-  
qu'au vers 41.

इति । समाधिवीर्यं प्रयोगवीर्यं च ।

ध्यानं बुद्धसुतेः समाधिवज्रं संपादितं सर्वथा  
अर्थेध्यानसुखैर्विद्वत् कथया हीनोपपत्तिः भिन्ना ।  
ध्यानेनैव च तेन सर्वजनता बोधिपथे रोपिता  
ध्यानं ज्ञानपरिग्रहेण पुनर्लोक्येऽद्यं स्थापितं ॥ ४० ॥

इति । समाधिवज्रमिति अनन्तबोधिसत्त्वसमाधिसंनूहीतं ।

ज्ञानं बुद्धसुतेः सततमश्विनं ज्ञेयं च यत्सर्वथा  
सन्तिनेव च निर्वृत्तौ प्रजनिता बुद्धेः कुतः संवृत्तौ ।  
ज्ञानेनैव च तेन सर्वजनता बोधिपथे रोपिता  
ज्ञानं सत्त्वपरिग्रहेण पुनर्लोक्येऽद्यं स्थापितं ॥ ४१ ॥

इति । सततं परमार्थसंनूहीतं सामान्यकथनं बुद्धजनधर्मेतरात्म्यं । ज्ञेयं च  
यत्सर्वधेतव्यकलासंकीर्तादिप्रकरणभेदभिन्नं यद्वैद्यं । दानादीनां निर्विकल्पा-  
ज्ञानपरिग्रहेणाश्रयत्वं निरुपधिग्रहनिर्वाह्यं एषि तद्व्यधातुं । ज्ञानस्य पुनः  
सत्त्वपरिग्रहेण अश्रयया सत्त्वानामपरित्यागात् । एषां पुनः यथां स्त्रीजनानां  
पिण्डार्थः सप्तमेन स्त्रीजेन निर्दिष्टः ।

औदार्योनामिवलं च महार्थाश्रयतापि च ।  
दानादीनां समस्तं हि ज्ञेयं गुणचतुष्टयं ॥ ४२ ॥<sup>(१)</sup>

इति । मत्त दानादीनां प्रथमेन पादेनोद्धारता परिदीपिता । द्वितीयेन  
निरामिषता । तृतीयेन महार्थता महतः सत्त्वार्थस्य संपादनात् । चतुर्थेना-  
श्रयता हस्तेषां गुणचतुष्टयमेभिः स्त्रीर्वैदितम् ।

दर्शनपूरणतुष्टिं याचनकेऽतुष्टिमपि समाशाश्वि ।  
अभिभवति स तां दाता कृपाशुभाधिक्ययोमेन ॥ ४३ ॥<sup>(२)</sup>

याचनके हि यन्ने दायकदर्शनात्ततश्च यथेक्षितं कृत्वा मनोरथपरिपूर-  
णाया तुष्टिरुपपत्तिः । अतुष्टिश्चादर्शनादपरिपूरणाच्च । आशाश्विश्च यथा तद्दर्शने  
मनोरथपरिपूरणे च । सा बोधिसत्त्वस्याधिकोत्पद्यते सर्वकालं याचनकदर्श-  
नं

<sup>(१)</sup> Mètre anuṣṭubh. — <sup>(२)</sup> Mètre āryā jusqu'au vers 51.



मासकमनोरथपरिपूरणाच्च । अदर्शनादपरिपूरणान्नातुष्टिः । अतो दाता  
कृपाशुभां सर्वमभिव्यक्त्याधिक्ययोगात् ।

प्राणाभ्योमान्दाराभ्यस्त्वेषु सदाभ्यजनकृत्यामुत्थात् ।

आमोदते निकामं तद्विरतिं पाशयेन्न कथं ॥ ४३ ॥

तेभ्यो विरतिं तद्विरतिं परकीयेभ्यः प्राखमोगदारेभ्यः । एतेन विविधा-  
त्काचकुचरिताद्विरतिशीलगुणं दर्शयति ।

निरपेक्षः समचित्तो निर्भीः सर्वप्रदः कृपाहेतोः ।

मिथ्यावाद् ब्रूयात्परोपघाताय कथमार्थः ॥ ४४ ॥

एतेन मृषावादाद्विरतितुल्यं दर्शयति । आक्रहेतोर्मुषावाद् उच्येत कायकी-  
वितापेक्षया । परहेतोर्वा मिथ्यजनप्रेक्षा । भयेन वा राजादिभयात् । आमिष-  
क्षितिकहेतोर्वा आभार्य । बोधिसत्त्वस्य स्वकायकीवितनिरपेक्षः । समचित्तश्च  
सर्वसत्त्वेष्वप्यसमचित्ततया । निर्भयश्च पञ्चभयसमतिक्रान्तत्वात् । सर्वप्रद-  
श्चार्थिभ्यः सर्वस्वपरित्यागात् । स ज्ञेय हेतुना मृषावाद् ब्रूयात् ।

समहितकामः सङ्गपः परदुःखोत्पादने ऽतिमीरुषः ।

सत्वविनये सुयुक्तः सुविदूरे विविधबाग्दोषात् ॥ ४५ ॥

बोधिसत्त्वः सर्वसत्त्वेषु समं हितकामः स कथं परेषां मिषमेदार्थं येषुभ्यं  
करिष्यतीति । सङ्गपश्च परदुःखापनयौभिप्रायात् । परदुःखोत्पादने चात्मार्यं  
मीरुः स कथं परेषां दुःखोत्पादकार्यं पश्यं वक्ष्यति । सत्त्वानां विनये  
सम्यक्संयुक्तः स कथं संनिवृत्तप्रकापं करिष्यति तस्मादसौ सुविदूरे विविधबा-  
ग्दोषात् येषु चात्पादध्यात्संनिवृत्तप्रकापाच्च ।

सर्वप्रदः कृपालुः प्रतीत्यधर्मोदये सुकुशलश्च ।

अधिवासयेत्कथमसौ सर्वाकारं मनःक्षेत्रं ॥ ४६ ॥

अभिध्यानापादो मिथ्याबुद्धिर्वा यथाक्रमं । एष द्वीः प्रीतिमतिपञ्चधर्म-  
विज्ञेयधोनाम्नीकविद्युजिगूयो बोधिसत्त्वानां वेदितव्यः ।

उपकरसंज्ञामीदं कृपकारिणि परहितवत्तं दुःखे ।

जगते यदा कृपालुः जमितव्यं <sup>(1)</sup>..... ॥ ४७ ॥

(1) Ārya incomplète; il manque les finales. On peut rétablir par con-  
suetude le second hémistiche les neuf mores jachure :

जगते यदा कृपालुः जमितव्यं तस्य किं न स्यात् ॥

यस्य नापकारिसंज्ञा प्रवर्तते न दुःखसंज्ञा ।

परपरसंज्ञापयमात्सतोऽधिकतरात्सदा परसेहात् ।  
कुष्करचरणात्सकृपे ह्यकुष्करं वीर्यं <sup>(1)</sup> ॥ ४९ ॥

सकृपो बोधिसत्त्वः । तत्र सकृपे यावदर्थं कुष्करचरणादीर्थं तदकुष्करं च सुकुष्करं च । अथमकुष्करं । परत्र परसंज्ञापयमात् । सतोऽधिकतराच्च सर्वदा परेषु सेहात् । अथ सुकुष्करं । यदेवं परसंज्ञापयतं च सतोऽधिकतरसेहं च तदीर्यं ।

अव्यसुखं ह्यात्मसुखं कीर्णं परिहाणिकं <sup>(2)</sup> ययि समोहं ।  
ध्यानं मतं यथाकां विपर्ययाद्बोधिसत्त्वानां ॥ ५० ॥

अव्यसुखं ध्यानं लौकिकानामात्मसुखं आवकप्रत्येकबुद्धानां । कीर्णं लौकिकानां सत्काये आवकप्रत्येकबुद्धानां च निर्वाणे । परिहाणिकं लौकिकानां ययि आवकप्रत्येकबुद्धानां निरूपयिष्येवनिर्वाणे तत्त्वयात् । समोहं सर्वेषां यथायोग्यक्रियाक्रियेन मोहेन । बोधिसत्त्वानां पुनर्ध्यानं बहुसुखमात्मपरसुखमकीर्णमपरिहाणिकमव्यसमोहं च ।

यामोवेत्तमसि यथा ईपेर्धुनं तथा ययज्ञानं ।  
दिनकरकिरयेरिष तु ज्ञानमनुजं कृपाबुद्ध्यां ॥ ५१ ॥

यथा ह्ययामोवेत्तमसि ज्ञानं परीक्षितविषयमप्रत्यक्षमव्यक्तं च तथा पृथग्ज्ञानां । यथावचरते ईपेर्धुनं प्रादेशिकं प्रत्यक्षं नातिनिर्मलं तथा आवकाणां प्रत्येकबुद्धानां च । यथा दिनकरकिरयेर्धुनं समन्तात्प्रत्यक्षं सुनिर्मलं च तथा बोधिसत्त्वानां । अत एव तदनुजं ।

आम्ययाप्रसुतो दानं भिमित्तात्परियामनात् ।  
हेतुतो ज्ञानतः विद्यामिमयाच्च परं मतं ॥ ५२ ॥ <sup>(3)</sup>

तथाश्रयो बोधिसत्त्वः । वस्तु आमिषदानस्याध्यात्मिकं वस्तु परमं । अमय-

<sup>(1)</sup> La fin de cette arya est égale- presque avec assurance, rétablir le ment défectueuse. On peut toutefois, vers comme il suit :

उष्करचरणात्सकृपे ह्यकुष्करं सुकुष्करं वीर्यं ॥

<sup>(2)</sup> Parihāṇika, mot nouveau. Le chinois traduit par l'oei, «reculer».

<sup>(3)</sup> Mètre anuṣṭubh jusqu'au vers 57.

दानस्वापायसंसारमोक्षेष्वु तद्धम्यं । धर्मदानस्य महादानं । निमित्तं कथया । परिणामना तेन महाबोधिकप्रार्थना । हेतुः पूर्वदानपारमिताभ्यासवासना । ज्ञानं निर्विकल्पं येन चिमण्डलपरिशुद्धं दानं ददाति दातृदेशप्रतिपादकाविकल्पनात् । चेन्न पक्षविधं । अर्थो दुःखितो निःप्रतिसरणी दुःखरितचारी गुणवांस । चतुर्णामुत्तरं चेन्न परं । तदभावे पक्षमं । निश्चयस्त्रिविधो यं मिश्रित्य ददाति । अधिमुक्तिर्नगसिकारः समाधिश्च । अधिमुक्तिर्यथा भावनाविभागे अधिमुक्तिमनस्कार उक्तः । मनस्कारो यथा तत्रैवास्वादनामि-  
नश्चनमनस्कार उक्तः । समाधिर्गन्तव्यज्ञादिर्यथा तत्रैव विमुक्तमुक्तं । एवमा-  
न्यादिपरसमयो दानं परमं । सोऽयं चापदेशो वेदितव्यः । यच्च ददाति यच्च  
येन च यस्य च यतश्च यस्तु च परिसङ्गेय यच्च च धावत्प्रकारं तद्दानं ।

आश्रयाद्वक्तुः शोकं निमित्तात्परिणामनात् ।  
हेतुतो ज्ञानतः चेन्नामिश्रयाश्च परं मतं ॥ ५३ ॥  
आश्रयाद्वक्तुः वीर्यं निमित्तात्परिणामनात् ।  
हेतुतो ज्ञानतः चेन्नामिश्रयाश्च परं मतं ॥ ५४ ॥  
आश्रयाद्वक्तुः ध्यानं निमित्तात्परिणामनात् ।  
हेतुतो ज्ञानतः चेन्नामिश्रयाश्च परं मतं ॥ ५५ ॥  
आश्रयाद्वक्तुः प्रज्ञा निमित्तात्परिणामनात् ।  
हेतुतो ज्ञानतः चेन्नामिश्रयाश्च परा मता ॥ ५६ ॥

शीलस्य परमं वक्तु बोधिसत्त्वसंवरः । ज्ञानोः प्राधापहारिणी शीलदुर्बली ।  
वीर्यस्य पारमिताभावना तद्विषयमहायं च । ध्यानस्य बोधिसत्त्वसमाधयः ।  
प्रज्ञायाश्चक्षता । सर्वेषां शीलादीनां चेन्न महादानं । शीलं पूर्ववद्देहितव्यं ।

एकसत्त्वसुखं दानं वज्रकल्पविधातकम् ।  
प्रियं स्थावरोधिसत्त्वानां प्रागेव तद्विपर्ययात् ॥ ५७ ॥

यदि बोधिसत्त्वानां दानमेकसत्त्वस्य सुखं स्थावरात्मनश्च वज्रकल्प-  
विधातकम् । तत्रापि तत्रेषां प्रियं स्थावरोधिसत्त्वानां पुनर्यदनेकसत्त्वसुखं  
च भवत्वात्मनश्च वज्रकल्पानुसङ्गतम् ।

यदर्धमिच्छन्ति भूतानि देहिगणदेव धीरा विवृजन्ति देहिषु ।  
शरीरहेतोर्धनमिच्छते जनेसदेव धीरः शतशो विवृज्यते ॥ ५८ ॥<sup>(1)</sup>

(1) Mètre indravajrā (et variété upajati) jusqu'au vers 61.

अथ पूर्वार्धमुत्तरार्धे व्याख्यातम् ।

शरीरमेवोत्पद्यते न दुःस्यते यदा मनः का त्रिविधे ऽपरे कथा ।  
तदस्य लोकोत्तरमेति यन्मुदं स तेन तत्तस्य तदुत्तरं पुनः ॥ ५९ ॥

अथ शरीरमेवोत्पद्यते यदा मनो न दुःस्यते तदस्य लोकोत्तरमिति  
संदर्शितम् । एति यन्मुदं स तेन दुःखेन तत्तस्य तदुत्तरमिति तस्यालोकोत्तर-  
दुत्तरम् ।

प्रतियहैरिह निजामन्त्र्यैर्न तुष्टिमायाति तथार्थिको ऽपि ।  
सर्वादिदानेन यदेव धीमान् तुष्टिं ब्रह्मार्थिकवत्तु भूया ॥ ६० ॥

इह निजामन्त्र्यैरित्यभिमतपूर्वाप्तकर्मैः । सर्वादिदानेनेति याचकजीवित-  
दानेन ।

संपूर्णभोगो न तथालिखन्तमात्रानमन्वीचति याचको ऽपि ।  
सर्वादिदानाद्भगो ऽपि धीमानात्रानमन्वेति यथालिखन्तम् ॥ ६१ ॥

सुविपुलमपि वित्तं प्राप्य नैवोपकारं  
विश्रमयति तथार्थी दायकात्त्राभहेतोः ।  
विधिषदिह मुदानैरर्थिनस्तर्पयित्वा  
महदुपकारं संघां तेषु धीमान्यचेति ॥ ६२ ॥<sup>(१)</sup>

कथयामि विनाह । न तार्थी लोभी ।

लघुमपनतश्रीका हेहि नः स्वस्वकथा  
विपुलमपि गृहीत्वा भुञ्जते यस्य वित्तम् ।  
पथि परमपलाय्याज्ञो मनुष्यायैव  
प्रविसृतिरतिभोगी बोधिसत्त्वान्न सोढव्यः ॥ ६३ ॥

प्रविसृतिरतिभोग्याच्चेति प्रविसृतिरतिभोगी स च नास्ती बोधिसत्त्वा-  
हेदितकः । श्रेष्ठं मतार्थम् ।

प्राधान्यतत्कारणकर्ममेदात् प्रकारमेदाश्रयमेदतश्च ।  
चतुर्विन्ध्यप्रतिपक्षमेदात् वीर्यं परिशेषमिति प्रदिष्टम् ॥ ६४ ॥<sup>(२)</sup>

<sup>(१)</sup> Mètre mālīnī jusqu'au vers 63. — <sup>(२)</sup> Mètre upajātī jusqu'au vers 70.

यद्विधेन प्रमेदेन वीर्यं परिच्छेयं । प्राधान्यभेदेन । तत्कारणभेदेन । प्रकार-  
भेदेन । आश्रयभेदेन । चतुर्विधप्रतिपक्षभेदेन च । अस्रोद्देश्योत्तरी-  
लोकोर्निर्देशः ।

वीर्यं परं शुक्लगणस्य मध्ये तस्मिन्नितस्यस्य यतो ऽनुत्तामः ।

वीर्येण सद्यः सुसुखो विहारो लोकोत्तरा लोकागता च सिद्धिः ॥ ६५ ॥

वीर्यं परं शुक्लगणस्य मध्ये इति सर्वशुक्लगणस्य मध्ये इति सर्वकुशलधर्म-  
प्राधान्यं वीर्यस्य निर्दिष्टं । तस्मिन्नितस्यस्य यतो ऽनुत्ताम इति प्राधान्यकारणं  
निर्दिष्टं । यस्याहीर्योक्तिः सर्वकुशलधर्मलाभः । वीर्येण सद्यः सुसुखो विहारो  
लोकोत्तरा लोकागता च सिद्धिरिति कर्म निर्दिष्टं । वीर्येण हि दृष्टधर्मे परमः  
सुखविहारः । सर्वा च लोकोत्तरा सिद्धिर्लौकिकी च क्रियते ।

वीर्याद्वाप्तं भवभोगमिष्टं वीर्येण मुक्तिं प्रवत्तामुपेताः ।

वीर्येण सत्कायमतीत्य मुक्ता वीर्येण बोधिं परमं विनुवाः ॥ ६६ ॥

इति । पर्यायद्वारेण<sup>(१)</sup> वीर्यस्य कर्म निर्दिष्टं । लौकिकलोकोत्तरसिद्धिभेदात् ।  
तत्र प्रवत्ता लौकिकी सिद्धिरनात्मिकत्वात् ।

पुनर्मेतं हानिबिबुक्षिवीर्यं मोक्षाधिपं पञ्चविपक्षमन्वहत् ।

तस्मै प्रविष्टं परिवर्तकं च वीर्यं महार्थं च निवृत्तमन्वहत् ॥ ६७ ॥

संज्ञाहवीर्यं प्रथमं ततश्च प्रयोगवीर्यं विधिवत्प्रहितं ।

अस्मीनमसौभ्यस्तुष्टिवीर्यं सर्वप्रकारं प्रवहति युवाः ॥ ६८ ॥

इति च प्रकारभेदः । तत्र हानिबिबुक्षिवीर्यं सम्बन्धग्रहाणेन च द्वयोः  
कुशलधर्माभिवृद्धये । मोक्षाधिपं वीर्यमिच्छियेषु । मोक्षाधिपत्वात्तर्हेन यस्या-  
दिच्छियाणि । पञ्चविपक्षं बलेषु विपक्षानवभूद्यार्थेन यस्याद्वाजाणि । तस्मै प्रविष्टं  
बोध्यज्ञेषु दर्शनमार्गे तद्व्यवस्थापनात् । परिवर्तकं मार्गाज्ञेषु भावनामार्गे  
ऽन्तस्त्रास्यपरिवृत्तिहेतुत्वात् । महार्थं वीर्यं पारमितास्वभावं स्वपराध्याधि-  
कारात् । संज्ञाहवीर्यं प्रयोगाय संज्ञकतः । प्रयोगवीर्यं तथा प्रयोगतः ।  
अस्मीनवीर्यमुदारे ऽप्यधिनमस्ते कथाभावतः । अस्मिन्वीर्यं शीतलोष्णादि-  
भिर्दुःखैरपि कोपनतः<sup>(२)</sup> । असंतुष्टिवीर्यमस्मीनाधिगमेनासंतुष्टितः । एभिरेव

(१) Ex conj. Ms. : पर्यायान्द्वारेण ।

chinois traduit par *l'oung*, « agiter ».

(२) *Vikopana*, mot nouveau. Le

mettre en émoi ».

संज्ञाहवीर्थादिभिः सुखे । स्नामवान् वीर्यवानुत्साही बृहपरान्नमो जनि-  
विप्रधुरः कुशलो धर्मेण्विबुधते यथाक्रमः ।

निकृष्टमधोत्तमवीर्यमन्वत् यानवधे युक्तवशात्त्रयेण ।

जीनात्सुदाराशयबुद्धिद्योगात् वीर्यं तदस्त्वार्थमहार्थमिष्टं ॥ ६९ ॥

यथात्रयप्रमेदेन वीर्यमेदो निर्दिष्टः । यानवधे प्रयुक्तो यो जनसाहाय्येण  
यथाक्रमं निकृष्टमधोत्तमं वीर्यं वेदितव्यं । किं कारणं । जीनात्सुदाराशय-  
बुद्धिद्योगात् । जीनो हि बुद्ध्याशयो यानवधे प्रयुक्तानां जेवसात्त्वार्थाधिका-  
रात् । अत्सुदारी महायाने प्रयुक्तानां परार्थाधिकारात् । अत एव यथाक्रमं  
वीर्यं तदस्त्वार्थं महार्थमिव स्वार्थाधिकाराच्च ।

न वीर्यवाभोगपरान्वितो ऽस्ति नो वीर्यवान् क्षेत्रपरान्वितो ऽस्ति ।

न वीर्यवान् क्षेत्रपरान्वितो ऽस्ति नो वीर्यवान् प्राप्तिपरान्वितो ऽस्ति ॥ ७० ॥

इत्ययं चतुर्विधप्रतिपक्षमेष्टः । चतुर्विधी दानादीनां विषयो येन  
दानादिषु न प्रवर्तते । भोगसक्तिसदाग्रहतः । क्षेत्रसक्तिसत्परिभोगाध्यवसानतः ।  
क्षेदो दानादिषु प्रयोगाभियोगपरिषेहतः । प्राप्तिरस्त्वभाषदानादिसंतुष्टितः ।  
ताप्रतिपक्षमेष्टेनचतुर्विधं वीर्यमुक्तं । अन्वोन्वविनिश्चयविभागे षोडशः ।

अन्वोन्व संयुक्तः प्रमेदतो धर्मतो विभित्ताच्च ।

यथां पारमितानां विनिश्चयः सर्वथा ज्ञेयः ॥ ७१ ॥<sup>(1)</sup>

अन्वोन्वसंयुक्तो विनिश्चयः । अभयप्रदानेन शीलचान्तिसंयुक्तो यथात्ता-  
न्वामभयं ददाति । धर्मदानेन ध्यानमन्त्रयोर्यकान्तान्वां धर्मं ददाति ।  
जमाभ्यां वीर्यस्य यथात्तेनोभयं ददाति । कुशलधर्मसंयुक्तो शीलेन सर्वेषां  
दानादीनां संयुक्तः । एवं चात्मादिभिरन्वोन्वसंयुक्तो यथायोग्यं योग्यः ।  
प्रमेदतो विनिश्चयः । दानं षड्विधं दानदानं शीलदानं यावत्तत्तद्दानं ।  
परसंतानेषु शीलादिनिवेशनात् । धर्मतो विनिश्चयः । ये सूत्रादयो येषु  
दानादिष्वर्थेषु संवृत्तमे । ये च दानादयो येषु सूत्रादिषु धर्मेषु संवृत्तमे ।  
तेषां परस्परं संयुक्तो वेदितव्यः । विभित्ततो विनिश्चयः । दानं शीलादीनां  
विभित्तं भवति । मोक्षनिरपेक्षस्य शीलादिषु प्रवृत्तेः । शीलमपि दानादीनां ।  
मित्रसंवत्सरमादानं सर्वस्यपरिग्रहत्यागाद्वीर्यप्रतिष्ठितस्य च चात्मादियो-  
नात् । कुशलधर्मसंयुक्तशीलसमादानं च सर्वेषां दानादीनां विभित्तं । एवं

(1) Maître Bṛā.

शास्त्रादीनामन्वीन्यनिमित्तभाषी यथा धीजः । संग्रहस्तुविभागे सप्त  
श्लोकाः । चत्वारि संग्रहस्तुनि । दानं प्रियवादित्वा अर्चयन्त्या समानार्थता ।  
तत्र ।

दानं समं प्रियाख्यानमर्चयन्त्या समार्थता ।

तद्देशना समादाय स्तानुवृत्तिभिरिष्यते ॥ ७२ ॥<sup>(1)</sup>

दानं सममिष्यते यथा पारमितास्तु प्रियाख्यानं तद्देशना । अर्चयन्त्या  
तत्समादायना<sup>(2)</sup> । तच्छब्देन पारमितायां सङ्ख्यात्पारमितादेशना पारमि-  
तासमादायनेत्यर्थः । समानार्थता यत्र परं समादाययति तत्र स्वयमनुवृत्तिः ।  
किमर्थं पुनरेताभि चत्वारि संग्रहस्तुनीष्यन्ते । एव हि परेषां ।

उपायो ऽनुग्रहकरो याहको ऽथ प्रवर्तकः ।

तत्रानुवर्तको ज्ञेयस्तुःसंग्रहस्तुतः ॥ ७३ ॥

दानमनुयाहक उपायः । आभिषदानेन कायिकानुग्रहोत्पादनात् ।  
प्रियवादित्वा याहकः । अस्तुत्यसंदिग्धार्थयाहनात् । अर्चयन्त्या प्रवर्तकः ।  
कुशले प्रवर्तनात् । समानार्थता ऽनुवर्तकः । यथावादित्वाकारिणं हि  
समादायकं विदित्वा यत्र कुशले तेन प्रवर्तिताः परे भवन्ति तदनुवर्तन्ते ।

आद्येन भावनीभाषी<sup>(3)</sup> द्वितीयेनाधिमुच्यता ।

प्रतिपत्तिस्तृतीयेन चतुर्थेन विशोभना ॥ ७४ ॥

आभिषदानेन भावनीभवति धर्मैक विधेयतापत्तेः । प्रियवादित्वा तं  
धर्ममधिमुच्यते तद्वर्त्युत्पादनसंशयच्छेदनतः । अर्चयन्त्या प्रतिपत्तिः यथा-  
धर्मः । समानार्थतया तां प्रतिपत्तिं विशोभयति दीर्घकाकानुष्ठानाद् । इह  
संग्रहस्तुनां कर्म ।

चतुःसंग्रहस्तुलं संग्रहस्तुतः मतः ।

आभिषेद्यापि धर्मैक धर्मैकान्वयनादपि ॥ ७५ ॥

यद्यप्यन्तर्ग्राहस्तुद्वयमुक्तं भवता आभिषसंग्रही धर्मसंग्रहः । ताभ्यामे-

<sup>(1)</sup> Mètre anuṣṭubh jusqu'au vers  
78:

<sup>(2)</sup> Samādāpanā, forme nouvelle  
équivalente de samādāpana. Cf. anuzi

samādāpanatā dans Çikṣā-samuccaya,  
309, 15-16.

<sup>(3)</sup> Bhājanibhāṣa, mot nouveau,  
dérivé régulièrement de bhājanibhāṣa.

तान्येव चत्वारि संघहवस्तूनि संगृहीतानि । आभिवसंयहेण प्रथमे । धर्मसंयहे-  
खावशिष्टानि । तानि पुनस्त्रिविधेन धर्मेण । आत्मनधर्मेण प्रतिपत्तिधर्मेण  
तद्विमुक्तिधर्मेण च यथाक्रमं ।

हीनमध्योत्तमः प्रायो वन्ध्यो ऽवन्ध्यश्च संयहः ।  
अवन्ध्यः सर्वथा चैव ज्ञेयो ह्याकारभेदतः ॥ ७६ ॥

एष संयहस्तु प्रकारभेदः । तत्र हीनमध्योत्तमः संयहो बोधिसत्त्वानां  
सांनवयप्रयुक्तेषु वेदितव्यो यथाक्रमं । प्रायेण वन्ध्यो ऽभिमुक्तिचर्याभूमी ।  
प्रायेणान्यथो भूमिप्रविष्टानां । अवन्ध्यः सर्वथा अहम्यादिषु भूमिषु सत्त्वार्थ-  
खावच्छं संपादनात् ।

पर्यत्कर्षणप्रयुक्तैर्विधिरिव समाश्रितः ।  
सर्वार्थसिद्धौ सर्वेषां सुखोपायश्च यत्नते ॥ ७७ ॥

ये केचित्पर्यत्कर्षणे प्रयुक्ताः सर्वैरीरण्येवीपायः समाश्रितो यद्भुतं चत्वारि  
संघहवस्तूनि । तत्र हि सर्वार्थसिद्धये सर्वेषां सुखोपायः उपायः प्रयत्नते बुद्धेः ।

संगृहीता यद्विषये संगृह्यन्ते च ये ऽधुना ।  
सर्वे त एव तस्माच्च यत्नं तत्सत्त्वपात्रने ॥ ७८ ॥

एतेन बोधचरये ऽपि सर्वसत्त्वानां परिपात्रने चतुर्धा संघहवस्तूनामेवाचन-  
मार्गत्वं दर्शयति । अन्यमार्गभावात् ।

इति सततमवसन्नभोगबुद्धिः श्रमयमनोवमपारगः क्षिताक्रा ।  
भवविषयनिमित्तनिर्विकल्पो भवति स सत्त्ववत्सल संगृहीता ॥ ७९ ॥<sup>(1)</sup>

एतेन यद्विषयास्तु यद्भुतं पारमितास्तु क्षितस्तु बोधिसत्त्वस्य संघहवस्तुप्रयोग  
दर्शयति स्वपारम्यसंपादनात् पारमिताभिः संघहवस्तुभिश्च यथाक्रमं ।

महायानसूत्राजकारे पारमिताधिचारः समाप्तः

(1) Mère puspitāgrā.



## XVII

बुद्धपूजाविभागे सप्त श्लोकाः

संमुखं विमुखं पूजा बुद्धानां श्रीवरादिभिः ।  
 नाहमसन्नचित्तस्तु संभारद्वयपूरये ॥ १ ॥<sup>(1)</sup>  
 अन्धबुद्धजन्तुले प्रणिधानवतः सतः ।  
 स्वस्थानुपसक्तस्तु निम्नज्ञा बुद्धपूजना ॥ २ ॥  
 सत्त्वानामप्रमेयानां परिपाकाय चापरा ।  
 उपधेक्षिततत्त्वान्वा अधिमुक्तोर्निधानतः ॥ ३ ॥  
 अनुकम्पाचमाभां च समुदाचारतोऽपरा ।  
 वस्त्राभोगावबोधाय विमुक्तेश्च तत्कालतः ॥ ४ ॥

इतिभिन्नतुर्भिः श्लोकेः ।

आमयाद्वसुतः पूजा निमित्तात्परिचामनात् ।  
 हेतुतो ज्ञानतः चैवाभिधायक प्रदर्शिता ॥ ५ ॥

वेदितव्या । तत्त्वानयः समस्यपरीक्षा बुद्धाः । वस्तु श्रीवरादयः । निमित्तं  
 प्रभाहप्रसादसहनतं चित्तं । परिचामना पूजाज्ञानसंभारपरिपूरये । हेतु-  
 र्बन्धो मे बुद्धोत्पादः आदिति पूर्वप्रणिधानं । ज्ञान निर्विकल्पं पूजकपूज-  
 पूजानुपसक्ततः । चैवमप्रमेयः सत्त्वाः । तत्परिपाचनाय तेस्तत्त्वयोजनान्  
 तेषु तद्गोपयतः । निम्नय उपधिक्षितं च । तत्त्वोपधिं निमित्तं पूजा श्रीवरा-  
 दिनिमित्तं विधित्वात्मादानानुमोदनाभिनन्दनमनस्तारेः । तत्त्वोक्तेश्चाधि-  
 मुक्त्यादिभिर्विमुक्त महायानधर्माधिमुक्तिः बोधिविज्ञोत्पादतः । प्रणिधान-  
 मेव हि निधानमर्णोत्तं श्लोकवत्त्वानुरोधात् । सत्त्वानुकम्पनतः । कुक्करचर्षा  
 दुःखधमणतः । पारमितासमुदाचारतः । योगिनी धर्ममनसिकारतः ।  
 स ह्यविपर्ययत्वादास्तत्त्वानोयः । सत्त्वग्रहणितो दर्शनमार्गे । स हि यथा-  
 भूतावबोधोदास्तत्त्वबोधः । विमुक्तिः क्षेत्रविमोक्षाष्टावकाशां । तत्कालतो  
 महाबोधिमाप्तेरित्ययं पूजायाः प्रकारभेदः ।

हेतुतः पञ्चतत्त्व आत्मना च परैरपि ।

आमस्तत्कारतश्चैव प्रतिपत्तेर्निधा च सा ॥ ६ ॥

(1) Mètre anapestubh jusqu'au vers 7.

परोक्षा महती पूजा समानामात्मिका च सा ।

प्रयोगाद्भक्तिश्चैव प्रणिधानाच्च सा मता ॥ ७ ॥

इत्ययमर्थादिभेदेनापरः प्रकारभेदः । तथातीता हेतुः प्रत्युत्पन्ना फलं प्रत्युत्पन्ना हेतुरनागतता फलमित्येवं हेतुफलतोऽतीतानागतप्रत्युत्पन्ना वेदितव्या । आत्मनेत्याध्यात्मिकी परैरिति बाह्या । सामसत्कारतो औदारिकी । प्रतिपत्तितः सूक्ष्मा । परीक्षा हीना महती प्रवीता । पुनः समाना हीना निर्माणा प्रवीता चिमण्यत्वादिकल्पनात् । काकान्तरप्रयोज्या दूरे । तत्काक-प्रयोज्यान्तिके । पुनर्विच्छिन्नायां गतौ दूरे । समनकराद्यामन्तिके । पुनर्था पूजाभायत्वां प्रयोजयितुं प्रणिदधाति सा दूरे यां प्रणिहितः कर्तुं सामिके । कतमा पुनर्नुज्ञपूजा परमा वेदितव्येत्याह ।

मुञ्चेतु पूजा परमा स्वचित्तात् धर्माधिमुक्तवाशयतो विभुत्वात् ।

अकल्पनीयापपरिग्रहेण सर्वैककार्यस्वभिषेद्यतश्च ॥ ८ ॥<sup>(1)</sup>

इत्येभिः पञ्चभिराकारैः स्वचित्तात्पूजा मुञ्चेतु परमा वेदितव्या । यद्वत् पूजोपसंहितमहायानधर्माधिमुक्तिः । आशयतो नवभिराशयैः । आस्तादना-मुक्तोद्गमाभिन्नव्याशयैः । अतुप्तविपुलमुदितोपकरभिलेपकक्षायाशयैश्च ये पारमिताभावनायां निर्दिष्टाः । विभुत्वतो गगनगङ्गादिसमाधिभिः । निर्विकल्प-ज्ञानोपायपरिग्रहतः । सर्वमहानोधिसत्त्वैककार्यत्वप्रवेद्यतश्च मिश्रोपमिक-कार्यत्वात्<sup>(2)</sup> । कक्षायाभिषेवाविभागे सप्त श्लोकाः । तथार्थपञ्चमैः श्लोकैः ।

आत्मयाद्वस्तुतः सेवा निमित्तात्परिग्रहामनात् ।

हेतुतो ज्ञानतः चेत्तान्निजयाश्च प्रदर्शिता ॥ ९ ॥<sup>(3)</sup>

मित्रं अयेहान्तश्चमोपशान्तं गुणाधिकं सोऽयमनागमाद्यं ।

प्रमुच्यतत्वं यच्चसांभुपेतं नृपात्मकं खेदविवर्जितं च ॥ १० ॥<sup>(4)</sup>

इत्येवंगुणमित्रं सेवाया आशयः । दानं शीघ्रयोगादिस्त्रियदमेन । शान्तं समाधियोगादध्यात्मं चेतःग्रमणेन । उपशान्तं प्रयोगादुपस्थितक्षेत्रोपशमनतः । मुदीरधिकं न समं वा भूतं वा । सोऽयमं नोदासीनं परार्थं । आगमाद्यं

(1) Mètre upajāti.

comm., et XX, 14 et 16, comm.

(2) Upamipra, mot nouveau (mi-  
propamipra). Cf. aussi XVIII, 44.

(3) Mètre anushtubh.

(4) Mètre upajāti jusqu'au vers 16.

नाल्यश्रुतं । प्रबुद्धतत्वं तथाभिगमात् । वचसाम्बुपितं वाङ्मरणेनोपेतं । कृपात्मकं  
निरामिषचित्तात् । खेदविपर्ययं सातत्वसत्त्वबुद्धधर्मदेशनात् ।

सत्कारकामैः परिचर्यया च सेवेत मित्रं प्रतिपत्तितम् ।

इति । सेवायास्तु ।

धर्मे तथाज्ञाशय एव धीमान् मित्रं प्रगच्छेत्समये नतश्च ॥ ११ ॥

इति त्रिविधं निमित्तं । ज्ञात्वातुकामता । ज्ञातृज्ञता । निर्मानता च ।

सत्कारकामेभ्यु गतसुहो ऽखी प्रपत्तये तं परित्यागयेच्च ।

इति परित्यागना प्रतिपत्त्यर्थं सेवनात् कामसत्कारार्थं ।

यथानुशिष्टप्रतिष्ठातश्च संराधयेच्चित्तमतो ऽस्य धीरः ॥ १२ ॥

इति । यथानुशिष्टप्रतिष्ठातः सेवाहेतुः । तथा तच्चित्तराधनात् ।

यानत्रये बीजकमेव बुद्ध्या लक्ष्येव यानस्य धतेत सिद्धौ ।

इति यानत्रयबीजकान् ज्ञानं ।

सत्त्वानमेवान्परिपाचनाय चिरञ्च मुञ्चक च नाधनाय ॥ १३ ॥

इति त्रिविधं चेत् तत्सेवायाः । अग्रमेवाय सत्त्वाः परिमुञ्चं च मुञ्चयेत् ।  
धर्मे सुत्वा येन प्रतिष्ठापनात् । यत् च क्लृप्तेन ।

धर्मेण दायादनुष्ठेन पुत्रो नैवामिवेश प्रवसेत्त मित्रम् ।

इति त्रितयः सेवायाः । धर्मदायादतां निमित्तं कल्याणमित्रं सेवेत । नाभि-  
पदायादतां । अत ऊर्ध्वमध्यधैर्न लोकेन प्रकारमेदः सेवाया वेदितव्यः ।

हीतोः फलाधर्ममुक्तानुधानास्तेवेत मित्रं बहिरक्ष<sup>(1)</sup> धीमान् ॥ १४ ॥

युतमवाधेतसि धीमतश्च समाननिर्माणमनोऽनुधीयात् ।

हीतोः फलाद्विज्ञातीतादिमेदतः पूर्ववत् धर्ममुक्तानुधानास्तेवेत मित्रं

<sup>(1)</sup> Bahits, mot nouveau, glossé dans le commentaire par bahirdhā.

बह्वितस्य धीमानित्याध्यात्मिकमाह्वयेदः । धर्ममुत्सृज्यतो हि धर्ममुत्सृज्यमाणं  
बहिर्धा बह्वितः सुतन्त्रवासेतसि योगतन्त्रेत्तौदारिकमुत्सृजयेदः । अथर्षं ह्यौदा-  
रिकं चिन्तनमात्मनः सूक्ष्मं । तदेव चेत्तसि योगः । समाननिर्माणमनोऽनुदीया-  
दिति हीनप्रणीतमेदः ।

मतिप्रयोगप्रणिधानतश्च कक्षाकर्मिणं हि भवेत् धीमान् ॥ १५ ॥

इति कुर्यात्तन्त्रमेदः पूर्वमनोव्यथितम् । कतमा पुनः परमा सेवेति सप्तमः  
श्लोकः ।

सन्धिसंज्ञा परमा सन्धिसंज्ञा धर्माधिसुत्तराश्रयतो विमुक्तैः ।  
सत्त्वस्यनोपायपरिग्रहेण सर्वकर्मार्थत्वनिवेशतश्च ॥ १६ ॥

इति पूर्ववत् । अग्रमाश्रयविभागे द्वादश श्लोकाः ।

ब्राह्म्या विपश्चिन्ता ज्ञानेन तताश्च निर्विकल्पीन ।  
विधिधातम्यनवृत्ताः सत्त्वानां पापका धीरे ॥ १७ ॥<sup>(1)</sup>

ब्राह्म्या विहारसत्त्वार्थप्रमाद्वानि । मैत्री ब्रह्मा मुदितोपेक्षा च । ते  
पुनर्विधिस्तस्य चतुर्विधश्च वेदितव्यः । विपश्चिन्तामिति । प्रतिपक्षविशेषयोगतः ।  
वृत्तिविशेषतस्मिन्विधासत्त्वानवृत्तित्वात् । तथा हि ते सत्त्वानाम्ना धर्मा-  
त्मनाश्च । कर्मविशेषतश्च । सत्त्वपरिपाकत्वात् । सत्त्वधर्मात्मनात् । पुनः  
कतमस्मिन् सत्त्वनिवाये धर्मे वा प्रवर्तन्ते । अनात्मनाश्च कतमस्मिन्नात्मने ।

सीमाधर्माणि दुःकर्तुं सुखिते क्लिष्टे च ते प्रवर्तन्ते ।  
तद्देशिते च धर्मे तत्तत्तत्तायां च धीराणां ॥ १८ ॥

सत्त्वानाम्नाः सुखार्थिनि पापत् क्लिष्टे सत्त्वनिवाये प्रवर्तन्ते । तथा हि  
मैत्री सत्त्वेषु सुखसंयोगाकारा । ब्रह्मा दुःखविधोनाकारा । मुदिता सुख-  
वियोगाकारा । उपेक्षासु वेदनासु तेषां सत्त्वानां निःश्रेयसोपसंहाराकारा ।  
धर्मात्मनाश्च देशिते धर्मे । यच्च ते विहारा देशिताः । अनात्मनाश्च तत्त-  
तायां । ते ह्याविकल्पात्सत्त्वानाम्ना इवेत्यनात्मनाः । अपि सत्त्व ।

तत्ताश्च तत्तत्तार्थत्वात् चान्तिनामादियुजितः ।  
कर्मदयादनात्म्या मैत्री श्रेयसयादपि ॥ १९ ॥<sup>(2)</sup>

<sup>(1)</sup> Mètre Arya jusqu'au vers 18. — <sup>(2)</sup> Mètre anuṣṭubh.

एभिस्तुर्भिः कारयैरभासम्बन्धेनैषी वेदितव्या । तद्यत्तासम्बन्धत्वात् ।  
अनुत्पन्निकधर्मव्यतिरिक्तभिनाष्टम्यां भूमौ । धातुपुण्या तद्विशुद्धितः । कर्म-  
व्ययतय । या मैषी निष्पन्नेन कायकर्मणा संगृहीता ॥ कोशचयतय । तत्रा हि  
कोश आसम्बन्धमुक्तं । मनोमयानां यन्त्रानां ग्रहाणादुत्क्रियते आसम्बन्धमिति  
वचनात् ।

ते निश्चलाश्च यत्ताश्च कृपयैरास्तादिता न च ज्ञेयाः <sup>(१)</sup> ।

ते च ब्राह्म्या विहारास्तुर्बिधा वेदितव्याः । तत्र यत्ता हानभागीयाः  
परिहाणीयत्वात् । अयत्ताः स्थितिविशेषभागीया अपरिहाणीयत्वात् ।  
आस्तादिताः क्रिष्टाः अनास्तादिता अक्रिष्टाः । कृपयैरिति सुखलोचैरनुदा-  
चिनीः । एव ब्राह्म्यविहाराणां हानभागीयादिप्रकारभेदः । तेषु पुनः ।

अथत्वेन बोधिसत्त्वाः प्रतिष्ठिताः सक्तिविगतेषु ॥ २० ॥ <sup>(२)</sup>

न चत्वेन नाम्नास्तादितेषु ।

असमाहितसभाया मुकुमध्या हीनभूमिका ये ऽपि ।

हीनाशयाः समाना हीनासौ ह्यथवा स्वधिकाः ॥ २१ ॥

एव मुद्गधिमार्गताभेदः । तत्र यष्टविधा मुकुका असमाहितसभायाः । सर्वे  
समाहिता अपि । ये मुकुमध्याः । हीनभूमिका ये ऽपि उत्तरां बोधिसत्त्वभूमि-  
मपेक्ष्य । हीनाशया अपि । आवकादीनां समाना अपि । ये अनुत्पन्निकधर्म-  
व्यतिरहिता हीनासौ मुकुका इत्यर्थः । अथवा स्वधिका इति यद्योक्तविपर्य-  
येणाधिमार्गता वेदितव्या ।

ब्राह्म्यैर्विहृतविहारः कामिषु संवाच्यते यदा भीमान् ।

समाराम्यूरयते सत्त्वाश्च विपाचयति तेन ॥ २२ ॥

सर्वत्र चाभिरहितो ब्राह्म्यै रहितश्च तद्विषयेषु ।

तत्प्रत्यक्षैरपि भूयैर्न याति विकृतिं प्रमत्तो ऽपि ॥ २३ ॥

हेतुप्रत्यक्षिभूमेदः । तत्र ब्राह्म्यैर्विहृतो विहारेरिति हेतुः । कामिषु सत्त्वेषु

(१) Le manuscrit marque une lacune d'une syllabe entre च et याः à la fin de l'hémistiche. La restau-

ration ज्ञेयाः paraît très vraisemblable.

(२) Mètre Aryā jusqu'au vers २४.

संजायत इति विपाकफलं । संभारान्पूरयत्वभिपत्तिफलं । सत्त्वान्परिपाकय-  
तीति पुष्पकारफलं । सर्वत्र चाविरहितो ब्राह्म्यैर्विहारैर्व्याप्यत इति निष्पन्-  
नफलं । रहितस्य तद्विपक्षेणेति विषययोगफलं । भुञ्जीरपि तत्प्रत्ययैरनिकतिगमन-  
जिह्वं । प्रसक्तो ऽपीत्यसंमुखीभूते ऽपि प्रतिपक्षे । अन्वेषतुभिः स्त्रीर्गुणद्वीपमेव ।

आपादविहिंसाभ्यामरतिआपादकामरागेव ।

पुक्तो हि बोधिसत्त्वो बज्रविधमादीनयं सुश्रुति ॥ २४ ॥

इति दोषः । ब्राह्म्यविहारभावे तद्विपक्षयोमात् । तत्र आपादादयो  
मैत्र्यादीनां यथाक्रमं विपक्षाः । आपादकामरागावुपेक्षायाः । कथं बज्रवि-  
धादीनयं सुश्रुतीत्याह ।

क्षेत्रीहंनधाक्रमं सत्त्वानुपहन्ति शीतानुपहन्ति ।

सविषेखसाम्भूतीनो रक्षाहीनस्तथा शास्त्रा ॥ २५ ॥

साधिवरयो ऽयशस्वी परत्र संजायते ऽचयेषु च य ।

प्राप्ताप्राप्तविहीनो मनसि महद् दुःखमाप्नोति ॥ २६ ॥

तत्र प्रथमैस्त्रिभिः परैरात्मन्वावाधाय चेतयते परन्वावाधाधीमयन्वा-  
वाधाधेत्येतमादीनयं दर्शयति । सविषेखादिभिः वज्रिः परैर्दृष्टधार्मिकमवयवं  
प्रसवतीति दर्शयति । कथं च प्रसवति । आक्रान्तापवहते । परे ऽपि द्वेषता  
अपि । शास्त्रात्मने ऽपि निष्ठाः सत्त्वान्चारितो धर्मतया विमर्शन् । द्विविदिषु  
चास्य पापको ऽवर्णशब्दस्रोतो निश्चरतीत्येवं सविषेखो यावदयशस्वीत्यनेन  
यथाक्रमं दर्शयति । शीतैस्त्रिभिः परैर्यथाक्रमं सापराधिकं बृहधर्मसांपराधि-  
कमवयवं प्रसवति । तत्त्वं चेतसिकं दुःखदोर्मनस्य प्रतिषेधेदयत इत्येतदादीनयं  
दर्शयति ।

एते सर्वे दोषा मैत्र्यादिषु सुखितस्तत्र न मनन्ति ।

अस्मिन् संसारं सत्त्वार्थं नो न संत्यजति ॥ २७ ॥

इति । ब्राह्मविहारयोनि विविधं गुणं दर्शयति । यद्योक्तदोषानामयं अस्मि-  
न् दृष्ट्वा संलहेतोः संसारापरित्यागं ।

न तच्चैकपुत्रकेष्वपि भुञ्जतस्त्वपि भवति सर्वसत्त्वानां ।

मैत्र्यादिचेतनेषु सत्त्वेषु यथा जिनसुतानां ॥ २८ ॥

इत्येते च बोधिसत्त्वजैर्नादीनां तीव्रतां दर्शयति । कथणविभागे तदा-  
सत्त्वजप्रवेदमारब्धं ह्यौ श्लोकी ।

प्रदीप्तान् शत्रुवशान् दुःखाक्रान्तांश्चमोवृत्तान् ।  
दुर्गमार्गसमाकृष्टांश्चान्धनसंयुतान् ॥ २९ ॥<sup>(1)</sup>  
महाशत्रुविधाक्रान्तोक्तान्मार्गप्रगृह्णान् ।  
उत्पन्नप्रक्षितान् सत्त्वान्दुर्बलान् कथणायते ॥ ३० ॥

तत्र प्रदीप्ताः कामरागेण कामसुखमक्ताः । शत्रुवशान् मारकृताकारायाः  
शुश्रूषेऽप्रयुक्ताः दुःखाक्रान्ताः दुःखामृता मरणादिषु । तमोवृत्ता श्रीरधिका-  
दृष्टौ दुःखरितैकान्तिकाः । कर्मविपाकसंभूतत्वात् । दुर्गमार्गसमाकृष्टा अपरि-  
निर्वाणधर्माणः संसारवर्त्तात्यन्तानुपच्छेदात् । महाशत्रुवशसंयुता चत्पतीर्ष्याः ।  
मोचसंप्रक्षिता नामाकुहृष्टिनाइवन्धनवञ्चितात् । महाशत्रुविधाक्रान्तोक्ताः  
समापत्तिसुखसक्ताः । तेषां हि तत् किष्टं समापत्तिसुखं । यथा मृष्टमश्वं  
विधाकृतं । ततः प्रच्यावनात् । मार्गप्रगृह्णान् अभिमानिका मोचमार्गधा-  
यात्वात् । उत्पन्नप्रक्षिता हीनयानप्रयुक्ता अनियताः । दुर्बला अपरिपूर्व-  
संभारा बोधिसत्त्वाः । इत्येते दशविधाः सत्त्वा बोधिसत्त्वकथणाया आकम्बनं ।  
पञ्चपक्षसंश्लेषे कथणायाः श्लोकः ।

हेतापहं ह्युत्तमबोधिबीजं सुखावहं तायकमिदं हेतुं<sup>(2)</sup> ।  
समावहं धर्ममुपाधितस्य बोधिर्न दूरे विनात्मजस्य ॥ ३१ ॥<sup>(3)</sup>

ततः हेतापहत्वेन तद्विषयविहिंसाप्रहाकादिसंयोगफलं दर्शयति । उत्तम-  
बोधिबीजत्वेनाधिपतिफलं । परात्मनोर्यथाक्रमं सुखावहतायकत्वेन पुण्य-  
कारफलं । इदं हेतुत्वेन विपाकफलं । समावहत्वेन शिष्यस्य प्रसमायत्वां विशिष्ट-  
कथणाफलदानात् । एवं पञ्चविधां कथणामाश्रित्य पुण्यत्वमदूरे वेदितव्यं ।  
अप्रतिष्ठितसंसारनिर्माणत्वे श्लोकः ।

विज्ञाय संसारवर्तं समग्रं दुःखात्मकं चैव विरात्मकं च ।  
नोद्वेगमाप्नोति न चापि दोषैः प्रमाद्यते कारयिष्योऽप्यनुधिः ॥ ३२ ॥

सर्वं संसारं यच्चामृतं परिज्ञाय बोधिसत्त्वो नोद्वेगमाप्नोति कारयिष्यत्वात् ।

(1) Mètre anuṣṭubh jusqu'au vers 30. chinois omet le mot dans le vers et dans le commentaire.

(2) Tāyaka, mot nouveau, prob- (3) Mètre upajāti, jusqu'au vers 35.ablement apparenté à tāya. Le

न दोषैर्नाध्यति ज्यमुद्धितात् । एवं निर्वाणे प्रतिष्ठितो भवति न संसारे  
यथाक्रमं । संसारपरिहारेण लोकः ।

दुःखात्मकं लोकमवेषमाद्यो दुःखायते वेत्ति च तथ्यायतु ।

तस्मादनुपायं परिवर्त्तने च न खेदमायात्यपि वा कृपायुः ॥ ३३ ॥

दुःखायत इति कथयत्ययते । वेत्ति च तथ्यावदिति दुःखं यथाभूतं तस्य  
च दुःखस्य परिवर्त्तने अनुपायं । वेत्ति येनास्य दुःखं निवृध्यते । एतेन  
जागन्नपि संसारदुःखं यथाभूतं तत्परित्यागोपायं च न खेदमाययते बोधि-  
सत्त्वः कथयान्विशेषादिति प्रदर्शयति । कथयान्विशेषे द्वौ श्लोकाः ।

कृपा प्रकृत्या प्रतिसंस्कारा च पूर्वं तदभ्यासविधानयोनात् ।

विपक्षहीना च विमुक्तिकाभात् अनुविधेयं कथयान्विकानां ॥ ३४ ॥

सर्वं यथाक्रमं शेषविशेषतः । गुह्यदीपपरीक्षयातः । ज्ञानान्तरपरिभाषणतः ।  
वैराग्यकाभतश्च वेदितव्यः । तद्विपक्षविहिंसाप्रहाये सति विमुक्तिकाभत इति  
वैराग्यकाभतः ।

न सा कृपा या न समा सदा वा नाभ्यासधाया प्रतिपत्तिर्यथा ।

वैराग्यतो नानुपपन्नतो वा न बोधिसत्त्वो ह्यनुपपन्नो यः ॥ ३५ ॥

तत्र समा सुखितादिषु यत्किंचिद्वेदितमिदमन दुःखस्येति विदित्वा ।  
सदा निरुपधिशेषनिर्वाणे तद्व्यापत् । अथाश्रयाद्भूमिप्रविष्टानामात्मपर-  
समताश्रयकाभात् । प्रतिपत्तिर्यथा दुःखपरिकायक्रियया । वैराग्यतस्तद्विपक्ष-  
विहिंसाप्रहायात् । अनुपपन्नतो ननुत्पत्तिकर्म्मचान्तिकाभात् । कथयानुच-  
प्रतिबिम्बके पञ्च श्लोकाः ।

कथया चान्तिविना प्रणिधानं ज्ञानं सत्यपरिपाकः ।

कथयातद्वरेण महाभूलादिः पुण्यपचफलः <sup>(1)</sup> ॥ ३६ ॥ <sup>(2)</sup>

इति च मूलसूत्रश्रवणपुण्यपचफलः कथयानुचो वेदितव्यः । एतस्य  
कथया मूलं । चान्तिः सूत्रः । सत्यार्थविना शाखा । प्रणिधानं शोभनेषु  
जन्मसु पञ्चाङ्गि । शोभनं जन्म पुण्यं । सत्यपरिपाकः फलं ।

मूलं कथया न भवेद् दुष्करभर्या सहिष्णुता न भवेत् ।

दुःखाचमच्च धीमान् सत्यार्थं चिन्तयेन्नैव ॥ ३७ ॥

(1) Ms. : परिपक्वफलः. — (2) Maître Arya jusqu'au vers 62.



विन्ताविहीनबुद्धिः प्रविधानं शुक्लजन्मसु न कुर्यात् ।  
शुभजन्मानुमन्त्रस्तस्यापरिपाचयेत्येव ॥ ३८ ॥

आत्मां शीकात्मां पूर्वोत्तरप्रत्ययसाधर्म्यात्कण्ठादीनां मूलादिमात्रं साधयति ।

कण्ठासेको मैत्री तद्वदुःखे सौख्यतो विपुलपुष्टिः ।  
शाखाबुद्धिर्विशदा योनिमनस्कारतो ज्ञेया ॥ ३९ ॥  
पर्यायागादानं प्रविधीनां संततेरनुष्णेशात् ।  
द्विविधप्रत्ययसिद्धेः पुन्यमवध्यं फलं चास्मात् ॥ ४० ॥

एताभ्यां शीकाभ्यां बुधमूलसेकादिसाधर्म्यं कण्ठाःपुच्छस्य दृश्यति । कण्ठा हि मूलबुधा । तस्याः सेको मैत्री तथा तदाप्यायनात् । मैत्रिचित्तो हि परदुःखेन दुःखायते । ततश्च कण्ठोद्भवदुःखमुत्पद्यते<sup>(१)</sup> बोधिसत्त्वस्य स्वार्थप्रयुक्तस्य तत्र सौख्योत्पादाद्विपुलपुष्टिः चाक्षिपुष्टिरित्यर्थः । सा हि स्तम्भ इत्युक्ता । स्तम्भश्च विपुलः । योनिशोमनस्काररद्गु वज्रविधा महायाने शाखाबुद्धिः । विन्ता हि शाखेत्युक्ता । पूर्वापरनिरोधोत्पादक्रमेण प्रविधानसंतानस्यानुष्णेशात् । पर्यायागादानसाधर्म्यं प्रविधानानां वेदितव्यं । आध्यात्मिकप्रत्ययसिद्धितः स्वसंतानपरिपाकात्पुण्यमिव अन्त्याधर्म्यं वेदितव्यं । बाह्यप्रत्ययसिद्धितः परसंतानपरिपाकात् फलभूतः सत्परिपाको वेदितव्यः । कण्ठाबुद्धिं शीकाः ।

कः कुर्वीत न कण्ठां सत्वेन महाप्रपागुणकरिणु ।  
दुःखेऽपि सौख्यमनुभवं भवति यदेवं कृपावन्ति ॥ ४१ ॥

अथ महाकण्ठानुष्य उत्तरार्धेन संदर्शितः । शीको गतार्थः । कण्ठाभिः सकृत्तार्थां शीकाः ।

आविष्टानां कृपया न तिष्ठति मनः शमे कृपावन्ता ।  
कुत एव शीकशौख्ये लब्धीविते वा भवेत्तेषां ॥ ४२ ॥

सर्वस्य हि शीकस्य शीकित्वे शीक्ये लब्धीविते न शीकः । तथापि च निःशोधानां आवकप्रत्येकबुद्धानां सर्वदुःखोपशमे निर्वाप्ते प्रतिष्ठितं मनः । बोधि-

(१) Ma. : कण्ठप्रसवो.

सत्त्वानां तु कष्टसाविष्टत्वान्निर्वाणेऽपि मनो न प्रतिष्ठितं । कुत एव तयोः कीदृशो भविष्यति । कष्टसावेहवैद्येभ्ये त्रयः श्लोकाः ।

कीदृशो न विद्यतेऽसौ योऽनिरवयो न लीकिवो यद्वा ।  
धीमत्सु कृपासेहो निरवयो लीकसमतोतः ॥ ४३ ॥

मातापितृप्रभृतीनां हि तृष्णामयः कीदृशः सावयः । लीकिनकष्टसाविष्टा-  
रिणां निरवयोऽपि लीकिनः । बोधिसत्त्वानां तु कष्ट्यामयः कीदृशो निरवयव  
लीकितातिश्रान्तश्च । कथं च पुनर्निरवय इत्याह ।

दुःखाद्यानमहीये महान्वकारे च निमित्तं लोको ।  
उत्कर्तुं य उपायः कथमिव न ज्ञात्स निरवयः ॥ ४४ ॥

दुःखमहीय आद्यानमहान्वकारे चेति धोष्य । ज्ञेयं मतार्थं । कथं लीकाति-  
श्रान्त इत्याह ।

कीदृशो न सोऽस्थरिहतां<sup>(1)</sup> लीके प्रत्येकबोधिबुद्धानां ।  
प्रायेण तद्व्येष्टां कथमिव लीकोत्तरो न ज्ञात् ॥ ४५ ॥

प्रत्येकां बोधिं बुद्धाः । ज्ञेयं मतार्थं । आद्यानिगन्धननिमित्तत्वे श्लोकः ।

दुःखाभावे दुःखं यत्कुपया भवति बोधिसत्त्वानां ।  
संघासयति तदादौ सुहं लभिनन्दयति नाहं ॥ ४६ ॥

दुःखाभावे इति दुःखाभावो निमित्तं । सत्त्वेषु कष्टयया बोधिसत्त्वानां  
यद्दुःखमुत्पद्यते तदादौ संघासयति अधिमुक्तिवर्षाभूमी । आत्मापरसमतया  
दुःखस्य यथाभूतमसुष्ठत्वात् । सुहं तु बुद्धाध्याशयभूमाचमिनन्दयत्येवेत्यर्थः ।  
कष्टयादुःखेन सुखाभिभवे लोकोः ।

विमतः परमाद्यर्थं यद्दुःखं लीकमभिभवति सर्वं ।  
कपचा अमितं लीकं येन विमुक्तोऽपि कृतार्थः ॥ ४७ ॥

नास्त्यत आद्यर्थतरं यद्दुःखमेव कष्टाजनितं बोधिसत्त्वानां तथा सुखं

<sup>(1)</sup> *Arihat*, mot nouveau, déformation scolastique par étymologie fantai-  
siste du mot *arhat*.

भवति । यत्सर्वं लौकिकं सुखमभिमन्यति । येन सुखेन विमुक्ता अर्हन्तो अपि  
कृतार्थाः प्राप्तेवाप्ते । कृपाकृतदानानुशसि श्लोकः ।

कृपया सहितं दानं यद्दानमुखं करोति धीरशयां ।  
विधातुकमुपभोगेर्न तत्सुखं तत्कलत्रं स्युशति ॥ ४८ ॥

यस्य विधातुः सुखमुपभोगेः कृतं न तत्सुखं तस्य सुखस्य कलत्रं स्युशतीत्य-  
यमुत्तरार्थेऽर्थः । शेषं यतार्थं । कृपया दुःखाभ्युपगमे श्लोकः ।

दुःखमयं संसारं यत्कृपया न त्यजति सत्त्वार्थं ।  
परहितहेतोर्दुःखं हि कारयिष्येति समुपेतं ॥ ४९ ॥

सर्वं हि दुःखं संसारदुःखेऽन्तर्भूतं । तस्माभ्युपगमात् सर्वं दुःखमभ्युपगमे  
भवति । तच्च तत्फलवृत्तौ श्लोकः ।

कृपया दानं भोगाः सदा कृपाजोर्विवृक्षिमुपयान्ति ।  
क्रीडानुपह्वयजितं तच्छक्तिवृत्तं सुखं चास्मात् ॥ ५० ॥

यद्यं बोधिसत्त्वानां सर्वजनसु वर्धते कृपयायोगात् । कृपया तदभ्यासात् ।  
दानं कृपयावशात् । भोगाश्च दानवशात् । तस्माच्च यथात्मकं विविधं सुखं  
भवति । क्रीडजमितं कृपयातः । सत्त्वानुपह्वयजितं दानात् । तदनुपह्वयिष्या-  
प्रतिवृत्तं भोगेभ्यः । दानभोगोत्साहनायां श्लोकः ।

वर्धे च वर्धयामि च दाने परिपालयामि सुखयामि ।  
आकर्षयामि नयामि च कृपया सत्त्वानुपह्वयतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

दाने सत्त्वानिति संबन्धनीयः । यत्किं तु यदीदं नैव सत्त्वान् बोधिसत्त्वान् कृपया  
प्रोत्साहयतीत्यर्थः । स्वभाववृद्ध्या । भोगेऽप्युत्साहयतीत्यर्थः । दानेन सत्त्वपरिपालनया ।  
दानसु सुखोत्पादनात् । महाबोधिसत्त्वसंभारसत्त्वान् आकर्षयामि । महाबोधिसत्त्वमीप-  
नयामि । परसीत्यनेन सुखमने श्लोकः ।

दुःखे दुःखी कृपया सुखान्वनाभाय येन सुखितः स्यात् ।  
सुखयत्वात्मानमतः कृपागुराभाय परसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

कृपया बोधिसत्त्वः परदुःखैर्दुःखितः सत्त्वानाभाय सुखं यच्च सुखितः

(1) *Vardhamā*, mot nouveau, équivalent de *vardhanam*.

स्नात् । तस्मात्परेषु सुखमाधाय बोधिसत्त्व आत्मानमेव सुखयतीति वेदितव्यं ।  
कथया दानसमनुशास्त्री षट् श्लोकाः ।

सं दानं कारुणिकः शास्त्रीय सदैव निःस्वसुखकामः ।

भोगैः सुखं परं वा मामप्ययुतसीयं ॥ ५३ ॥<sup>(1)</sup>

न हि कारुणिकस्य विना परसुखेनासि सुखं । तस्माद्युतसीयत्वाद्बोधि-  
सत्त्वस्येव विना नो दानस्य फलं सुखं नेच्छति ।

सफलं दानं दत्तं तस्मै सत्त्वेषु तत्सुखसुखेन ।

फलं तेष्वेव निष्कामं यदि मे कर्तव्यता मे ऽस्ति ॥ ५४ ॥

दानं ददता दानं च दानफलं च तत्कथया सत्त्वेषु दत्तं । तत्सुखमेव मे सुखं  
यस्मात् । अतस्तेष्वेव यावत्फलितव्यं तावत्फलमिति कीदृ । बोधिसत्त्वः कदाप्यपि  
दानसमनुशास्त्रिः ।

भोगेषु दुर्दातुर्भोगा नञ्जुमत्तरोपसर्पन्ति ।

न हि तत्सुखं मत्तं मे दाने पारंपरो ऽस्ति घतः ॥ ५५ ॥

भोगविमुक्तस्य हातुर्भोगा नञ्जतराक्षोपतिष्ठन्ति । शोभनतराक्ष । धर्मेतिवैद्यं  
विनास्त्रीदारतरस्वात् । न हि तत्सुखं मत्तं मे घट्ट भोगाक्षोपतिष्ठन्ति । यस्मा-  
दहं दाने पारंपर्यात्मबन्धकामत्वात् सुखे ।

सर्वसिद्धिपरित्यागे यत्कृपया मां निरीक्षसे सततं ।

ननु ते तेन श्रेयं न मत्फलमेवार्थिता ऽस्तीति ॥ ५६ ॥

यो ऽहं दानफलं सर्वसिद्धिं कदाप्यपि नित्यं परित्यजामि नन्मत एव वेदितव्यं  
नास्ति मे दानफलमेवार्थित्वमिति बोधिसत्त्वो दानं समनुशास्त्रिः ।

दानाभिरतो न स्त्रां प्राप्तं जित्फलं न विदुषेयं ।

तथा हि ।

अयमपि दानेन विना दानाभिरतो भवति नैव ॥ ५७ ॥

इति गतार्थः श्लोकः ।

अच्छतं न फलसि यस्मात्प्रतिकारायेष्वपि न मे तुल्यं ।

(1) Ārya defective. Il manque quatre mores à la seconde moitié.

यस्या करोति तस्य खं पचसि । तस्यात् प्रतिकारपिचया न भवत्य ।  
तथा ह्यहं ।

प्रतिकारनिर्वयेषः परं पचदी इत्य कामं ते ॥ ५८ ॥

नतार्थमेतत् । कृपादाने ही सोकी ।

निरवर्थं शुचपदं हितावहं चैव सानुरत्नं<sup>(१)</sup> च ।

निर्मम्य<sup>(२)</sup> निर्लेपं विनात्मवानां कृपादानं ॥ ५९ ॥

तत्र निरवर्थं परमनुपहत्य दानात् । शुचपदं कश्चिद्वस्तुदानात् । विषय-  
स्त्रमत्यादिविषयजनतः । हितावहं दानेन संयुक्तं कुशले नियोजनात् । सानुरत्नं  
परिजनस्त्राविघातं हत्वा अन्यको दानात् । निर्मम्यमयावमाने अर्थित्वं  
विघातं वावगम्य स्वयमेव दानात् दक्षिणीयापरिमाणेणाह । निर्लेपं प्रतिकार-  
विषयकनिःस्पृहत्वात् । अपरः प्रकारः ।

सकलं विपुलं श्रेष्ठं सततं मुदितं निरामिषं शुचं ।

बोधिमतं कुशजनतं विनात्मवानां कृपादानं ॥ ६० ॥

तत्र सकलमाध्यात्मिकवाङ्मयकुदानात् । विपुलं प्रभूतवस्तुदानात् । श्रेष्ठं  
प्रणीतवस्तुदानात् । सततमभीष्टदानात् । मुदितमप्रतिसंख्याय प्रवृष्टदानात् ।  
निरामिषं यथा निर्लेपं । शुचं यथा शुचपदं । बोधिमतं महाबोधिपरिणा-  
मनात् । कुशजनतं यथा हितावहं । अपभोगविधौ श्लोकः ।

न तद्योपभोगतुष्टिं कमतं भोगी यथा परित्यागात् ।

तुष्टिमुपैति कृपाकुः सुखयथाप्याधितमनसाः ॥ ६१ ॥

तत्र सुखवर्ध दानप्रीतिः परानुययप्रीतिः बोधिसत्त्वारसंनिरुपप्रीतिश्च । श्रेष्ठं  
नतार्थं । पारमितामिनिर्हाराकषणायां श्लोकः ।

कृपयकृपा रौद्रकृपा संयुज्यकृपा कृपा प्रमत्तपु ।

विवचपरतन्त्रकक्षणा मिथ्यामिनिविष्टकक्षणा च ॥ ६२ ॥

तत्र कृपया मत्सरियः । रौद्रा दुःशीलाः परोपतापिनः । संयुज्याः

<sup>(१)</sup> *Sānurakṣa*, mot nouveau. Le  
chinois dit : *tes liang*, «à sa mesure».

<sup>(२)</sup> *Nirmrgya*, mot nouveau. Le  
chinois dit : *wou-k'ie*, «sans désir».

क्रोधनाः । प्रमत्ताः कुशीदाः । विषयपरतन्त्राः कामेषु विविधविचाराः ।  
मिथ्यामिनिविष्टाः दुःप्रज्ञाः तीर्थिकादयः । एषु पारमिताविषयधर्मावस्थि-  
तेषु या कष्टा सा कष्टादिकष्टा । सा च तद्विषयविदूषकात्पारमिताभि-  
निर्हीराय संपद्यते । तस्मात्पारमितामिनिर्हीरकश्चेत्युच्यते । कष्टाप्रत्यक्ष-  
संदर्शने श्लोकः ।

कष्टा बोधिसत्त्वानां सुखाद् दुःखात्तदन्वयात् ।

कष्टा बोधिसत्त्वानां हेतुमित्रात्स्वभावात् ॥ ६३ ॥<sup>(1)</sup>

तत्र पूर्वाधेनात्मनःप्रत्यक्षं कष्टायाः संदर्शयति । त्रिविधां वेदनामात्मन्य-  
तिसूत्रिदुःखतामिः कष्टायनात् । अदुःखासुखा हि वेदना सुखदुःखयोरन्वयः  
पुनसादावाहनात् । उत्तराधेनं यथाकर्म हेतुमित्रस्वभावेः कष्टाया हेतुमि-  
त्रसमनन्तरप्रत्ययान्तसंदर्शयति । महाकष्टत्वे श्लोकः ।

कष्टा बोधिसत्त्वानां समा ज्ञेया तदाश्रयात् ।

प्रतिपत्तेर्विरागाच्च भोपक्षभादिशुद्धितः ॥ ६४ ॥

तत्र समा त्रिविधवेदनानस्येव यत्किंचिदेदितमिदमत्र दुःखमेति विदित्वा ।  
सा पुनराश्रयतो ऽपि चित्तेन कष्टायनात् । प्रतिपत्तितो ऽपि तत्परिचायात् ।  
विरागतो ऽपि तद्विषयविहिंसाप्रहायात् । अनुपलभ्यतो ऽप्यात्मपरकष्टानु-  
पलभ्यात् । विमुक्तितो ऽप्यष्टम्यां भूमावनुत्पत्तिकथमर्थास्तिकाभात् ।

ज्ञेयादिभावनाया लक्षिततो धर्मतो ऽधिमोक्षाच्च ।

आश्रयतो ऽपि विमुक्ताहविकल्पाद्वैकल्यत्वादि ॥ ६५ ॥<sup>(2)</sup>

इति । पूर्वनिर्देशानुसारेणार्थोऽनुमन्त्यः ।

इति भगवति जातसुप्रसादो महदुपधिध्रुवसत्क्रियामिपूर्वी ।

अङ्गगुणहितमिचगित्तसेवो अगदुपकम्पक एति सर्वसिद्धिं ॥ ६६ ॥<sup>(3)</sup>

एतेन यद्योक्तानां पूजासेवाप्रसादानामनुक्रमं गुणं च समासेन संदर्शयति ।  
महोपधिभिर्ध्रुवं सत्क्रियां चात्यर्थं पूजनाम्यहदुपधिध्रुवसत्क्रियामिपूर्वी वेदि-  
तव्यः । सत्क्रिया पुनः सम्यक्प्रतिपत्तिर्वेदितव्या । एवं सत्कारप्रतिपत्तिपूर्वी

(1) Mètre anapaëstique jusqu'au vers 64.

(2) Mètre āryā.

(3) Mètre puspitāgrā.

भवति : कञ्जगुणं मिथं तदन्वैर्युगैः । हितमनुकम्पकत्वेन वेदितव्यं । एति सर्व-  
सिद्धिमिति स्वपरावसिद्धिं प्राप्नोतीति ।

महायानसूत्रार्थकारे पूजासेवाप्रमाणाधिकारः समाप्तः

## XVIII

जप्याविभागे षोडश श्लोकाः ।

जप्या विपश्चीना ज्ञानेन यता च निर्विकल्पेन ।

हीनानवयवविषया सत्त्वानां पादिका धीरे ॥ १ ॥<sup>(1)</sup>

एतेन समावसहायासम्पन्नकर्मसंपन्ना चतुर्विधं कथं बोधिसत्त्वजप्यायाः  
संदर्शितं । हीनानवयवविषया । आश्रयकप्रत्ययानुसाराणां । तद्विहीनं च महायाना-  
द्वयमर्थं च । तेन च बोधिसत्त्वो जप्यते । कथं सत्त्वानां पादिका । तन्मात्रेण  
जप्यापारमिताविषयबुद्ध्या तत्प्रतिपक्षपरिहाया चात्यर्थं जप्योत्पादनात् ।

यथा पारमितानां निषेधणाकस्मत्तो भवति जप्या ।

क्षेत्रानुबुद्धधर्मप्रयोगतत्त्वेन धीराणां ॥ २ ॥

इयमप्रयोगजप्या पारमिताभावनाद्यात्मप्रयोगेन । क्षेत्रानुबुद्धेन धर्मेन्द्रि-  
यागुणप्रकारादिषु च प्रयोगेन जप्योत्पादनात् ।

असमाहितस्वभावा मृदुमध्या हीनभूमिका जप्या ।

हीनाश्रया समाना हीना हि तदवस्था लधिका ॥ ३ ॥

इयं मृद्विभागा जप्याः पूर्वनिर्देशानुसारेणैव श्लोकस्वार्थोऽनुगम्यः ।  
अतः परं चतुर्विधमिन्द्रियावयवकर्म जप्याविषये जप्यायां च हीन-  
बुद्धमेव दर्शयति ।

जप्यारहितो धीमान् क्षेत्रानधिवासयत्वधीनिष्ठः<sup>(2)</sup> ।

प्रतिषेधेयवर्माणः सत्त्वानुपहृतिं शीघ्रं च ॥ ४ ॥

<sup>(1)</sup> Mètre 3ryā jusqu'au vers 15. — <sup>(2)</sup> *Ayonigāṭas*, mot nouveau; forma-  
tion incorrecte glissée dans le commentaire par *ayonigomanaskāreṇa*.

इत्यत्र आत्मव्याप्याधाय चेतयते परव्याप्याधायोभयव्याप्याधाय चेति संदर्भितं । अथोनिग्रह इत्यथोनिग्रहो मनस्कारेण । क्वमुपेक्षया सत्त्वानुपहन्ति । सत्त्वार्थप्रमादतः ।

कौक्यात्सपिलेखो भवति स संमानहानिमाप्नोति ।  
आद्यात्मानुपसंचाक्षात्त्रा योपेक्ष्यते तस्मात् ॥ ५ ॥  
सहधार्मिकैर्विजसुतैर्विनिग्यते लोकोतोऽयशो लभते ।  
कृष्टे धर्मे

इत्यनेन कृष्टधार्मिकमवयवं प्रसवतीति दर्शितं । यथाक्रममात्मपरदेवता-  
शास्त्रभिरपवदन्नात् । विद्मः समस्तचारिभिर्धर्मतया विगर्ह्यमानात् । इन्मिदिह  
च पापकावर्णनिकारणात् ।

अथ अशरहिती आचते भूयः ॥ ६ ॥

इत्यनेन सांपराधिकमवयवं प्रसवतीति संदर्भितमवयवेकूपपत्तेः ।

प्राप्ताप्राप्तविहासि सुखेर्धर्मेः समामुते तेन ।

इत्यनेन कृष्टधर्मसांपराधिकमवयवं प्रसवतीति संदर्भितं । प्राप्तकुशलधर्म-  
परिहासितः । अप्राप्तपरिहासितश्च यथाक्रमम् ।

दुःखं विहरति तत्कालमसौ ज्वलन्कृतमेति ॥ ७ ॥

इत्यनेन तज्ज्वलं चेतस्विकं दुःखं दीर्घमवयवं प्रतिस्विहयत एति संदर्भितं ।

एते सर्वे होवा प्रीमत्सु भवन्ति नो विनमुतेषु ।

एतत्त उपहास्य तज्ज्वलगुणो वेदितव्यः । यदेति च होवा न भवन्ति ।

हेषु च मनुजेषु च जितं संजायते च बुधः ॥ ८ ॥

इत्येतद्वत् विपाकफलं भवति ।

समारांश्च स बोधेः विप्रं पूरयति सज्जया धीमान् ।

इत्येतदधिपतिफलं ।

सत्त्वानां प्राचनया न क्षियते चैव विनपुत्रः ॥ ९ ॥



इत्येतत्पुरुषकारफलं ।

य विपक्षप्रतिपक्षे रहितो ऽरहितश्च आचते सततं ।

इत्येते विसंयोगनिष्पक्षे । यदुत विपक्षरहितत्वं प्रतिपक्षरहितत्वं च ।

इत्येतन्मानुशंस<sup>(1)</sup> श्रीमान्नामोति जिनपुत्रः ॥ १० ॥

एति यद्योक्तदोषाभावं गुणयोगं च प्राप्नोतीति संदर्शितं ।

दोषमजिनो हि बालो श्रीविरहात्सुखसन्निः सुगुप्नो ऽपि ।

निर्वसन्नो ऽपि जिनसुतो श्रीवसन्नो मुक्तदोषमजः ॥ ११ ॥

एतेन वस्त्रविशेषणं द्वियः । तदव्यवस्त्रप्राप्तुस्त्रापि श्रीरहितस्य दोषमजि-  
नत्वात् । नपस्त्रापि च श्रीमतो निर्मलत्वात् ।

आकाशमिव न जिप्नो श्रीयुक्तो जिनसुतो भवति धर्मैः ।

धर्मैरिति लौकधर्मैः ।

श्रीभूषितस्य शोभति संपर्कगतो जिनसुतानां ॥ १२ ॥

एतेन लोकेन द्विय आकाशभूषणसमतां दर्शयति ।

मातुरिव वत्सकत्वं द्वियो विनेयेषु बोधिसत्त्वानां ।

जातव्यसत्त्वोपेक्षायां सज्जनात् ।

आरक्षा चापि श्रीः संवरतां सर्वदोषेभ्यः ॥ १३ ॥

इत्थं च कायादिभूतत्वात् । एभिर्वस्त्रादिदृष्टान्तेर्विहारे क्षेत्रप्रतिपक्षतां  
चारे लोकधर्मप्रतिपक्षतां । बहुधार्मिकसंवासानुकूलतां । सत्परिपाकानुकू-  
लतां । अक्षिप्तसंसारानुकूलतां च द्वियो दर्शयति ।

सर्वेषु नाधिवासा सर्वेष्वधिवासनाप्रवृत्तिश्च ।

सर्वेषु च प्रवृत्तिर्हीनविहित श्रीमतो विष्णु ॥ १४ ॥

(1) Anugama. Cf. Śikṣā-samuccaya, Index II, s. v.

एतेन चतुर्विधं ह्रीकृतं लिङ्गं ह्रीमतो दर्शयति । यदुत सर्वदेवेष्वनधिव्या-  
सना चाप्रवृत्तिश्च । सर्वगुणेष्वधिव्यासना च प्रवृत्तिश्च ।

ह्रीभावना प्रधाना स्वचित्ततो धर्मतो ऽधिभोवाश्च ।  
आश्रयतो ऽपि विभुत्वाद्दृक्पनादैक्यतयापि ॥ १५ ॥

इत्यस्य निर्देशो यथापूर्वं । ध्रुविविभागो सप्त लोकाः ।

धृतिश्च बोधिसत्त्वानां सत्त्वगुण प्रमेदतः ।  
बृहत्केन च सर्वेभ्यस्तदन्वेष्यो विशिष्यते ॥ १६ ॥<sup>(1)</sup>  
वीर्यं समाधिः प्रज्ञा च सत्त्वं धैर्यं धृतिर्मता ।  
निर्भीतो बोधिसत्त्वो हि चयाद्यस्मात्प्रवर्तते ॥ १७ ॥

एतेन धृतिवृत्तयः सपर्यायं ससाधनं चोक्तं । वीर्यादिकं सत्त्वं सत्त्वादिषु  
पर्यायः । शेषं साधनं । अतमस्याप्तयान्निर्भीतः प्रवर्तत इत्याह ।

जीनत्वाच्च वसत्वाच्च मोहाद्वीर्यवर्तते भयं ।  
कृत्येषु तस्माद्विज्ञेया धृतिर्संज्ञा निवे चये ॥ १८ ॥

सर्वकार्येषु हि जीनचित्ततया वा भयमुत्पद्यते तदनुत्सङ्गतः । वसचित्ततया  
वा चित्तानवस्थानतः । संमोहतो वा तदुपायाद्यानतः । तत्प्रतिपक्षाच्च  
यथाक्रमं वीर्यादयः । तस्मान्निजवीर्यादिष्वेव धृतिर्संज्ञा चेदित्यस्य निज  
इत्यप्रतिसंख्यानकरणीये ।

प्रकृत्वा प्रणिधाने च निरपेक्षत्वं एव च ।  
सत्त्वविप्रतिपत्तौ च शम्भीर्घोऽहर्घसंशये ॥ १९ ॥  
विनियदुर्विजयस्त्रि कायाचिन्त्ये विनश्य च ।  
बुष्करेषु विभिन्नेषु संसारात्थाग एव च ॥ २० ॥  
निःसंश्लेशे च तथैव धृतिर्भीरुश्च जायते ।  
असमा च तदन्वेषः सो ऽसौ धृतिमतां यतः ॥ २१ ॥

एभिस्त्रिभिः शोकेर्धृतिप्रमेदं दर्शयति । यथाक्रमं बोधतः । चित्तोत्पादतः ।  
स्वार्हतः । सत्त्वार्हतः । प्रभावतः । सत्त्वपरिपाचनतः । परमबोधितश्च । तच्च

(1) Mère anusubh jusqu'au vers 104.

निरपेक्षं स्वार्थप्रयुक्तस्य कायकीवितनिरपेक्षत्वाद्दोषतत्त्वं । पुनर्दुष्करत्वं च ।  
संचिन्त्यभवोपपत्तिः । तदसंश्लेशतो ऽपि प्रमेदः ।

सुमिषदुःखगम्भीरस्रवादीरो न कम्पते ।

शक्तमेः पचयते च समुद्देशं सुमेदवत् ॥ २२ ॥

एतेन बोधिसत्त्वधृतेर्दुःखं दर्शयति । उपमावत्त्वं चयेणावम्पने यथाक्रमं  
वेदितव्यं । अखेदविभागे द्वौ लोको ।

अखेदो बोधिसत्त्वाभामसनस्त्रिषु वस्तुषु ।

सुतानुमिमहावोर्यदुःखे त्रीधृतिनिमित्तः ॥ २३ ॥

तीजच्छन्दो महाबोधावखेदो धीमतां मतः ।

अनिप्यन्नश्च निप्यन्नः सुनिप्यन्नश्च भूमिषु ॥ २४ ॥

आत्मां वस्तुतो निमग्नतः स्वभावतः प्रमेदतत्त्वाखेदो निर्दिष्टः । त्रिषु  
वस्तुषु । सुतानुम्री । दीर्घकालधीर्यारम्भे । संसारदुःखे च । द्विधं धृतिं च  
निमित्तम् । ताभ्यां हि यदोत्पत्तितो जल्पयते न चोत्पादयति । तीजच्छन्दो  
महाबोधाविति स्वभावः । इन्द्रे हि व्यावृत्ते क्षिप्रो भवति । अनिप्यन्नो  
ऽधिसुक्तिचर्याभूमौ । निप्यन्नः सन्नभूमिषु । सुनिप्यन्नः परेण रत्नेन प्रमेदः ।  
शास्त्रज्ञतायां द्वौ लोको ।

वस्तुना चाधिकारेण कर्मणा च विशिष्यते ।

अचयेनाचयत्वेन प्रसक्तोदागमेन च ॥ २५ ॥

शास्त्रज्ञता हि धीराणां समाधिमुखधारणी ।

मुहीता सत्यपाकाय सकर्मकाश्च धारणे ॥ २६ ॥

तत्र शास्त्रज्ञतायांः पञ्च विद्यास्त्राणानि वस्तु । अध्यात्मविद्या हेतुविद्या  
शब्दविद्या चिकित्साविद्या शिल्पकर्मस्त्राणविद्या च । स्वपरार्थक्रिया अधि-  
कारः । कर्म प्रथमवस्तुनि स्वयं प्रतिपत्तिः परेभ्यश्च तत्समाख्यातं । द्वितीये  
तद्दोषपरिज्ञानं परवादितिष्ठहृत् । तृतीये स्वयं सुमिदत्ताभिधानं परसंप्रत्य-  
यश्च । चतुर्थे परेषां चाधिग्रहणं । पञ्चमे परेभ्यस्तत्संविभागः । सत्यं शास्त्र-  
ज्ञताया एतान्नेव पञ्च वस्तूनि सुतानि भवन्ति । धृतानि । वचसा परिजितानि ।  
मनसा अन्वीक्षितानि । बुद्ध्या सुमतिविज्ञानि । श्रुत्या यथाक्रमं तदुद्ग्रहणतः ।  
स्वाध्यायतः । प्रसक्तेन मनसार्थचिन्तनतो यथाधीनं तद्दोषनुद्यावगमात्  
साक्षात्तदुराक्षातावधारयतश्च । अचयत्वं निरुपधिज्ञेयनिर्वाये ऽप्यवधानम् ।

फलसमुदायमः सर्वधर्मसर्वाकारक्षता । सा पुनरेषा शास्त्रज्ञता बीधिसत्त्वानां  
समाधिमुखेर्धारणीमुखैश्च संगृहीता । सत्यपरिपाकाय च भवति । समाधि-  
मुखैस्तत्कृत्यामुष्ठानात् । सर्वमपारणाय च धारणीभिस्तत्पारणान् । लोकाक्ष-  
तायां चत्वारः श्लोकाः ।

कायेन वचसा चैव सत्यज्ञानेन चासमा ।  
लोकक्षता हि धीराणां तदन्वेक्षी विशिष्यते ॥ २७ ॥

अथ कायेनेत्याह ।

कृतकितमुक्ता भित्ति ।

अथ वाचनेत्याह ।

धीराः पूर्वाभिमाविकः ।

सा पुनः किमर्थमित्याह ।

सत्त्वानां भाजनत्वाय ।

अस्मिन्ने भावनत्वाय ।

सर्वमप्रतिपत्तये ॥ २८ ॥

अथ सत्यज्ञानेनेत्याह ।

सत्यज्ञानात्तच्छेदो लोकानामुद्ध्यो ऽसकृत् ।  
द्वयादसंगमसाक्षात् तन्मो लोकश्च उच्यते ॥ २९ ॥

ज्ञानां सत्त्वानां लोकलोदयः पुनः पुनः संसारो यद्वोदयो धेनू चेति  
कृत्वा ॥ द्वाभ्यामसंगमो निरोधमार्गसत्त्वानां । द्वाभ्यामसंगमो धेनू चेति कृत्वा ।  
तस्मात्तन्मो लोकश्च उच्यते । लोकलोदयासंगमामिन्या प्रज्ञया समन्वान-  
तत्वान् ।

ज्ञानाय प्राप्तये तेषां धीमान् सत्येषु युज्यते ।  
सत्यज्ञानात्ततो धीमान् लोकलो हि निवृज्यते ॥ ३० ॥

अनेन लोकावृत्तायाः कर्म निर्दिष्टं । तत्र शमाद्य दुःखसमुद्भवसत्त्वयोः  
प्राप्तये निरोधमार्गसत्त्वयोः । प्रतिसरणाविमाने चयः शोकाः ।

आर्यस्य देशनाधर्मो अर्थोऽभिप्रायिको<sup>(1)</sup> इत्यत्र च ।

प्रामाणिकस्य नीतार्थो निर्जल्पः<sup>(2)</sup> प्राप्तिरस्य च ॥ ३१ ॥

इदं प्रतिसरणानां लक्षणं । तत्र प्रामाणिकोऽर्थो यः प्रमाथमनेन नीती  
विभक्तः शास्त्रा वा तदनुमायीकृतेन वा । निर्जल्पः प्राप्तिरधिगमज्ञानं लोको-  
त्तरं । तत्त्वानभिज्ञाप्यत्वान् । शिवं गतार्थं ।

प्रतिषेत्तुर्धनोक्तस्य मिथ्यासमीरितस्य<sup>(3)</sup> च ।

सामिकावस्य च प्राप्तेः प्रतिषेधोऽत्र देशितः ॥ ३२ ॥

प्रथमे प्रतिसरणी आर्यधर्मप्रतिषेत्तुः पुनस्तस्य प्रतिषेधो देशितः । द्वितीये  
यथावृत्तार्थस्य अज्ञानस्य नाभिप्रायिकार्येण । तृतीये मिथ्या चिन्तितार्थस्य  
विपरीतं नीयमानस्य । चतुर्थे सामिकावस्य ज्ञानस्य । अत्यावृत्तेर्द्वितीयस्य ।

अधिमुक्तेर्विचाराद्य यथावत्परतः अवात् ।

निर्जल्पत्वादि च ज्ञानादप्रयाग्री हि धीमतां ॥ ३३ ॥

अथ प्रतिसरणानुष्ठानः । प्रथमेन प्रतिसरणीकार्यधर्मोऽधिमुक्तिर्नीय प्रव-  
क्षति । द्वितीयेन स्वयमाभिप्रायिकार्यविचारणान् । तृतीयेन परतस्त्वधि-  
परीतार्थनयनवात् । चतुर्थेन लोकोत्तरज्ञानान् । प्रतिसंविद्धिमाने चत्वारः  
शोकाः ।

असमा नीधिसत्त्वानां चतस्रः प्रतिसंविदः ।

पर्याये लक्षणे वाक्ये अग्नि ज्ञानाद्य ता मताः ॥ ३४ ॥

प्रथमा, पर्याये ज्ञानमेवेकस्वार्थस्य चावस्थो नामपर्यायाः । द्वितीया

<sup>(1)</sup> *Abhiprāyika* se trouve déjà I, 16, commentaire; mais cette forme nouvelle est garantie ici par le mètre. Le commentaire sur le vers 33 rétablit la forme régulière *abhiprāyika*.

<sup>(2)</sup> *Nirjala*, mot nouveau; le chi-

nois dit : *wou yen*, « sans parole ».

<sup>(3)</sup> *Samprita* (la lecture n'est pas douteuse), mot nouveau; tiré peut-être de *Uray*, « mener à bout » (?). Le chinois donne, dans le vers comme dans le commentaire, le mot *se — cinita*.

सकथे यस्मार्थस्य तन्नाम । तृतीया वाक्ये प्रत्येकं जनपदेषु या भाषाः । चतुर्थी  
ज्ञाने स्वयं यत्प्रतिमानं । इदं प्रतिसंविदां सकथं ।

देशनायां प्रयुक्तस्य यस्य येन च देशना ।  
धर्मार्थयोर्द्वयोर्वाचा ज्ञानेनैव च देशना ॥ ३५ ॥  
धर्मस्योद्देशनिर्देशात्सर्वथा प्रापणात् इयोः ।  
परिचानास्य चोक्तानां प्रतिसंविदास्तुष्टयं ॥ ३६ ॥

इति चतुर्द्वे कारकं । देशनायां हि प्रयुक्तस्य यस्य च देशना येन च । तत्र  
ज्ञानेन प्रयोजनं । कस्य पुनर्देशना । धर्मस्यार्थस्य । किं देशना यत्रनेन ज्ञानेन  
च । तत्र धर्मार्थयोर्देशना । धर्मस्योद्देशनिर्देशात् । वाक्येन देशना तथोरेव  
इयोः सर्वथा प्रापणात् । ज्ञानेन देशना चोक्तानां परिहरणात् । यतो यस्य  
येन च देशने तदज्ञानात् यतस्तः प्रतिसंविदां व्यवस्थापिताः ।

प्रत्यात्मं समतामेव योत्तरं प्रवेदना<sup>(1)</sup> ।  
सर्वसंशयनाशाय प्रतिसंविद्विरुध्यते ॥ ३७ ॥

एतेन प्रतिसंविदां निर्वचनं कर्म च दर्शितं । प्रत्यात्मं लोकोत्तरेण ज्ञानेन  
सर्वधर्मसमतां तथतामेवैव उत्तरकारणं तत्पुष्टयन्येन ज्ञानेन प्रवेदना पर्याया-  
हीनां प्रतिसंविदिति निर्वचनं । सर्वसंशयनाशाय परेषामिति कर्म । संसार-  
विमले चत्वारः लोकाः ।

संसारो बोधिसत्त्वानां पुण्यज्ञानमयी ज्ञानः ।  
संसारिभ्युदयायेकः अग्नौ संस्क्रिष्टसंस्तुती ॥ ३८ ॥

यद्य संसारो यदर्थं च तत्संदर्शितं । द्विविधः संसारः । तत्र पुण्यसंसारः  
संसारिभ्युदयाय संवर्तते । ज्ञानसंसारो संस्क्रिष्टसंस्तुत्याय ।

ज्ञानं ग्रीकं च पुण्यस्य प्रज्ञा ज्ञानस्य संस्तुतिः ।  
यद्य वाक्यद्वयस्यापि यस्यापि ज्ञानसंस्तुतिः ॥ ३९ ॥

एतेन पारमितामिसङ्गमयसंसारसंग्रहं दर्शयति । आश्लेषीर्यध्यानवशेन

(1) *Pravedanā*. Cf. supra XI, 10, comm. Le chinois traduit ici par *wei  
shio*, «faire connaître au dehors».

शुभं विद्यते । तस्माद्भूयसंभारस्तथैव भवति । पुनः प्रज्ञायां परिणामनात्सर्वाः  
पक्ष पारमिता ज्ञानसंभारो वेदितव्यः ।

संतत्या भावनामेव भूयो भूयः शुभश्च हि ।  
आहारो यः स संभारो नीरे सर्वार्थसाधकः ॥ ४० ॥

एतत्संभारनिर्वचनं कर्म च । समिति संतत्या । भा इति भावनामागम्य ।  
र इति भूयो भूय आहारः । सर्वार्थसाधक इति कर्म । स्वपारम्योः साध-  
नात् ।

प्रवेशाद्यानिमित्ताय अनानोनाय संभृतिः ।  
अभिवेकाय निहाये धीराद्यानुपवीथते ॥ ४१ ॥

अथ संभारप्रवेदः । तत्राधिनृत्तिर्ध्यामूमी संभारो भूमिप्रवेशाय । षट्सु  
भूमिष्वनिमित्ताय सप्तमीभूमिसंगृहीताय । तस्यां निमित्तसमुदाचारात् ।  
सप्तम्यां भूमावनाभोगाय तद्व्यभूमिद्वयसंगृहीताय । तयोः संभारनिवेकाय  
दशमीभूमिसंगृहीताय । तस्यां संभारो निष्ठानमनाय षुसभूमिसंगृहीताय ।  
शुलुपखाननिभागे च स्रोत्राः ।

चतुर्दशभिराकारैः शुलुपखानभावना ।  
धीमतामसमस्तास्ता तद्व्येभो विशिष्यते ॥ ४२ ॥

कतमेचतुर्दशभिः ।

निमग्नतामतिपक्षाच्च अक्षतारान्तवैव च ।  
आत्मनमनस्तारप्राप्तितय विशिष्यते ॥ ४३ ॥  
आनुकूल्यानुवृत्तिभ्यां परिशीत्यन्तितो ऽपरा ।  
माध्या परमत्वेन भावनासमुदागमात् ॥ ४४ ॥

इत्येभिश्चतुर्दशभिराकारैर्बोधिसत्त्वानां शुलुपखानभावना विशिष्यते ।  
कथमाश्रयतो महायाने श्रुतचित्ताभावनामयीं प्रज्ञामाश्रित्य । कथं प्रतिपद्यतः  
चतुर्विध्यासप्रतिपक्षायामप्यशुचिदुःखानिष्ठानात्मसंज्ञानां प्रतिपक्षत्वात्का-  
यादिधर्मनैरात्मप्रवेशतः । कथमवतारतः । चतुर्भिः शुलुपखानैर्यथाक्रमं  
दुःखसमुदयनिरोधमार्गसत्त्वावतारान्तरं परेषां चावतारणान् । यथोक्तं

मध्यान्तविभागे<sup>(1)</sup> । कथमात्मनः सर्वसत्त्वकायात्मनः । कथं मनस्कारतः  
कायाद्यनुपपन्नत्वात् । कथं प्राप्तिः कायादीनां न विसंयोगाय नाविसंयोगाय ।  
कथमानुकूलतः पारमितानुकूल्येन तद्विषयप्रतिपक्षत्वात् । कथमनुवृत्तिः  
लौकिकानां आवकप्रत्येकवृत्तानां चानुवृत्त्या तदुपसंहितस्मृत्युपपन्नभावनात्ते-  
भ्यस्तदुपदेशार्थं । कथं परिज्ञातः कायस्य मायोपमत्वपरिज्ञेया तथैवामृत-  
रूपसंप्रभृत्यानाम् । वेदनायाः स्त्रोत्रोपमत्वपरिज्ञेया तथैव भिष्यानुभवात् ।  
चित्तस्य प्रकृतिप्रभावरूपपरिज्ञेया आकाशवत् । धर्माणां मागस्तुक्त्वपरिज्ञेया  
आकाशागनुरक्षीभूमाश्चनीहारोपस्तेष्ववत् । कथमुत्पत्तिः संचित्तमवोपपत्तौ  
चक्रवर्त्यदिभूतस्य विशिष्टकायवेदनादिसंपत्तौ तद्वत्क्षेत्रतः । कथं मायातः  
मूढा अपि स्मृत्युपपन्नभावनायास्तद्व्येभ्यो अधिभावत्वात् । प्रकृतितीक्ष्णो-  
द्यतया । कथं परमत्वेन परिनिष्पन्नाभाननाभोगमिथोपमिष्यभावनात् ।  
कथं भावनातः अक्षयं तद्भावनात् निरुपधिष्येयनिर्वाणे ऽपि तद्व्यवृत्त्यात् । कथं  
समुदागमतः । दशसु भूमिषु कुडले च समुदागमनात् । सम्बन्धप्रहाणविभागे  
पञ्च लोकाः ।

सम्बन्धप्रहाणं धीराणामसमं सर्वदिशिभिः ।

स्मृत्युपपन्नदोषाणां प्रतिपक्षेण भाव्यते ॥ ४५ ॥

यावत्तः स्मृत्युपपन्नभावना उक्ताः तद्विषयाणां दोषाणां प्रतिपक्षेण सम्बन्ध-  
प्रहाणभावनेति समस्तं सम्बन्धप्रहाणस्य च । प्रमेदेन पुनः ।

संसारक्षोभमोमे च त्वानि निवरणस्य च ।

मनस्कारस्य च त्वानि प्रवेशे चैव भूमिषु ॥ ४६ ॥

अभिहितविहारे च त्वानि व्याकरणस्य च ।

सत्त्वानां परिपाक्षे च अभिवेक्षे च धीमतां ॥ ४७ ॥

चेचस्य च विशुद्धार्थं निहागमन एव च ।

भाव्यते बोधिसत्त्वानां विषयप्रतिपक्षतः ॥ ४८ ॥

अथ सम्बन्धप्रहाणभावनाप्रमेदः । संसारस्यासंलिप्तपरिमोने संपत्तिषु ।  
पक्षनिवारणस्य गि । आवकप्रत्येकवृत्तमनस्कारस्य गि । भूमिप्रवेशे । अभिमित्त-  
विहारे सप्तम्यां भूमौ । व्याकरणस्य च त्वम्यां । सत्त्वानां परिपाक्षे नवम्यां ।  
अभिवेक्षे च दशम्यां । चेचविशुद्धार्थं चये ऽपि । निहागमने च नुदभूमौ । ये

<sup>(1)</sup> *Madhyānta vibhāga śāstra*, un des ouvrages d'Āśaṅga. J'aurai l'occasion  
d'en parler dans l'introduction qui sera jointe à la traduction du texte.



च विषयादीनां प्रतिपक्षेण सम्यक्प्रहाणभावना वेदितव्या । अयमस्याः प्रमेदः ।

कृष्ं निश्चित्य योगस्य भावना समिमितिका ।

सर्वसम्यक्प्रहाणेषु प्रतिपक्षो निश्चयते ॥ ४९ ॥

एतेन कृष्ं जनयति । आद्यच्छते वीर्यमारभते । चित्तं प्रगृह्णाति । सम्बन्धं प्रदधाति । इत्येषां पदानामर्थनिर्देशः । कृष्ं हि निश्चित्य श्रमश्च निपन्ननास्त्रं योगं भावयतीति व्यायच्छते । सा च भावना श्रमश्च प्रगृह्णीष्यान्निमित्तैः सह भाव्यते । तस्मात्सा समिमितिका । कथं च पुनर्भाव्यते । यच्छ्रमश्च प्रगृह्णीष्योक्तेश्चोक्त्योः प्रतिपक्षेण वीर्यमारभते । कथमारभते । चित्तं प्रगृह्णाति प्रदधाति च । श्रमश्च समप्राप्ते चोपेक्षायां प्रदधाति । एषा योगभावना यथोक्तप्रमेदेषु सर्वसम्यक्प्रहाणेषु प्रतिपक्ष उच्यते । अस्तिपादविभक्तिं पदं लोकाः ।

अस्तिपादाश्च चत्वारो धीराणामयस्ययाः ।

सर्वार्थसिद्धौ जायते चात्मनश्च परस्य च ॥ ५० ॥

सर्वार्थसिद्धिर्विचित्री लोकोत्तरा च वेदितव्या । श्रेयं गतार्थं ।

निश्चयाच्च प्रमेदाच्च उपायादभिनिर्हतेः ।

चक्षुःसा अस्तिपादानां धीमतां सर्वज्ञेयते ॥ ५१ ॥

चक्षोर्द्वेषस्य द्वयोर्निर्देशः ।

आनन्दपरिमाणाश्च प्रमेदो हि चतुर्विधः ।

उपायस्याभिनिर्हारः चतुर्विधश्च विधीयते ॥ ५२ ॥

आनन्दपरिमिता निश्चयः प्रमेदश्चतुर्विधः कृष्ं वीर्यचित्तमीमांसासमाधि-  
मेदात् । उपायश्चतुर्विध एव । अभिनिर्हारः चतुर्विधः । चतुर्विध उपायः कृतमः ।

आद्यसाधिक<sup>(1)</sup> एकश्च द्वितीयोऽनुयन्तात्मकः ।

निश्चयिकश्चतुर्थश्च चतुर्थः प्रातिपदिकः ॥ ५३ ॥

<sup>(1)</sup> Vyāvahārika, mot nouveau, adjectif dérivé de vyavahārya, «détermi-  
nation».

अष्टानां प्रहायसंस्काराणां कृत्वा स्वायामः कृत्वा स्वायसाधिकः उपायः ।  
अहधानस्वार्थिनो स्वायामात् । प्रअन्धिरनुयाहकः । स्मृतिः संप्रजयं चोपनि-  
बन्धकः । एकेन चित्तस्वास्वभावविस्मारात् । द्वितीयेन विस्मारप्रज्ञानात् ।  
चेतना चोपेक्षा च प्रातिपक्षिक उपायः । लघौकृत्योपलेशयोः लेशानां च  
प्रातिपक्षत्वात् । यद्विधो ऽभिनिर्हारः कृतमः ।

दर्शनस्वाववादस्य स्थितिविक्रीडितस्य च ।

प्रतिधैर्येयितायाश्च धर्मप्राप्तिश्च निर्दिष्टः ॥ ५४ ॥

तत्र दर्शनं चतुः पक्षविधं मांसचतुः दिक्षु चतुः कार्यं प्रज्ञाचतुः धर्मचतुः  
बुद्धचतुष्टयं । अववादः यदभिज्ञा यथाक्रमं । तामिदपसंक्रम्य भाषां धितं  
चागतिं च गतिं च विदित्वा निःस्वरायाचनद्वयात् । स्थितिविक्रीडितं  
यस्मात् बोधिसत्त्वानां यद्विधं निर्माणादिभिः समाधिविक्रीडितं । प्रधि-  
धैर्येन प्रतिधिज्ञानेन प्रतिधानवशिका<sup>(१)</sup> बोधिसत्त्वाः प्रतिधानवैशेषिक-  
तया विक्रीडन्ति । येषां न सुकरं संस्कारां कर्तुं कायस्य वा प्रभाषा वा स्वरस्य  
चेति विस्तरेण यथा दृश्यभूमिके सूत्रे<sup>(२)</sup> । वशिता यथा तत्रैव<sup>(३)</sup> दृश्य वशिता  
निर्दिष्टाः । धर्मप्राप्तिर्बलवैशारद्यावैशेषिकबुद्धधर्माणां प्राप्तिः । एतेन दर्शना-  
दीनामभिनिर्हारः यद्विधः । इच्छियविभागे श्लोकः ।

बोधिसत्त्वो मुतं चाप शमसो ऽव विपक्षना ।

अज्ञादीनां यद् विषयमर्थसिद्धाभिकारतः ॥ ५५ ॥

अशैश्वर्यस्य बोधिः पदमानम्बनमित्यर्थः । वीर्यैश्वर्यस्य बोधिसत्त्वचर्या ।  
सुतीश्वर्यस्य महायानसंगृहीतं मुतं । समाधीश्वर्यस्य शमसः । प्रशैश्वर्यस्य  
विपक्षना यद् । तदर्थोभिकारेणैव चेतानि अज्ञादीनि आधिपत्यार्थेनेश्वर्या-  
युक्तानि । नक्षविभागे श्लोकः ।

भूमिप्रवेशसंज्ञिडावेष्टाः अज्ञादयः पुनः ।

विषयदुर्बलत्वेन त एव नक्षसंज्ञिताः ॥ ५६ ॥

(१) Sic ms. Et aussi v. 76, comm.  
Dans les deux cas, le chinois traduit  
par *yi yuen li*, « par la force du  
vœu ». Le mot *balika*, mot nouveau,  
serait alors dérivé de *balā*, « force ».

(२) Le passage du *Daśabhinikā-*  
«*entre* auquel Asaṅga renvoie ici est  
cité dans le *Gikṣa-samuccaya*, 291  
à 295.

(३) Voir *supra*, p. 26, n. 1.

मतार्थः श्लोकः । बोध्यकविभागे सप्त श्लोकाः ।

भूमिप्रविष्टस्य बोध्यकव्यवस्थानं विधीयते ।

धर्माणां सर्वसत्त्वानां समतावबसात्पुनः ॥ ५७ ॥

एतेन व्यवस्थामवस्थायां व्यवसायबोधात् बोध्यकानि व्यवस्थाप्यन्ते तदुपदिष्टं ।  
भूमिप्रविष्टावस्थायां सर्वधर्माणां सर्वसत्त्वानां च समतावबोधावस्थाकर्म  
धर्मनैरात्म्येनात्मपरसमतया च । अतः परं चक्रादिसप्तरत्नसाधर्म्यं बोध्यकानां  
दर्शयति ।

भूतिचरति सर्वत्र ज्ञेयान्वितविनिर्जये ।

अवितन्त्रेयविनिर्जयाय । यथा चक्रवर्तिनश्चक्ररत्नमन्वितदेशविनिर्जयाय ।

सर्ववस्तुनिमित्तानां भङ्गाय विचरति ॥ ५८ ॥

यथा हस्तिरत्नं प्रत्यर्थिकमङ्गाय ।

आयुः प्रायेणबोधाय वीर्यमन्त्रं प्रवर्तते ।

विग्रामिहतीत्याहनात् । यथाचक्ररत्नमायुः समुद्रपर्यन्तमहापृथिवीवसनयाय ।

धर्माशौकविपुला च प्रीत्या आपूर्यते भुवः ॥ ५९ ॥

आरब्धवीर्यस्य बोधिसत्त्वस्य धर्माशौका विवर्धन्ते । ततः प्रीतिः सर्वं कार्यं  
सहा प्रीणयति । यथा मणिरत्नमाशौकविशेषेण चक्रवर्तिनं प्रीणयति ।

सर्वावरणविभीषात् प्रसङ्ग्या सुखमेति च ।

सर्वदोषसमुत्पादनात् । यथा स्त्रीरत्नेन चक्रवर्ती सुखमनुभवति ।

चिन्तितार्थसमुद्दिश्य समाधेयपद्यायते ॥ ६० ॥

यथा चक्रवर्तिनो बहुपतिरत्नात् ।

उपेक्षया यथाकामं सर्वत्र विहरत्सती ।

पञ्चसन्धाविक्षलेन विक्षलेन सदोत्तमः ॥ ६१ ॥

उपेक्षोच्यते निर्विकल्पं ज्ञानं तथा बोधिसत्त्वः सर्वत्र यथाकामं विहरति<sup>(1)</sup> । तत्पुष्पलब्धेन च विहारैशान्यस्रोपगमात् । अन्यस्यापगमात् । निर्विकल्पेन विहारैश्च तत्र निर्व्यापारतया<sup>(2)</sup> वासकल्पनात् । यथा चक्रवर्तिनः परिणा-  
थकरत्नं चतुरङ्गवक्त्रकायमुपनेतव्यं<sup>(3)</sup> शोपग्रणयति<sup>(4)</sup> । अपनेतव्यं चापनयति । तत्र च गत्वा वासं कल्पयति यथाशक्तिः चतुरङ्गो वक्त्रकायः परैति ।

एवंगुणो बोधिसत्त्वश्चक्रवर्तीव वर्तते ।

सप्तरत्नोपमेर्निर्जितं बोध्यङ्गैः ॥ परिवारितः ॥ ६२ ॥

इति सप्तरत्नोपमत्वं बोध्यङ्गाणां निगमयति ।

निम्नधाङ्गं स्वभावाङ्गं निर्घाणाङ्गं तृतीयकं ।

चतुर्थमनुग्रहसाङ्गमल्लोद्याङ्गं चयात्मकं ॥ ६३ ॥

एतेन यद्बोध्यङ्गं यथाङ्गं तद्विधीयते । कृतिर्निम्नधाङ्गं सर्वेषां तन्निम्नयेण प्रचुरैः । धर्मप्रविचयः स्वभावाङ्गं बोधेच्छास्वभावत्वात् । कीर्तं निर्घाणाङ्गं तेषामात्मनिष्ठायामधिष्ठानात् । प्रीतिरनुग्रहसाङ्गं चित्तसुखत्वात् । प्रत्यक्ष-  
समाध्युपेक्षा असंज्ञेयाङ्गं । येन च निमित्तं योऽसंज्ञेय इति विविधमसंज्ञेयाङ्गं वेदितव्यं । मार्गाङ्गविभागे द्वौ लोको ।

यथानोधानुवृत्तिश्च तद्वर्धमानप्रायते ।

यथानोधन्यवस्थानं प्रवेशश्च व्यवहितौ ॥ ६४ ॥

कर्मव्यवशुद्धिश्च प्रतिपन्नस्य भावना ।

श्रेयावरणस्य मार्गवरणस्य च वैशेषिकगुणवरणस्य च ॥ ६५ ॥

बोध्यङ्गकाकादूर्ध्वं यथाभूतावबोधानुवृत्तिः सम्यग्वृत्तिः । तस्मैवावबोधस्य व्यवस्थानं परिच्छेदः सम्यक्संनयः । तद्व्यवस्थाने च सूत्रादिके भगवता कृते स एव प्रवेशस्तत्र तदवबोधोधात् । कर्मव्यवशुद्धिः सम्यग्वाक्यमाजीवाः । वाक्कायोभयकर्मसंयहात् । प्रतिपन्नस्य भावना सम्यग्वाक्यामादयो यथाक्रमं श्रेयावरणस्य मार्गवरणस्य च वैशेषिकगुणवरणस्य च सम्यग्वाक्यामेव कीर्तं

(1) Ms. : यथाकामं --- ति.

(2) Ms. : निर्व्यापारतया.

(3) Ms. : चतुर --- लोपयु .

(4) Ms. : शोपग्रणयति. Si la correc-  
tion est exacte, le verbe *upagrana-*  
*yati* est un mot nouveau.

(5) Ex conj. Lacuna dans le ms.

हि कालं अस्त्रिषमासो ज्ञेयावरणस्य प्रतिपद्यं भावयति । सम्यक्कृत्वा श्रमयप्रयत्नोपेक्षानिमित्तेषु खयौद्धत्वाभावाभ्यागसंमुखीभावाद्यावरणस्य प्रतिपद्यं भावयति । सम्यक्समाधिना वैशेषिकगुणानिर्दिष्टायावरणस्य प्रतिपद्यं भावयत्येवमष्टौ मार्गाङ्गानि स्ववस्थाप्यन्ते । श्रमयविपक्षनाविभागे त्रयः श्लोकाः ।

चित्तस्य चित्ते स्थापनाच्च धर्मप्रविचयादपि ।

सम्यक्स्थितिमुपाश्रित्य श्रमयो ऽयं विपक्षना ॥ ६६ ॥

सम्यक्समाधिं निमित्त्य चित्ते चित्तस्थावस्थापनात् । धर्माणां च प्रविचयादप्याक्रमं श्रमयो विपक्षना च वेदितव्यः । न तु विना सम्यक्समाधिनेत्येतच्छ्रमयविपक्षनाकचणं ।

सर्ववगा च सेवांशा नैकांशोपनिबन्धता ।

सा च श्रमयविपक्षना सर्ववगा यं यं गुणमाकाङ्क्षति तत्र तत्र तन्नावधात् । यद्योक्तं सूत्रे । आकाङ्क्षेहिपुरहो वताहं विविक्तं कामैरिति निस्तरेण यावत् तेन निषुणा इमावेव द्वौ धर्मी भावयितव्यौ । यदुक्तं श्रमयस्य विपक्षना नैवेवमादि । एकांशा श्रमयविपक्षना यदा श्रमयं भावयति । विपक्षनां वा । उभयांशा यदा युगपदुभयं भावयति । उपनिबन्धमता श्रमयविपक्षना बोधिसत्त्वानामभिमुक्तिचर्याभूमी ।

प्रतिवेधे च निर्याणे अग्निमित्रे ह्यसंस्कृते ॥ ६७ ॥

परिशुद्धौ विशुद्धौ च श्रमयो ऽयं विपक्षना ।

सर्वभूमिगता धीरे स धीनः सर्वसाधकः ॥ ६८ ॥

इत्युपनिबन्धतेत्येवमादिना श्रमयविपक्षनायाः प्रमेहः कर्म च निर्दिष्टः । योग उपायो वेदितव्यः । तत्र प्रतिवेधः प्रथमभूमिप्रवेशः । निर्याणं यावत् षष्ठी भूमिः । तानिः सन्निमित्तप्रयोगनिर्याणात् । अग्निमित्रं सप्तमी भूमिः । असंस्कृतमन्यत्रुमिषयमनमिसंस्कारवाहित्वात् । संस्कारो हि संस्कृतं तद्वत् नास्तीत्यसंस्कृतं । तदेव च भूमिचर्यं निमित्त्य बुद्धयेवं च परिशोभयितव्यं । बुद्धत्वं च प्राप्तव्यं । तदेतद्यथाक्रमं परिशुद्धिर्विशुद्धिः । उपायकौशल्याविभागे द्वौ श्लोकौ ।

पूर्ये बुद्धधर्माणां सत्त्वानां परिपाप्मने ।

चिप्रप्राप्तौ क्रियाशुद्धौ वर्ताच्छेदे च कौशलं ॥ ६९ ॥

उपाये बोधिसत्त्वानामसमं सर्वभूमिषु ।

यत्कौशल्यं समाश्रित्य सर्वार्थसाधयन्ति ते ॥ ७० ॥

अनेनोपायबीजश्रवणं प्रमेदः कर्म च दर्शितं । तत्र बुद्धधर्मपरिपूरये  
निर्विकल्पं ज्ञानमुपायः । सत्यपरिपाचने चत्वारि संयहचक्षुनि । शिप्राभि-  
संबोधे सर्वं पापं प्रतिदेशयामि यावद् भवतु मे ज्ञानं संबोधायेति प्रतिदेशना  
ऽनुमोदनाद्येषणा परिशामना । क्रियाशुद्धौ समाधिधारणीमुखानि । तेः  
सर्वार्थक्रियासाधनात् । यत्कीनुपपक्षेदे अप्रतिष्ठितनिर्वाण्ये । अस्मिन् पद्मविध  
उपाये सर्वभूमिषु बोधिसत्त्वानामसमं तदन्यैः कौशल्यमित्ययं प्रमेदः । सर्वस्व-  
परार्थसाधनं कर्म । धारणीविभागे चयः श्लोकाः ।

विपाकेन सुताभ्यासात् धारण्यपि समाधिना ।

परीता महती सा च महती त्रिविधा पुनः ॥ ७१ ॥

अप्रविष्टप्रविष्टानां धीमतां मुहुमध्वमा ।

अशुद्धभूमिकानां हि महती शुद्धभूमिका ॥ ७२ ॥

धारणीतां समाश्रित्य बोधिसत्त्वा पुनः पुनः ।

प्रकाशयन्ति सद्धर्मं मित्यं संधारयन्ति च ॥ ७३ ॥

अत्रापि प्रमेदः कर्म च धारणाः संदर्शितं । तत्र त्रिविधा धारणी ।  
पूर्वकर्मविपाकेन । सुताभ्यासेन । बुद्धधर्मवाङ्मयुक्तीन ग्रहणधारणसामर्थ्यविशे-  
षणात् । समाधिसंनिवयेण च । सा पुनर्विपाकसुताभ्यासात्वां परीता चेदि-  
तव्या । समाधिना महती । सापि महती पुनस्त्रिविधा । अभूमिप्रविष्टानां  
मुही भूमिप्रविष्टानां अशुद्धभूमिकानां मध्या सप्तसु भूमिषु । परिशुद्धभूमिका  
स्वधिमात्रा येषां भूमिषु इत्ययं प्रमेदो धारणाः । सद्धर्मस्य प्रकाशनं धारणं  
च कर्म । प्रविधानविभागे चयः श्लोकाः ।

चेतना हृद्सहिता ज्ञानेन श्रेयिता च तत् ।

प्रविधानं हि धीराणामसमं सर्वभूमिषु ॥ ७४ ॥

हेतुभूतं च विज्ञेयं चित्तात्सव्यः फलं च तत् ।

आयत्त्यामर्षकित्त्यर्थं चित्तमात्रात्समुद्भूतः ॥ ७५ ॥

चित्तं महद्भिषुद्धं च उत्तरोत्तरभूमिषु ।

आबोधेर्बोधिसत्त्वानां स्वपरार्थप्रसाधकं ॥ ७६ ॥

अत्र प्रविधानं स्वभावतो सिद्धान्ततो भूमितः प्रमेदतः कर्मतश्च परिदीपितं ।  
चेतना हृद्संयुक्ता स्वभावः । ज्ञानं सिद्धान्तं । सर्वभूमिष्विति भूमिः । तत्र

प्रणिधानं हेतुभूतं । चित्तादेव सद्यःफलत्वात् । अयत्न्यां वाभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं  
चित्तात्पुनः सद्यःफलं चित्तमावात् यथाभिप्रेतार्थसमुद्दिता वेदितव्या । येन  
प्रणिधानेन बलिका बोधिसत्त्वा विनीडन्ति । यस्य न सुकरा संख्या कर्तुं  
कायस्य चेति विस्तरः । विषमधिमुक्तिष्वर्थाभूमावेवं चैव च क्षामिति । मह-  
द्भूमिप्रविष्टस्य दश महाप्रणिधानानि । विमुक्तमुत्तरोत्तरासु भूमिषु विमुक्ति-  
विशेषादानोद्देरित्वेव प्रमेदतः । स्वपराधर्मप्रसाधनं कर्म । समाधिचयविभागे  
चयः श्लोकाः ।

नैरात्यं द्विविधं ज्ञेयो ह्यात्मयाहस्य चात्मकः ।

तस्य चोपशमो निर्वर्त समाधिचयगोचरः ॥ ७७ ॥

यथाहां समाधीनां विविधो गोचरो ज्ञेयः । पुनश्चधर्मनैरात्यं शून्यता-  
समाधिः । तदुपशमयाहस्याययः पक्षोपादानस्यैव अप्रतिहितसमाधिः ।  
तस्याप्यस्यात्मनोपशम आनिमित्तसमाधिः । स एव

समाधिलिखिधो ज्ञेयो याद्वयाहकभावात् ।

विविधस्य याद्वयस्य गोचरस्य याद्वया ये समाधयः । ते शून्यतादिसमाधयः  
इति याद्वयाहकभावेन चयः समाधयो ज्ञातव्याः । ते पुनर्यथाक्रमं ।

निर्विकल्पी ऽपि विमुक्तो रतिप्रयुक्तस्य सर्वदा ॥ ७८ ॥

शून्यतासमाधिर्निर्विकल्पः । पुनश्चधर्मोत्पन्नो रतिकल्पनात् । अप्रतिहितो  
विमुक्तस्य कादात्मयाहकभावात् । आनिमित्तो रतिसंप्रयुक्तः सर्वकालं तस्मिन्  
हास्योपशमे ।

परिज्ञाये महायाय पुनः साक्षात्प्रियाय च ।

शून्यतादिसमाधीनां विधायः परिबीर्तितः ॥ ७९ ॥

पुनश्चधर्मनैरात्ययोः परिज्ञाय शून्यता । तदात्मयाहकभावात् महायार्थम-  
प्रतिहितः । तदुपशमस्य साक्षात्प्रियार्थमाभिहितः समाधिः । धर्मोद्धान-  
विभागे श्लोकी ।

समाधुपनिवृत्तेन धर्मोद्धानचतुष्टयं ।

हेतुतं बोधिसत्त्वैः सत्त्वानां हितकाम्यया ॥ ८० ॥

तत्र सर्वसंस्कारा अनित्याः सर्वसंस्कारा दुःखाः इत्यप्रतिहितस्य समा-  
चेदपनिषद्भावेन देयितं । सर्वधर्मा अनित्या इति शून्यतायाः । शून्य-  
निर्वाणमिति आनिमित्तस्य समाधेः । कः पुनरनित्यार्थो पापकृन्तार्यः  
इत्याह ।

असदर्थोऽविकल्पार्थः परिकल्पार्थ एव च ।

विकल्पोपशमार्थश्च धीमतां तच्चतुष्टयं ॥ ८१ ॥

बोधिसत्त्वानामसदर्थोऽनित्यार्थः । अन्नित्यं नास्ति तदनित्यं तेषां यत्परि-  
कल्पितसंज्ञं । अभूतविकल्पार्थो दुःखार्थो यत्परतन्त्रसंज्ञं । परिकल्प-  
मात्रार्थो ज्ञातार्थः । एवमशब्देनावधारणं परिकल्पितं आत्मा नास्ति परि-  
कल्पमात्रं स्वकीति परिकल्पितसंज्ञस्य आभावार्थो ज्ञातार्थ इत्युक्तं भवति ।  
विकल्पोपशमार्थः शान्तार्थः परिनिप्यन्नसंज्ञं निर्वाणं । अणमकूटार्थोऽप्यनि-  
त्यार्थो वेदितव्यः परतन्त्रसंज्ञः । अतस्मात्प्रसाधनार्थं अणिकल्पविभागे दृश्य-  
स्तीकाः ।

अधीनाच्चेतुतोत्पत्तेर्विरोधात्प्रत्यक्षमस्ति ।

अभावाच्चयौकात्पादनुवृत्तेर्निरोधतः ॥ ८२ ॥

परिणामीपक्षेऽपि तच्चेतुस्त्वफलत्वतः ।

उपात्तत्वाधिपत्वाच्च श्रुतसत्त्वानुवृत्तितः ॥ ८३ ॥

तत्र अणिक सर्वं संस्कृतमिति पञ्चाद्वचगादिषु प्रतिज्ञा वेदितव्या । तत्पुनः  
कथं सिध्यति । अणिकत्वमन्तरेण संस्काराणां प्रवृत्तेरयोगात् । प्रबन्धेन हि  
वृत्तिः प्रवृत्तिः । सा चान्तरेण प्रतिषण्णमुत्पादनिरोधौ न युज्यते । अथ  
काकान्तरं श्रित्वा पूर्वोत्तरनिरोधोत्पादतः प्रबन्धेनेष्यते वृत्तिः । तदनन्तरं  
प्रवृत्तिर्न स्यात् प्रबन्धाभावात् । नैव नोत्पन्नस्य विना प्रबन्धेन काकान्तरं  
भावो युज्यते । किं कारणं हेतुत उपपत्तिः । हेतुतो हि सर्वं संस्कृतमुत्पद्यते  
नवतीक्ष्णः । तच्च हि भूत्वा पुनरन्तरकारणं भवति तस्यावच्छं हेतुना भवितव्यं ।  
विना हेतुना आदित इवाभावात् । न च तत्तेनैव हेतुना भवितुमर्हति तस्यो-  
पयुक्तहेतुत्वत्वात् । न चास्यो हेतुत्वसम्भवे । तस्मात्प्रतिषण्णमवच्छं पूर्वहेतुत्वम-  
व्यवृत्तमिति वेदितव्यं । एवं विना प्रबन्धेनोत्पन्नस्य काकान्तरं भावो न युज्यते ।  
अथाप्येवमिष्येत नोत्पन्नं पुनरुत्पद्यते यदर्थं हेतुना भवितव्यं स्यादुत्पन्नं तु  
काकान्तरेण पञ्चाद्वचमिति नोत्पन्नमात्रमेवेति । तत्पञ्चात्वेन निरुध्यते ।  
यद्युत्पादहेतुनैव तदुत्पन्नं । किं कारणं । उत्पादनिरोधयोर्विरोधात् । न हि  
विरोधयोस्तुल्यो हेतुत्वसम्भवे । तच्च वा ज्ञायातपयोः प्रीतोऽप्यथवा । काका-



कारनिरोधश्चैव च विरोधात् । केन विरोधात् । आभमेन च । यदुक्तं भगवता ।  
 मायोपमात्ते भिद्यो संस्कारा आपाधिकास्तावत्काशिका इत्यरप्रत्युपस्थाधिना<sup>(1)</sup>  
 इति । मनस्कारेण च योगिनां । ते हि संस्काराणामुदयव्ययी मनसि कुर्वन्ताः  
 प्रतिक्षणं तेषां निरोधं पञ्चति । अन्यथा हि तेषामपि निर्विद्विरागविमुक्तयो  
 न सूर्ययान्येषां मरणकालादिषु निरोधं पञ्चति । यदि चोत्पन्नः संस्कारः  
 कालान्तरं तिष्ठेत् स स्वयमेव वा तिष्ठेत्स्वयमेव स्थातुं समर्थः । स्थितिकारणेन  
 वा केनचित् । स्वयं तावदवस्थानमयुक्तं । किं कारणं । पश्चात्स्वयमस्थितेः ।  
 केन वा को इत्ये पुनः स्थातुं न समर्थः । स्थितिकारणेनापि न युक्तं तस्या-  
 भावात् । न हि तत्किंचिदुपलभ्यते । अद्यापि स्याद्विनापि स्थितिकारणेन  
 विनाशकारणाभावात् अवतिष्ठते । कथं तु विनाशकारणे पश्चाद्विनश्यति  
 अभिनेव आभतेति । तदयुक्तं तस्याभावात् । न हि विनाशकारणं पश्चादपि  
 किंचिदस्ति । अपिनापि आभता विनश्यतीति सुप्रसिद्धं । विसृष्टोत्पत्तौ तु  
 तस्य सामर्थ्यं प्रसिद्धं । तथा हि तत्संबन्धात् आभतायाः संततिर्विसृष्टी  
 गृह्यते न तु सर्वेषामप्रवृत्तिः । अपामपि क्ताव्यभानानामपिसम्बन्धादत्यन्त-  
 तमोत्पत्तिरिति तस्मान्मादन्ते पुनरनुत्पत्तिर्गृह्यते । न तु स्रष्टृदेवापि संबन्धात्त-  
 दभावः । तेन चोत्पन्नस्य कस्याचिदस्यानं युज्यते । लक्षणैकान्मात् । ऐकान्तिकं  
 ह्येतत्संस्कृतलक्षणमुक्तं भगवता यदुक्तं संस्कृतस्यानित्यता । तद्यदि चोत्पन्नमात्रं  
 विनश्येत् । किंचित्काशमस्थानित्यता न स्यादिति अनेकान्तिकमनित्यतालक्षणं  
 प्रसङ्गते । अद्यापि स्थापतिरुक्तमपूर्वोत्पत्तौ तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानं न  
 स्यादिति । तद्वत्त्वेन सादृश्यञ्च अनुवृत्तेर्मर्यादाकारपक्षकवत्<sup>(2)</sup> । सादृश्यात्त-  
 द्बुद्धिर्न तद्भावादिति । कथं गम्यते । निरोधतः । न हि तत्रैवावस्थितस्यानो  
 निरोधः स्यादादिषणनिर्विशिष्टत्वात् । तस्मात् तत्तदेवेत्यवधार्यते अने  
 परिणामोपलब्धेः । परिणामो हि नामान्वयार्थः । तद्यदि नाहित एवारब्धं  
 भवेदाध्यात्मिकबाह्यानां भावानामने परिणामो नोपलभ्येत । तस्यादादित  
 एवान्वयात्समारब्धं यत्क्रमेणाभिवर्धमानमने व्यक्तिमापद्यते श्रीरक्षेव दध-  
 नस्याथा । यावन्तु तदन्वयार्थं सूक्ष्मत्वात् परिच्छिद्यते । तावत्सादृश्यानु-  
 वृत्तेस्तदेवेदमिति चायत इति सिद्धं । ततश्च प्रतिक्षणमन्यथात्वात् । अणिकर्त्त  
 प्रसिद्धं । कुतश्च प्रसिद्धं । तद्वेत्तुल्यकालतः । अणिकहेतुत्वात् । अणिककाल-

(1) *Āpāyika, āvāthāhika, praty-  
 upasthāyin*, mots nouveaux (dans une  
 citation de sūtra). Le chinois traduit  
*āpāyika* par *hoai mie*, «se détruire»;  
*āvāthāhika* par *tsan che*, «d'un in-

stant»; *ivara-pratyupasthāyin* par  
*teh'a na pou tchou*, «ne pas s'arrêter  
 un instant».

(2) Sic ms. Le chinois dit :  
 «comme la flamme d'une lampe».

त्वाद्येत्यर्थः । चणिकं हि चित्तं प्रसिद्धं तस्य चास्य संस्काराश्चक्षुःरूपादयो हेतुतः । तस्मात्ते ऽपि चणिका इति सिद्धं । न त्वचणिकात् चणिकं भवितुमर्हति यथा गित्वादनित्यमिति । चित्तस्य खल्वपि सर्वे संस्काराः फलं । कथमिदं गम्यते । उपात्तत्वादाधिपत्वाच्छुद्धसत्त्वानुवृत्तितस्य । चित्तेन हि सर्वे संस्काराश्चक्षुरादयः साधिष्ठाना उपात्ताः सहसंमुख्यताः तदनुयहानुवृत्तितः । तस्मात्ते चित्तस्य फलं चित्तस्य चाधिपत्यं संस्कारेषु । यद्योक्तं भगवता । चित्तेनायं लोको नीयते चित्तेन परिकल्प्यते चित्तस्योत्पन्नस्योत्पन्नस्य वशे वर्तते इति । तथा विज्ञानप्रत्ययं नाम रूपमित्युक्तं । तस्माच्चित्तस्य फलं । शुद्धचित्तानुवृत्तितस्य । शुद्धं हि योगिनां चित्तं संस्कारा अनुवर्तते । यद्योक्तं । ध्यायी भिक्षुः अक्षिमांश्चित्तवशे प्राप्त इमं दास्यस्त्वन्धं सचेत् सुवर्णमभिमुच्यते तदप्यस्य तथैव स्यादिति । तस्मादपि चित्तफलं संस्काराः । सत्त्वानुवृत्तितस्य । तथा हि पापकारिषु सत्त्वेषु माया भावा हीना भवन्ति । पुण्यकारिषु च प्रणीताः । अतस्तच्चित्तानुवर्तनात् चित्तफलत्वं संस्काराणां सिद्धं । ततश्च तेषां चणिकत्वं । न हि चणिकस्याचणिकं फलं युज्यते तदनुविधाधित्वान् । एवं तावद्विशेषेण संस्काराणां चणिकत्वं द्वाभ्यां लोकाभ्यां साधितं । आध्यात्मिकानां पुनः साधनार्थं पञ्च लोका वेदितव्याः ।

आद्यस्वरतमेनापि चयेनाश्रयभावतः ।  
 विकारपरिपाकाभ्यां तथा हीनविशिष्टतः ॥ ८४ ॥  
 भास्वराभास्वरत्वेन ईशान्तरगमेन च ।  
 सवीचावीजभावेन प्रतिबिम्बेन चोदयः ॥ ८५ ॥  
 चतुर्दशविधोत्पत्तौ हेतुमानविशेषतः ।  
 अथायार्वाद्ययोगाच्च आद्यफल असंभवात् ॥ ८६ ॥  
 क्लृप्तस्त्वासंभवादन्ते आद्यानांशविकारतः ।  
 तथा हीनविशिष्टत्वे भास्वराभास्वरे ऽपि च ॥ ८७ ॥  
 गत्वभावात्क्लिप्तायोगास्वरमल असंभवात् ।  
 अनुवृत्तेन चित्तस्य चणिकं सर्वसंस्कृतं ॥ ८८ ॥

आद्यस्वरतमेनापि चावत्चणिकं सर्वसंस्कृतमिति । कथमेवामेभिः चणिकत्वं सिध्यति । आध्यात्मिकानां हि संस्काराणां चतुर्दशविध उत्पादः । आद्य उत्पादो यदवत्यक्षमत आत्मभावाभिनिर्वृत्तिः । तरतमेन यः प्रथमजगत्प्रपादूर्ध्वः । चयेन य आहारसम्पन्नवर्षासमापत्त्युपचयेन । आश्रयभावतः यश्चतुर्विज्ञानादीनां चक्षुरादिभिराश्रयेः । विकारेण यो रागादिभिर्वर्णादिविपरिहासतः । परिहासेन यो गर्भबाष्पकुमारयुवमध्यमवृद्धावस्थासु । हीनत्वेन

विशिष्टत्वेन च यो दुर्गती चोत्पद्यमानानां यथाक्रमं । भास्वरत्वेन यो निर्मित-  
कामेषु परनिर्मितकामेषु रूपाक्ष्येषु चोपपन्नाः चित्तभावाधीनत्वात् ।  
अभास्वरत्वेन यस्तदन्यचोपपन्नाः । देशान्तरगमनेन यो अन्यदेशोत्पादनिरोधे  
अन्यदेशोत्पादः । सवीजत्वेन यो ज्ञेयतत्त्वभान् स्तन्वान्वर्धयित्वा । अवीजत्वेन  
यस्योपामेवाज्ञेयतत्त्वमेवा । प्रतिबिम्बत्वेन । यो अष्टविमोचध्यायिनां समाधि-  
वशेन प्रतिबिम्बानां संस्काराणामुत्पादः । एतस्यां चतुर्दशविधायामुत्पन्नाया-  
ध्यात्मिकानां संस्काराणां चणिकत्वं हेतुमानविशेषादिभिः कारणैर्वैदित्यं ।  
आद्योत्पादे तावत् हेतुत्वविशेषात् । यदि हि तस्य हेतुत्वेन विशेषो न स्यात्  
तदुत्तरायाः संस्कारप्रवृत्तेरुत्तरविशेषो नोपपद्येत हेतुत्वविशेषात् । विशेषे  
च सति तदुत्तरेभ्यस्तस्यान्वत्वात् चणिकत्वसिद्धिः । तरतभोत्पादे मानविशे-  
षात् । मानं प्रमाणमित्यर्थः । न हि प्रतिचर्षा विना अन्यत्वेन परिमाणविशेषो  
भवेत् । उपचयोत्पादे चयापार्थात् । उपसक्तो हि चयः । तस्यापार्थ्यं स्याद्-  
कारेण चणिकत्वं तच्चैवपक्षितत्वात् । अद्योगाद्योपचयस्यैव । न हि प्रतिचर्षा  
विना पुष्टतरोत्पत्त्या युज्येतोपचयः । आश्रयभावेनोत्पन्नावाक्षितत्वासंभवात् ।  
न हि तिष्ठत्वाद्ये च तदाक्षितस्त्वनवस्थानं युज्यते । याने तिष्ठति तदाह्ला-  
नवस्थानवदन्यथा ह्याश्रयत्वं न संभवेत् । विकारोत्पत्तौ परिपाकोत्पत्तौ च  
क्षितत्वासंभवात् । आश्रयनाशविकारतः । न हि तयाक्षितस्यैव रागादि-  
भिर्विकारैः संभवति । न चावस्थानकरीषु परिपाक आदावविनाशे सत्त्वतो  
विकाराभावात् । तथा हीनविशिष्टोत्पत्तौ चणिकत्वं वैदित्यं यथा विकार-  
परिपाकोत्पत्तौ । न हि तयाक्षितत्वेन संस्कारेषु कर्मवासना वृत्तिं जन्ते  
यतो दुर्गती वा आद्युत्पत्तिः सुगती वा । क्रमेण हि संततिपरिणामविशेषात्  
वृत्तिसाधो युज्यते । भास्वरभास्वरेऽपि चोत्पादे तच्चैव चणिकत्वं युज्यते । भास्वरे  
तावत् तयाक्षितत्वासंभवात् चित्ताधीनवृत्तितत्वात् । अभास्वरेऽपि चादौ  
विनाशमकारेणानो विकाराद्योगात् । देशान्तरगमनेनोत्पत्तौ सत्त्वभावात् ।  
न हि संस्काराणां देशान्तरसंक्रान्तिकचया गतिर्नाम काचित् क्रिया युज्यते ।  
सा ह्युत्पन्ना वा संस्कारदेशान्तरं गमयेद्दुःसम्भवा वा । अद्युत्पन्ना तेनासत्तां गतो नत  
इति न युज्यते । सा च क्रिया यदि तद्देशस्य एव संस्कारे कारिणं करोति न  
युज्यते । क्षितत्वाच्चदेशाग्राप्तिः । अत्रान्यदेशस्यैव न युज्यते । विना क्रिययान्य-  
देशाग्राप्तिः । न च क्रिया तत्र वा अन्यत्र वा देशे क्षिता संस्कारादन्योपपद्यते ।  
तस्याप्राप्तिः संस्काराणां देशान्तरसंतत्त्वोत्पादादन्या गतिः । तदभावाच्च सिद्धं  
चणिकत्वं । देशान्तरभिरुत्पत्तिचक्षणा गतिर्विभवन्निः कारणैर्वैदित्यं ।  
अस्ति चित्तवशेन यथा चक्षुर्मणायवस्थासु । अस्ति पूर्वकर्मवैधेन यथाभान्तरा-  
मवः । अस्त्यभिधानवशेन यथा चित्तस्त्वेषोः । अस्ति संबन्धवशेन यथा धान-

मदीयवाक्येभ्यः । अस्मि नोद्भवशेन यथा वायुमेरितानां तथादीनां । अस्मि  
स्वभाववशेन यथा वायुसिद्धिर्यममममेकैर्ध्वं ज्वलनमपां भिन्ने स्वरूपं ।  
अस्मन्नुभावेन यथा मन्त्रीवधानुभावेन । जेषां चिद्व्यक्तान्नुभावेनायसां ।  
अस्मन्नुभावेन अस्मिभर्ता । सबीजाबीजभावेनोत्पत्तौ अणिकत्वं वेदितव्यं  
स्थितायोगाच्चरमासंभवाच्च । न हि प्रतिपत्तं हेतुभावमन्तरेण तथास्मितस्या-  
न्यस्मिन्कासे पुनर्बीजभावो युज्यते । निर्बीजत्वं वा चरमे चष्टे । न च श्रुत्वा  
पूर्वं सबीजत्वं चरमे चष्टे निर्बीजत्वमभ्युपगन्तुं । तदभावे चरमत्वासंभवात् ।  
तथा हि चरमत्वमेव न संभवति । प्रतिस्मिन्तोत्पत्तौ अणिकत्वं चित्तानुवृत्तितो  
वेदितव्यं । प्रतिपत्तं चित्तवशेन तदुत्पादात् । एकास्मात्साधितमाध्यात्मिकं  
सर्वसंस्कृतं अणिकमिति । बाह्यस्वेदानीं अणिकत्वं विभिः सोपैः साधयति ।

✓भूतानां वद्विधार्थस्य अणिकत्वं विधीयते ।  
शोषबुद्धेः प्रकृत्या च चक्षत्वाद् बुद्धिहासितः ॥ ८८ ॥  
तत्संभवात्पुष्टिभ्याश्च परिणामचतुष्टयात् ।  
वर्णगन्धरसस्पर्शानुभवाच्च तथैव तत् ॥ ८९ ॥  
इन्धनाधीनवृत्तित्वात्तारतम्योपलब्धितः ।  
चित्तानुवृत्तेः पुष्ट्यातः अणिकं बाह्यमप्यतः ॥ ९० ॥

वि पुनस्तद्वाह्यं । चक्षारि महाभूतानि । वद्विधार्थः । वर्णगन्धरसस्पर्श-  
शब्दा धर्माद्यतमिकं च रूपं । अतो भूतानां वद्विधार्थस्य च अणिकत्वं विधीयते ।  
कथं विधीयते । अयां तावच्छोषबुद्धेः । अस्तसरसटागादिस्पर्शं क्रमेण बुद्धिः  
शोषबुद्धौपलभ्यते । तच्चोमयमन्तरेण प्रतिपत्तं परिणामं न स्थाप्यसाद्विशेष-  
कारणाभावात् । अयोः प्रकृत्या चक्षत्वाद् बुद्धिहासितत्वं । न ह्यचक्षितत्वं  
चक्षत्वं स्थाप्यत्वभावादिति प्रसाधितमेतत् । न च बुद्धिहासी तथैवावस्थित-  
त्वात् । पुष्टिभ्यास्तत्संभवात् परिणामचतुष्टयाच्च । तच्छब्देनाप्यस्य गूढान्तो  
वायुश्च । अतो हि वायुसहिततमः पुष्टिवी संभूता विपत्तिकासे । तस्मात्तत्क-  
त्वात् सापि अणिका वेदितव्या । अतुर्विधस्य परिणामः पुष्टिभ्या उपलभ्यते ।  
कर्मकृतः सत्त्वानां कर्मविशेषात् । उपक्रमकृतः प्रहादिभिः <sup>(१)</sup> । भूतकृतो ऽवस्था-  
दिभिः । कासकृतः कासान्तरपरिणामतः <sup>(२)</sup> । स चान्तरेण प्रतिपत्तमन्योत्पत्तिं  
न युज्यते विनाशकारणाभावात् । वर्णगन्धरसस्पर्शानां पुष्टिभ्यादिभिस्तुक्का-  
रण्यात्वात् तथैव अणिकत्वं वेदितव्यं । तेजसः पुनः अणिकत्वमिन्धनाधीनवृत्ति-

<sup>(१)</sup> Sic ms. Le chinois dit : « avec une bêche ». — <sup>(२)</sup> Ms. : परिणामतः.

स्मात् । न हि तेजस्तुल्ये तेजःसहोत्पन्नमिन्धनं तथैवावतिष्ठते । न च दग्धेन्धनं तेजः स्थातुं समर्थम् । मा भूदन्ते ऽप्यनिन्धनस्यावस्थानमिति । लोकमन्धानुरोधाद्वर्णादीनां पूर्वमभिधानं पञ्चानेकसः । शब्दः पुनर्येऽपि कालान्तरमुपक्रम्यते घृष्टादीनां तस्यापि ऋणिकत्वं वेदितव्यं तारतम्योपलब्धेः । न ह्यसति ऋणिकत्वे प्रतिशणमन्तरेतन्मोपलब्धिः स्थात् । धर्माद्यतनिकस्यापि कमस्य ऋणिकत्वं प्रसिद्धमेव चिन्तानुवृत्तेर्यथा पूर्वमुक्तं । तस्याद्वाह्यमपि ऋणिकं प्रसिद्धं । पृच्छ्यते स्वल्पे सर्वसंस्काराणां ऋणिकत्वं सिध्यति कथं कृत्वा । इदं तावदथमऋणिकवादी प्रष्टव्यः । कस्याद्वाह्यनिवृत्त्यलमिच्छति न संस्काराणां ऋणिकत्वं नेहतीति । यथैव वदेत् प्रतिशणमन्यत्वायहयादिति स इदं स्थापयनीयः । प्रसिद्धऋणिकभावेऽपि प्रदीपादिषु निवृत्तजावस्थायां तदयहयादऋणिकत्वं कस्याज्ञेयते । यथैव वदेत् पूर्ववत्पञ्चादयहयादिति । स इदं स्थापयनीयः । संस्काराणामपि कस्यादेवं नेयते । यथैव वदेत् विकलशलात् प्रदीपादितदव्यसंस्काराणामिति । स इदं स्थापयनीयः । द्विविधं हि वैकल्यं स्वभाववैकल्यं वृत्तिवैकल्यं च । तद्यदि तावत् स्वभाववैकल्यमभिप्रेतमत एव कृष्टान्तत्वं युज्यते । न हि तात्त्वभाव एव तस्य कृष्टान्तो भवति यथा प्रदीपः प्रदीपस्य गीर्वा गोरिति । अथ वृत्तिवैकल्यमत एव कृष्टान्तत्वं प्रदीपादीनां प्रसिद्धत्वात् । ऋणिकत्वानुवृत्तेः पुनः स इदं प्रष्टव्यः । कश्चिदिच्छति याने तिष्ठति यानाच्छो गच्छेदिति । यदि नो हीति वदेत् । स इदं स्थापयनीयः । चक्षुरादिषु तिष्ठत्सु तदाश्रितं विज्ञानं प्रबन्धेन गच्छतीति न युज्यते । यथैव वदेत् ननु च कृष्टं वर्तिसंनिधिते प्रदीपे प्रबन्धेन गच्छति वर्त्या अपस्थानमिति । स इदं स्थापयनीयः । न कृष्टं तत्प्रबन्धेन वर्त्याः प्रतिशणं विकारोत्पत्तेरिति । यथैव वदेत् सति ऋणिकत्वे संस्काराणां कस्याप्रदीपादिव ऋणिकत्वं न सिद्धमिति । स इदं स्थापयनीयः विपर्ययासवस्तुत्वात् । सङ्गश्रुततिप्रबन्धवत्या हि ऋणिकत्वमेधां न प्रश्नायते । यतः सत्यप्यपरापरत्वे तदेवेदमिति विपर्ययो जायते । इतरथा हि चमित्यनिवृत्तिविपर्ययो न स्थाप्यत्वात्वे संक्षेपो न स्थात् कुतः पुनर्वचनानमित्तेवं पर्यनुयोजनतो ऽपि ऋणिकत्वं सर्वसंस्काराणां प्रसिद्धं । पुनस्तन्नेरात्मप्रसाधनार्थं नेरात्मविभागे द्वादश श्लोकाः ।

प्रज्ञास्थितया शब्दः पुनरुक्तो ब्रह्मतो न तु ।

नोपलब्धादिपर्यासात् संक्षेपात् क्लिष्टहेतुतः ॥ ९२ ॥

एकत्वाव्यक्ततो वाच्यसंज्ञाज्ञोपपत्त्यादसी ।

स्वभावात्मत्वप्रसङ्गाच्च तद्व्यवस्थप्रसङ्गतः ॥ ९३ ॥

ब्रह्मसन् यद्यवाच्यस्य वचनीयं प्रयोजनं ।

एकत्वाव्यक्ततो ऽवाच्यो न युक्तो निष्प्रयोजनः ॥ ९४ ॥

लक्षणास्तीकवृष्टाश्च शास्त्रतो ऽपि न युज्यते ।  
 इत्यनाग्न्योर्वाच्यत्वमुपलब्धेर्द्वयेन हि ॥ ९५ ॥  
 द्वये सति च विज्ञानसंभवात्प्रत्ययो न सः ।  
 नेरर्धव्यादतो द्रष्टा यावन्मीकता न युज्यते ॥ ९६ ॥  
 स्वामित्वे सति चानित्यमनिष्टं न प्रवर्तयेत् ।  
 तत्कर्मजनकं सार्धं संबोधो नाध्यते विधा ॥ ९७ ॥  
 दर्शनादौ च तत्त्वतः स्वयंभूतं चयादपि ।  
 तत्त्वतःप्रत्ययत्वं च निर्यत्नं दर्शनादिषु ॥ ९८ ॥  
 अकर्तृत्वादनित्यत्वात्सकृन्नित्यप्रवृत्तितः ।  
 दर्शनादिषु यत्नस्तु स्वयंभूतं न युज्यते ॥ ९९ ॥  
 तथा स्थितस्य नष्टस्य प्रागभावादमित्यतः ।  
 तृतीयपक्षाभावाच्च प्रत्ययत्वं न युज्यते ॥ १०० ॥  
 सर्वधर्मा अनात्मनः परमाद्येन शुभ्यता ।  
 आत्मोपलक्ष्ये होयश्च देशितो यत एव च ॥ १०१ ॥  
 संक्षेपव्यवदाने च अवस्थाच्छेदभिरने ।  
 वृत्तिसंतानभेदो हि पुत्रलोपोपदर्शितः ॥ १०२ ॥  
 आत्मवृष्टिरनुत्पादा अभ्यासो ऽनादिकाशिकाः ।  
 अयत्नलोचः सर्वेषां न लोचः पुत्रलो ऽस्ति वा ॥ १०३ ॥

पुत्रसः किलकीति वक्तव्यो नास्तीति वक्तव्यः । आह ।

प्रश्नप्रवृत्तितया वाच्यः पुत्रलो द्रव्यतो न तु ।

यतश्च प्रश्नप्रवृत्तितया ऽस्तीति वक्तव्यो द्रव्यतो नास्तीति वक्तव्यः । एवमनेकांश-  
 वादपरिग्रहे नैवास्तित्वे होषावकाशो न नास्तित्वे । स पुनर्द्रव्यतो नास्तीति  
 कथं वेदितव्यः । लोपलक्षणात् । न हि स द्रव्यत उपलभ्यते रूपादिवत् । उपल-  
 ब्धिर्हि नाम बुद्ध्या प्रतिपत्तिः । न च पुत्रलं बुद्ध्या न प्रतिपद्यते पुत्रलवादिनः ।  
 उक्तं च सम्यक्ता । कृष्ट एव धर्मे आत्मानमुपलभते प्रज्ञापयतीति वाचं लोपलक्ष-  
 णमवति । न स एवमुपलभ्यमानो द्रव्यत उपलब्धो भवति । किं कारणं ।  
 विपर्ययात् । तथा अनात्मन्यामेति विपर्यया उक्तो भव्यता । तस्माच्च एवं  
 पुत्रलवाद्दो विपर्ययाः सः । कथमिदं सम्यक्ते । संक्षेपात् । सत्त्वायवृष्टिस्ते-  
 षां चोप संक्षेपे यदुत अहं ममेति । न च विपर्ययाः संक्षेपो भवितुमर्हति ।  
 न चैव संक्षेप इति कथं वेदितव्यं । किष्टहेतुतः । तथा हि तत्रेतेषां किष्टा

रागादय उत्पद्यन्ते । यत्र पुनर्वस्तुनि रूपादिसंज्ञके प्रवृत्तिः पुत्रस्य इति तस्या-  
त्किमेकत्वेन पुत्रस्यो वक्तव्य आहोस्तिद्वयत्वेन । आह ।

एकत्वान्वयतो वाच्यत्वात्

किं कारणं । दोषद्वयात् । कतमस्याहोस्तिद्वयात् ।

कृत्वात्मत्वप्रसङ्गाच्च तद्व्यत्यप्रसङ्गतः ।

एकत्वे हि कृत्वात्मत्वात्प्रत्ययं प्रसज्यते पुत्रस्य च द्वयसत्त्वं । अथाश्वत्वे  
पुत्रस्य द्वयसत्त्वं । एवं हि पुत्रस्य प्रवृत्तिरिति ऽस्तिवादपक्षसत्त्वं युक्तं ।  
तेनाश्वाकृतवस्तुसिद्धिः । ये पुनः शास्त्रः शासनमतिक्रम्य पुत्रस्य द्वयतो  
ऽस्तिव्यतिरेक इह स्तुर्वचनीयाः ।

द्वयसम्बन्धवाच्यस्य वचनीयं प्रयोजनं ।

किं कारणं ।

एकत्वान्वयतो ऽवाच्यो न युक्तो निष्प्रयोजकः ।

अथ वृद्धात्मत्वात् पुत्रस्यैवात्मत्वत्वमिच्छेयुः । अथाभिरिन्धनास्त्वो  
वाच्यो वक्तव्य इति । त इह स्तुर्वचनीयाः ।

नचयास्त्वोवृद्धाश्च शास्त्रतो ऽपि न युज्यते ।

इत्यनान्वयोरवाच्यत्वमुपलब्धेर्द्वयेन हि ।

एकत्वेनान्वयेन च अपि हि नाम तेजोधातुरिन्धनं धीवापि भूतानि । तेषां  
च भिन्नं लक्षणमित्यस्य एवाभिरिन्धनात् । लोके च विनाशमिना वृद्धमिन्धनं  
काष्ठादि विनापि चैन्धनेनाभिरिति सिद्धमन्वत्त्वं । शास्त्रे च भगवता न  
काचिदपीन्धनयोरवाच्यत्वमुक्तमित्युक्तमेतत् । विना पुनरिन्धनेनाभिरस्तीति  
कचमिदं सिद्धायते । उपलब्धेस्तथा हि वायुना विक्षिप्तं दूरमपि ज्वलत्येति ।  
अथापि स्थावायुस्तपेन्धनमिति अत एवापीन्धनयोरन्वयमिति सिद्धिः ।  
युतः । इयेन हि उपलब्धेरेति प्रकृतं । इयं हि तत्रोपलब्धते अर्धैर्वापुस्तेन्धन-  
त्वेन । अस्तेन पुत्रस्यो य एव वृद्धा यावद्विद्याता कर्ता मोक्षा चाता मोक्षा

न । न स द्रष्टा युज्यते । नापि यावन्नोक्ता । स हि दर्शनादिसंज्ञकाणां  
विज्ञानानां प्रत्यक्षभावेन वा कर्ता भवेत् स्वामित्वेन वा । तत्र तावत् ।

द्वयं प्रतीत्य विज्ञानसंभवात्प्रत्यक्षो न सः ।

किं कारणं । नैरर्थक्यात् । न हि तत्र तत्र विधित्सामर्थं दृष्टं ।

स्वामित्वे सति बाधित्वमभिष्टं न प्रवर्तयेत् ।

स हि विज्ञानप्रवृत्तौ स्वामीमवसनिष्टं विज्ञानमभित्वं न प्रवर्तयेत् ।  
अभिष्टं न । नैव तस्मादुभयबाधसंभवात् । अस्ती द्रष्टा यावन्नोक्ता न युज्यते ।  
अपि यत्तु यदि द्रव्यतः पुनरसौ ऽति

तत्त्वमस्यैव साध्यं

यदि द्रव्यतो ऽति तत्र कर्मोक्त्यवश्यंति । यथा चक्षुरादीनां दर्शनादिनयसं  
न कर्मसादादि । न चैवं पुनस्तत्र । तस्मान्न सौ ऽति द्रव्यतः । तस्मिंश्च द्रव्यत  
इत्यभाये मुक्तक भगवतः

संबोधी नाध्यते विधा ।

अस्मीरामिसंबोधः । असाधारणामिसंबोधः । लोकोत्तरामिसंबोधश्च ।  
न हि पुनस्तामिसंबोधे विचित्रास्मीरमभिसंबुद्धं भवति । न तीर्थसाधारणं ।  
न लोकानुचितं । तथा ह्येव ग्राहः सर्वलोकमव्यः । तीर्थानिमिविष्टः । दीर्घ-  
संसारोचितश्च । अपि यत्तु पुनरसौ द्रष्टा भवन् यावद्विज्ञाता दर्शनादिषु सप्रयत्नो  
वा भवेत्प्रियत्वात् वा । सप्रयत्नश्च वा पुनरसौ प्रयत्नः स्वयंभूर्वा भवेदाक-  
स्मिकः । तत्प्रत्यक्षो

दर्शनादी न तत्त्वज्ञः स्वयंभूर्न तदादपि ।

तस्मादेव न दोषवयाद्व्यवसायात्

तत्त्वज्ञप्रत्यक्षत्वं च

नेति वर्तते । निष्प्रयत्नश्च वा पुनः सतः सिद्धं भवति ।

निर्यत्नं दर्शनादिषु ।



इत्यसति व्यापारे पुनस्तस्य दर्शनादौ कथमसौ द्रष्टा भवति । यावद्विज्ञाता । दोषवधादित्युक्तं कथमस्यादौधर्यात् ।

अकर्तृत्वादनिवृत्त्यास्तकृत्तित्वप्रवृत्तिः ।

दर्शनादियु यत्रस्य स्वयम्भूत्वं न युज्यते ॥

यदि दर्शनादिषु प्रयत्न आकाङ्क्षिको यतो दर्शनादीनि । न तर्हि तेषां पुनस्तः कर्तेति कथमसौ द्रष्टा भवति यावद्विज्ञाता सति आकाङ्क्षिकत्वे निरपेक्षत्वात् न कदाचित्प्रयत्नो न स्यादनित्यो न स्यात् । नित्ये च प्रयत्ने दर्शनादीनां युगपच्च नित्यं न प्रवृत्तिः स्यादिति दोषः । तस्मात् युज्यते दर्शनादिषु प्रयत्नस्य स्वयम्भूत्वं ।

तथा क्लृप्तस्य नष्टस्य प्रागभावादनित्यतः ।

तृतीयपक्षाभावाच्च प्रत्ययत्वं न युज्यते ॥

अथ पुनस्तत्प्रत्ययः प्रयत्नः स्यात् । तस्य तथा क्लृप्तस्य प्रत्ययत्वं न युज्यते । प्रागभावात् । सति हि तत्प्रत्ययत्वे न कदाचित्पुनश्चो नासीति । किमर्थं प्राक् प्रयत्नो न स्यादेषा नोत्पत्तः । विनष्टस्यापि प्रत्ययत्वं न युज्यते पुनस्तस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् । तृतीयस्य कश्चित्पक्षो नास्ति यत्र क्लृप्तो न विनष्टः स्यादिति । तत्प्रत्ययोऽपि प्रयत्नो न युज्यते । एवं तावद्युक्तिर्नाशित्य द्रव्यतः पुनश्चो नोपपद्यते ।

सर्वे धर्मा अनात्मानः परमार्थेन गृह्यताः ।

आत्मोपलब्धौ दोषश्च देशितो यत एव च ॥

धर्मोद्देशेषु हि भगवता सर्वे धर्मा अनात्मान इति देशितं परमार्थ-गृह्यतायामस्ति कर्माणि विपाकः कारवक्षु नोपलब्धते य इमांश्च स्तन्वाग्निचिपति अग्न्यांश्च स्तन्वाग्निचिसंस्थाति । अन्यत्र धर्मसंकेतादिति देशितं । पक्षेषु<sup>(1)</sup> पक्षादीनवा आत्मोपलब्ध इति देशिता । आत्मवृद्धिर्भवति जीववृद्धिः निर्विशेषो भवति तीर्थिकैः । उच्चार्यप्रतिपन्नो भवति । गृह्यतायामस्य चित्तं न प्रसक्तमिति न प्रसीदति न संतिष्ठते नाधिसृज्यते । आर्यधर्मा अस्त्य न व्यवदायनी । एवमायमनोऽपि न युज्यते । पुनश्चोऽपि हि भगवता तच्च तच्च देशितः ।

(1) Pañcaka, Lechiouis dit : « dans le sūtra Tseng-mou (= Pañcottara ? ) ».

परिज्ञातावी<sup>(1)</sup> भारहार<sup>(2)</sup> अज्ञानुसार्यादिपुत्रसम्यक्साधत इत्यसति  
ब्रह्मतो ऽसिते कथादेशितः ।

संज्ञेश्च व्यवदाने च अवस्थाच्छेदमिदमेतत् ।

वृत्तिसंतानभेदो हि पुत्रजेनोपदर्शितः ॥

अवस्थामिते हि संज्ञेश्च व्यवदाने चेदमिदं च । पुत्रसम्यक्प्रतिमन्त्रेण  
तद्वृत्तिभेदः संतानभेदश्च देशयितुं न शक्यः । तत्र परिज्ञासूत्रे<sup>(3)</sup> परिज्ञेया  
धर्माः संज्ञेश्च परिज्ञा व्यवदानं । भारहारसूत्रे<sup>(4)</sup> । भारो भारदानं च  
संज्ञेश्च । भारनिषेधं व्यवदानं । तयोर्वृत्तिभेदः संतानभेदश्चान्तरेण परि-  
ज्ञाताविभारहारपुत्रसम्यक्प्रतिं न शक्येत देशयितुं । बोधिपक्षाच्च धर्मा  
वज्रधावस्थाः प्रयोगदर्शनभावमानिष्ठामागविशेषभेदतः । तेषां वृत्तिभेदः  
संतानभेदश्चान्तरेण अज्ञानुसार्यादिपुत्रसम्यक्प्रतिं न शक्येत देशयितुं । येनासति  
ब्रह्मतो ऽसिते पुत्रसो देशित इत्ययमत्र नयो विहितः । इतरथा हि  
पुत्रसदेशना निष्प्रयोजना प्राप्नोति । न हि तावदवाप्राकृष्टमुत्पादनार्थं  
युज्यते यस्मात्

आत्मवृद्धिरनूत्याया

पूर्वमेवोत्पन्नत्वात् । नापि तदभासार्यं यस्मादात्मवृद्धेर्

अभासो ऽनादिभाविकः<sup>(5)</sup> ।

यदि चात्मदर्शनेन नोच इत्यसौ हेमेत । एवं सति ज्ञान्

अयमनोचः सर्वेषां

तथा हि सर्वेषां न बृहत्सत्त्वानामात्मदर्शने विद्यते । नैव चा नोचो ऽस्तीति

<sup>(1)</sup> *Parijñātavin*, mot nouveau. Le chinois traduit par *tshe tshe*, « celui qui sait ».

<sup>(2)</sup> *Bhārahāra*. Sur le célèbre *Bhārahāra-sūtra*, cf. De La Vallée Poussin, *Études bouddhiques : La négation de l'âme*, p. 34, et Munton,

1902 : *Le bouddhisme d'après les sources brahmaniques*, p. 2.

<sup>(3)</sup> *Parijñā-sūtra*. Le chinois traduit par *tshe king*, « le sūtra du savoir ».

<sup>(4)</sup> *Ādikālika*, mot nouveau, rendu en chinois par *sien yi*, « antérieur ».

प्राप्नोति । न हि पूर्वभाष्यामन्वात्मनो गृहीत्वा सत्याभिसमयकाले कश्चिदा-  
त्मनो गृह्णाति । यथा दुःखं दुःखतः पूर्वमगृहीत्वा पश्चाद्गृह्णातीति यथापूर्वं  
तथा पश्चादपि मोक्षो न स्यात् । सति चात्मन्यवशमहंकारममकाराभ्यामा-  
त्मतुल्यया चात्यैव तन्निदानैः क्षेत्रैर्नित्यव्यमिति अतोऽपि मोक्षो न स्यात् ।  
न चा पुत्रस्योऽस्तीति अभ्युपगमव्यं । तस्मिन् हि सति नियतमेते दोषाः प्रस-  
ज्यन्ते ।

एवमेभिर्नृणैर्नित्यं बोधिसत्त्वाः समन्विताः ।

आत्मार्थं च न रिञ्चन्ति परार्थं साधयन्ति च ॥ १०४ ॥

प्रीधुतिप्रभृतीनां गुणानां समासेन कर्म निर्दिष्टं ।

महाप्राज्ञसूचार्थकारे बोधिपञ्चाधिकारः समाप्तः

## XIX

आचार्यविभागं चतुः श्लोकाः ।

स्वदेहस्य परित्राणः संपत्तेर्वैव संवृत्ती ।

दुर्वर्त्तेषु चमा काये कीर्तिके निरपेक्षिणः ॥ १ ॥<sup>(1)</sup>

वीर्यारम्भो ह्यनास्तादो ध्यानेषु मुक्त एव च ।

निष्कल्पना च प्रज्ञाध्यामाद्यर्थं धीमतां गतं ॥ २ ॥

तथागतकुले चम कामो व्याकरणस्य च ।

अभिज्ञेकस्य च प्राप्तिर्बोधिसाध्यायमिष्यते ॥ ३ ॥

अथ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां प्रतिपत्त्याद्यर्थमुक्तं बद्धपारमिता आरम्भ । दानेन  
हि स्वदेहपरित्राण आचार्यं श्रीसंवरनिमित्तमुद्धारसंपत्तिस्त्राणः । श्रेष्ठं  
मतार्थं । तृतीयेन श्लोकेन फलाद्यर्थमुक्तं अत्रारि बोधिसत्त्वफलान्धारम्भ  
प्रज्ञमाध्यामद्वयं दृष्टव्यं वीर्यं शेषाणि फलानि । मुक्तभूतो चतुर्थमशेषमथ  
फलं । अनाद्यर्थविभागे श्लोकः ।

वैराग्यं वदय्यां चैव भावनां परमात्मनि ।

तत्रैव समचित्तत्वं नाद्यर्थं तासु धृक्ता ॥ ४ ॥

(1) Mère-anusupbh jusqu'au vers 63.

तास्त्रिति पारमितासु । वैराग्यभागव्य दाने प्रयोगो नास्वर्थ । कदापिमा-  
गव्य शीले ज्ञानी च । परमा भावनाभागव्याष्टम्यां भूमौ निरभिसंस्कारनिर्वि-  
कल्पो <sup>(1)</sup> कीर्त्यादिप्रयोगो नास्वर्थ । आत्मपरसमचित्ततामागव्य सर्वास्त्रेव पार-  
मितासु प्रयोगो नास्वर्थमात्रार्थ इव परार्थे वेदाभावात् । समचित्ततायां चयः  
श्लोकाः ।

न तच्चात्मनि हारेषु सुतमिषेषु बभूवुः <sup>(2)</sup> ।  
सत्त्वानां प्रगतः केहो यथा सत्त्वेषु धीमतां ॥ ५ ॥  
अर्थिष्वपचपातश्च शीलेस्त्राक्षण्डना ध्रुव ।  
चास्त्रिः सर्वेषु सत्त्वार्थे कीर्त्यारम्भो महानपि ॥ ६ ॥  
ध्यानं च कुशलं नित्यं प्रज्ञा चैवाविकल्पिका ।  
विज्ञेया बोधिसत्त्वानां तास्त्रेव समचित्तता ॥ ७ ॥

एकः श्लोकः सत्त्वेषु समचित्ततायां । द्वौ पारमितासु । न हि सत्त्वानामा-  
त्मादिषु केहः समतया अनुगतो न चात्मनः । तथा ह्यात्मानमपि अदाविद्या-  
रयन्ति । बोधिसत्त्वानां तु सर्वसत्त्वेषु समतया ऐश्वर्यं च पारमितासु पुनर्दाने  
समचित्तत्वमर्थिष्वपचपातात् । शीले ऽणुमात्रस्यापि नित्यमक्षण्डना । चास्त्रिः  
सर्वचेति देशकाले सत्त्वेष्वभेदेन । कीर्त्ये सत्त्वार्थे कीर्त्यारम्भात्सपरार्थं सम  
प्रयोगात्सर्वकुशलार्थं च । श्रेयं यत्तार्थं । उपकारित्वविभागे बोधश्च श्लोकाः ।

आपना भावन्तले च शीलेष्वेव च रोपणं ।  
सर्वथा चापकारस्व अर्थे आपारनामिता ॥ ८ ॥  
आपर्वना शासने ऽस्त्रिःश्लेदेना संशयस्त च ।  
सत्त्वेषु उपकारित्वं धीमतामेतदिष्यते ॥ ९ ॥

आम्नां श्लोकाभ्यां षड्विः पारमिताभिर्यथोपकारित्वं बोधिसत्त्वानां  
तत्परिदीपितं । दानेन हि सत्त्वानां भावन्तले आपद्यन्ति कुशलक्रियायाः ।

<sup>(1)</sup> Nirabhisampekāra, mot nou-  
veau : «dégagé d'abhisampekāra».

<sup>(2)</sup> Les trois dernières syllabes  
de l'hémistiche manquent dans le  
manuscrit. J'ai rétabli par conjec-

ture le mot बभूवुः d'après le  
chinois sin, «parent», qui traduit  
régulièrement le second élément  
du nom de Vasu-bandhu (T'ien-sin  
ou Che-sin).

धानेनावर्जयन्ति प्रमादविशेषयोऽयात् । श्रेष्ठं गतार्थं । श्रेष्ठेः स्त्रीकैः मातादि-  
साधर्म्यैषोपकारित्वं दर्शितं ।

समाशयेन सत्त्वानां धारयन्ति सदैव ये ।

जनयन्त्यार्यभूमौ च कुशलेर्वर्धयन्ति च ॥ १० ॥

दुष्कृतात्परिररयन्ति क्षुतं व्युत्पादयन्ति च ।

पद्मभिः कर्मभिः सत्त्वमातृकस्या जिनात्मजाः ॥ ११ ॥

सत्त्वानां मातृभूताः सत्त्वमातृकस्याः । माता हि पुत्रस्य पद्मविधमुपकारं  
करोति । गर्भेण धारयति । जनयति । आपाययति पोषयति संवर्धयति । अपा-  
याद्भवति । अभिलाषं च शिषयति । तत्साधर्म्येणैतानि पद्मबोधिसत्त्वकर्माणि  
वेदितव्यानि । आर्यभूमिरार्यभूमा वेदिवन्ताः ।

अद्यायाः सर्वसत्त्वेषु सर्वदा चाकरोपयात् ।

अभिशीलादिशिष्यायां विमुक्ती च नियोजनात् ॥ १२ ॥

गुह्याध्येषयतश्चेष्टां आपुतेष्व विवर्धनात् ।

पद्मभिः कर्मभिः सत्त्वपितृकस्या जिनात्मजाः ॥ १३ ॥

पिता हि पुत्राणां पद्मविधमुपकारं करोति । बीजं तेषामकरोपयति ।  
शिक्षं शिषयति । प्रतिक्षेपेर्दारेर्नियोजयति । अभिषेधूपनिधिपति । अनुष्ठं  
करोति यथा न पैतृकमुष्टं दाप्यते । तत्साधर्म्येण बोधिसत्त्वानामेतानि पद्म  
कर्माणि वेदितव्यानि । यद्वा हि सत्त्वानामार्यात्मभावप्रतिसम्बन्ध बीजं ।  
श्रेष्ठाः शिक्षाः । विमुक्तिमार्था विमुक्तिप्रीतिमुखसंवेदना । गुह्याः अद्यायमि-  
चाधि । आचरयन्मुखात्मानं ।

अनर्हदेशनां ये च सत्त्वानां गूहयन्ति हि ।

शिष्याविपत्तिं निवृद्धिं शंसन्त्येव च संपदं ॥ १४ ॥

अनवाद् च यच्छन्ति मारानावेदयन्ति हि ।

पद्मभिः कर्मभिः सत्त्वबन्धुकस्या जिनात्मजाः ॥ १५ ॥

बन्धवो हि बन्धूनां पद्मविधमुपकारं कुर्वन्ति । गुह्यं गूहयन्ति । कुचेष्टितं  
विनर्हन्ति । कुचेष्टितं प्रशंसन्ति । करघीयेषु साहाय्यं गच्छन्ति । असनस्थानेभ्यश्च  
निवारयन्ति । तत्साधर्म्येणैतानि बोधिसत्त्वानां पद्म कर्माणि वेदितव्यानि ।

अन्येभ्यो मन्वीरधर्मदेशनाभिनिगूहनात् शिष्याविपत्तिसंपन्नोर्यथाक्रमं  
निष्कृतास्त्रशंसनाच्च । अधिगमाद्याववादात् सारकर्मवेदनाच्च ।

संज्ञेये स्ववदाने च स्वयमत्रानुब्रूयः ।  
यच्छन्ति लौकिकीं कृत्वा संपदं चातिलौकिकीं ॥ १६ ॥  
सुखे हिते चाभिन्ना<sup>(1)</sup> ये सदा सुखहितेष्टिणः ।  
पद्मभिः कर्मभिः सत्यमिषकल्पा विनात्मजाः ॥ १७ ॥

तच्च मित्रं यथिषक्य हिते च सुखे चाविपर्ययं । सुखं चोपसंहरति हितं  
चाभेष्टं च भवति । हितसुखैषि च नित्यं । तथा बोधिसत्त्वाः सत्त्वानां पद्मभिः  
कर्मभिर्मिषकल्पा वेदितव्याः । लौकिकी हि संपत् सुखं । तथा सुखानुभवात् ।  
लौकीकतरा हितं । क्लेशवाधिमतिपक्षत्वात् ।

सर्वदोषमयलो ये सत्त्वानां परिपाचने ।  
सम्प्रतिर्ष्याणपक्ताः सदा विमतिपत्तिषु ॥ १८ ॥  
द्वयसंपत्तिदातारस्तदुपाये च कोविदाः ।  
पद्मभिः कर्मभिः सत्त्वदासकल्पा विनात्मजाः ॥ १९ ॥

दासो हि पद्मभिः कर्मभिः सम्बन्धं धर्तते । उत्पानसंपन्नो भवति कृत्येषु ।  
अविसंवादको भवति । चमो भवति परिभाषणताडनाहीनां । निपुणो भवति  
सर्वकार्यकरणात् । विषयकश्च भवति उपायज्ञः । तत्साधर्म्येष्टानि पद्म  
कर्माणि बोधिसत्त्वानां वेदितव्यानि । द्वयसंपत्तिर्लौकिकी लौकीकतरा च  
वेदितव्या ।

अनुत्पत्तिकथर्मेषु चास्ति प्राप्ताच्च ये मताः ।  
सर्वयानापदेष्टारः सिद्धयोगनियोजकाः ॥ २० ॥  
सुमुखाः प्रतिकारे च विपाके चानपेक्षिणः ।  
पद्मभिः कर्मभिः सत्त्वार्थकल्पा विनात्मजाः ॥ २१ ॥

पद्मविभेज कर्मणा शिष्याणामुपकारी भवति । स्वयं सुशिक्षितो भवति ।  
सर्वं शिष्ययति । विप्रं शिष्ययति । सुमुखो भवति सुरतजातीयः । निरामिष-  
चिन्तश्च भवति । तत्साधर्म्येष्टानि बोधिसत्त्वानां पद्म कर्माणि वेदितव्यानि ।

सत्त्वकृतार्थमुमुक्षाः संभारान्पूरयन्ति ये ।  
संभूतास्त्रोचयन्ताश्च विषयं ह्यपयन्ति च ॥ २२ ॥

(1) Ms. : सत्वेदित्वाभिन्ना.

लोकसंपत्तिमिक्षिनेरलोकेयोजयन्ति च ।

पद्मभिः कर्मभिः सत्तोपाध्यायकत्वा विनात्मजाः ॥ २३ ॥

उपाध्यायः पद्मविधेन कर्मणा सार्धविहारिणामुपकारी<sup>(१)</sup> भवति । प्रमा-  
जयति उपसंपादयति । अनुशास्त्रि दीपपरिवर्जने । आमिषेण संगृह्णाति  
धर्मेण च । तत्साधर्म्यैतानि बोधिसत्त्वानां पद्म कर्माणि वेदितव्यानि । प्रति-  
कारविभागे द्वौ लोको ।

असत्तया चैव भोगेषु शीलस्य च न खण्डनैः ।

कृतज्ञतानुयोगाच्च प्रतिपत्तौ च योगतः ॥ २४ ॥

वद्भु पारमितास्त्रेण वर्तमाना हि देहिनिः ।

भवन्ति बोधिसत्त्वानां तथा प्रभुपकारिणः ॥ २५ ॥

तथेति यथा तेषां बोधिसत्त्वा उपकारिणः । तत्र भोगेष्वनासत्तया दाने  
वर्तने । शीलस्याखण्डनेन शीले । कृतज्ञतानुयोगान् दानौ । उपकारिबोधि-  
सत्त्वस्य कृतज्ञतया ते हि चान्तिमिया रति । प्रतिपत्तियोगतो वीर्यध्यान-  
प्रज्ञासु चेन च प्रतिपत्तौ यत्र चेति कुला । आशाक्षिभिर्भागे लोकाः ।

बुद्धिं ह्यग्निं च काङ्क्षन्ति सत्त्वानां च प्रपादनं ।

विशेषमन भूमी बोधिं चानुत्तरां सदा ॥ २६ ॥

पद्म खानानि बोधिसत्त्वाः सदैवाशंसन्ते । पारमिताबुद्धिं । तद्विपश्चयानि ।  
सत्त्वपरिपादनं । भूमिविशेषमनं । अनुत्तरां च सम्यक्संबोधिं । अदम्य-  
प्रयोगविभागे लोकाः ।

वासहानी समुत्पादे संग्रहच्छेदने ऽपि च ।

प्रतिपत्त्यववादे च सदाबन्धा विनात्मजाः ॥ २७ ॥

अनुविधे सत्त्वार्थे बोधिसत्त्वानामदम्यः प्रयोनो वेदितव्यः । यक्षीरोद्धार-

(1) Le dernier pāda est hyper-  
mètre, sans aucun soupçon d'erreur  
dans le texte.

(2) *Sārdhavyūhārin*, mot nouveau.  
Cf. le pāli *saddhivihāri*. Childers

traduit : « A fellow or brother priest »,  
mais il ajoute : « The disciples or pu-  
pils of a therā are called his S. s. n. »  
En effet, le chinois traduit par *ti so*,  
« disciple ».

धर्मवासयोगे । बोधिसत्त्वसमुत्पादे । उत्पादितबोधिसत्त्वानां संशयोप-  
च्छेदने । पारमिताप्रतिपत्त्यववादे च । सम्यक्प्रयोनविभागे द्वौ श्लोकौ ।

दानं निष्प्रतिकाङ्क्षं निःस्पृहं पुनर्मनै ।  
शीलं चास्ति सर्वत्र योष्य सर्वशुभोदये ॥ २८ ॥  
विना कथं तथा ध्यानं प्रज्ञा चोपायसंहिता ।  
सम्यक्प्रयोगो धीराणां षट्सु पारमितासु हि ॥ २९ ॥

यद्योक्तं रत्नकुटे<sup>(1)</sup> । विषाकोऽप्रतिकाङ्क्षिणो दानेनेति विज्ञातः । परिहासि-  
विशेषभागीयधर्मविभागे द्वौ श्लोकौ ।

भोजसन्निः कश्चिद्रत्नं मानसैश्च सुखशिक्षा ।  
आस्तादन्नं विकल्प्य धीराणां हानिहेतवः ॥ ३० ॥  
क्षितानां बोधिसत्त्वानां प्रतिपत्तेषु तेषु च ।  
श्रेया विशेषभागीया धर्मा एतद्विपर्ययात् ॥ ३१ ॥

यहां पारमितानां विषया हान्यभागीयाः । तत्रतिपद्या विशेषभागीया  
वेदितव्याः । प्रतिष्कल्पभूतगुणविभागे द्वौ श्लोकौ । एकः षट्पादः ।

प्रवारणापि<sup>(2)</sup> सुहृन्ना सीमुक्ताश्च च दर्शना ।  
लोभस्तेन तथा वृत्तिः शान्तवाक्कायता तथा ॥ ३२ ॥  
सुवाक्करणसंपन्नं प्रतिपत्तिविवर्जिता ।  
एते हि बोधिसत्त्वानामभूतत्वाय हेयिताः ।  
विपर्ययात्प्रयुक्तानां तद्भूतत्वाय हेयिताः ॥ ३३ ॥

यहां पारमितानां प्रतिष्कल्पाः षट् बोधिसत्त्वगुणाः प्रवारणादयो  
वेदितव्याः । शेषं गतार्थं । विनयविभागे श्लोकः ।

ते हानाद्युपसंहारेः सत्त्वानां विनयमि हि ।  
षट्प्रकारं विपर्यं हि धीमताः सर्वभूमिषु ॥ ३४ ॥

(1) Ce titre désigne soit une collection considérable de sūtras (Nanj. २३; éd. de Tokyo, II, १-६) — soit un sūtra spécial, de peu d'étendue, et traduit deux fois en chinois, par Tchou Fa-hou en ३०७ (Nanj. २६७; éd. de Tokyo, II, १२).

et par Jñānagupta, entre ५८५ et ५९२ (Nanj. ५१; éd. de Tokyo, II, १२). Je n'ai pas retrouvé le passage cité ici.

■ *Pravāraṇā*, mot nouveau : « invitation ». Le sanscrit classique a *pravāraṇam*. Cf. pali *paṭṭhāṇā*.



षट्प्रकारो विषयः । यथा पारमितानां मात्सर्यदोः शीघ्रक्रीधक्रीसीय-  
विषेपदीप्रख्यानि यथाक्रमं । द्वे गतार्थे । व्याकरणविभागे त्रयः श्लोकाः ।

धीमद्वाकरणं देधा व्याकपुत्रसमेदतः ।  
बोधौ व्याकरणे चैव महत्साम्यमुदाहृतं ॥ ३५ ॥  
नोत्पत्तिचान्तिनामेन मानाभोगविहायितः ।  
एकीभावगमत्वाच्च सर्वबुद्धिजातयैः ॥ ३६ ॥  
चैवेण नाम्ना कालेन कल्पनाया च तत्पुनः ।  
परिवारानुवृत्त्या च सप्तमं स तद्विद्यते ॥ ३७ ॥

तत्र पुत्रसमेदेन व्याकरणं नोच्योत्पादितचित्तसंयुक्तसमचपुत्रसव्याक-  
रणात् । कालमेदेन परिमितापरिमितकालव्याकरणात् । पुनर्बोधौ व्याक-  
रणं भवति । व्याकरणे वा एवंनामा तथायत एवममुष्मिन्नामे व्याकरिष्यतीति ।  
अस्यत्पुनर्महाव्याकरणं यद्वद्व्यां भूमावनुत्पत्तिकर्धमचान्तिनामतः । अहं  
बुद्धौ भविष्यामीति मानप्रहाणतः । सर्वनिमित्तभोगप्रहाणतः । सर्वबुद्ध-  
बोधिसत्त्वैश्च सार्धमेकीभावीपयमनतः । तदात्मसंतापमेदादर्शनात् । पुनः  
चैवादिभिर्वाकरणमीदृशे बुद्धये चैवंनामा इधता कालेन बुद्धौ भविष्यति ।  
एवंनामके अक्षे ईदृशस्याच्च परिवारो भविष्यति । एतावदकारं कालमस्य  
सप्तमं अनुवृत्तिर्भवतितीति । नियतिपातविभागे श्लोकः षट्पादः ।

संपत्त्युत्पत्तिनियत्यपातो<sup>(1)</sup> ज्ञेयं च धीमतां ।  
भावनायाच्च सातत्ये समाधानाच्युतावपि ।  
कल्पसिद्धापनामोने चान्तिनामे च सर्वथा ॥ ३८ ॥

षट्पारमिताधिकारेण षड्विधो नियतिपात एव निर्दिष्टः । संपत्तिनिय-  
तिपातो नित्यमुदारभोगसंपत्तिनामात् । उपपत्तिनियतिपातो नित्यं यथेष्टोप-  
पत्तिपरिग्रहात् । अज्ञेयनियतिपातो नित्यं संसारदुःखैरखेदात् । भावना-  
सातत्यनियतिपातो नित्यं भावनासातत्वात् । समाधानाच्युतो कल्पसिद्धौ च  
नियतिपातो नित्यं समाध्यपरिहायितः सत्यकल्पसाधनतश्च । अनाभोगानु-

<sup>(1)</sup> *Naiyamyā*, mot nouveau, glossé dans le commentaire par *niyati*, «fa-  
talité». Le chinois traduit par *kuo-ling*, «définitivement fixé».

त्पत्तिकर्धमसात्तिलामे नियतिपातश्च नित्यमनामोयनिर्विकल्पज्ञानविहारात् ।  
अवज्ञकरणीयविभागे श्लोकः षट्पादः ।

पूजा शिक्षासमादानं कष्टया शुभभावना ।  
अप्रमादसुधारणे श्रुतार्थातृप्तिरेव च ।  
सर्वभूमिषु धीराध्यामवज्ञकरणीयता ॥ ३९ ॥

षट्पारमिता अधिष्ठत्येवं षड्विधवज्ञकरणीयता । नतार्थः श्लोकः ।  
सातत्यकरणीयविभागे द्वौ श्लोकौ ।

कामेष्व्यादीनवज्ञानं सल्लितेषु निरीक्षणा ।  
दुःखाधिवासना चैव कुशलस्य च भावना ॥ ४० ॥  
अनास्तादः सुखे चैव निमित्तानामकल्पना ।  
सातत्यकरणीयं हि धीमतां सर्वभूमिषु ॥ ४१ ॥

षट्पारमितापरिनिष्ठाद्नार्थं षट् सातत्यकरणीयानि । नतार्थी श्लोकौ ।  
प्रधानवस्तुविभागे श्लोकः षट्पादः ।

धर्मज्ञानं शीलशुद्धिनोत्पत्तिचात्तिरेव च ।  
वीर्यारम्भो महायाने अन्त्या सकष्टया क्षितिः ।  
प्रज्ञा पारमितायां च प्रधानं धीमतां मतं ॥ ४२ ॥

षट्सु पारमितास्तेतन् षड्विधं प्रधानं । तत्र शीलविशुद्धिरार्थकानं शीलं ।  
अन्त्या सकष्टया क्षितिश्चतुर्थं ध्यानं कष्टयाऽप्रमादशुभं । येन नतार्थः । प्रज्ञा-  
नवज्ञानविभागे चत्वारः श्लोकाः ।

विद्याज्ञानव्यवस्थानं सूचायाकारभेदतः ।  
अथ धर्मव्यवस्थानं धीमतां सर्वभूमिषु ॥ ४३ ॥  
पुनः सत्यव्यवस्थानं सप्तधा तद्यताश्रयात् ।  
अतुर्धा च विधा चैव युक्तियानव्यवस्थितिः ॥ ४४ ॥  
यौनिशस्य मनस्वारः सम्यग्बुद्धिः फलान्विता ।  
प्रमाणीर्विषयो विविधं ज्ञेयं युक्तिचतुष्टयं ॥ ४५ ॥  
आश्रयाद्देशनाच्चैव प्रयोगात्संभूतेरपि ।  
समुदायमभेदाच्च विविधं यानमिष्यते ॥ ४६ ॥

चतुर्विधं प्रज्ञासिद्ध्यवस्थानं । धर्मसात्वयुक्तियानप्रज्ञासिद्ध्यवस्थानमेवात् । तत्र

यच्चविद्यास्थानव्यवस्थानं धर्मव्यवस्थानं वेदितव्यं सूचनेयादिभिराकारभेदेः । तदन्तर्भूतान्येव हि तदन्त्यानि विद्यास्थानानि महायाने बोधिसत्त्वैर्भो देव्यन्ते । सत्त्वव्यवस्थानं तु सप्तविधां तथ्यतामाश्रित्य प्रवृत्तितथतां कथयतथतां विज्ञप्ति-  
तथतां संनिवेशतथतां सिद्ध्याप्रतिपत्तितथतां सम्यक्प्रतिपत्तितथतां च । युक्तिप्रज्ञप्तिस्यवस्थानं चतुर्विधं । अपेक्षायुक्तिः । कार्यकारणयुक्तिः । उपपत्ति-  
साधनयुक्तिः । धर्मतायुक्तिश्च । यानप्रज्ञप्तिस्यवस्थानं त्रिविधं । आवकयानं ।  
प्रत्येकशुद्धयानं । महायानं च । तत्रापेक्षायुक्तिस्त्रिष्वपि यानेषु योनिशो-  
भनस्कारः । तत्रापेक्ष्य तेन प्रत्ययेन लोकोत्तरायाः सम्यग्गृह्येत्पदादात् ।  
कार्यकारणयुक्तिः सम्यग्गृह्णिः सफलता । उपपत्तिसाधनयुक्तिः । प्रत्ययादिभिः  
प्रमाणीः परीचा । धर्मतायुक्तिरविश्वं स्थानं । सिद्धा हि धर्मता न पुनश्चिन्त्या ।  
कक्षात् । योनिशोभनस्कारात् सम्यग्गृह्णिर्भवति । ततो वा क्षेत्रप्रहाणं  
फलमित्येवमादि । यानव्यवस्थानं पञ्चभिराकारैर्वेदितव्यं । आश्रयतो  
देशनातः प्रयोगतः संभारतः समुदागमतश्च । तत्र हीनां आश्रयदेशनाप्रयोग-  
संभारसमुदागमाः आवकयानं मध्याः प्रत्येकशुद्धयानं उत्तमा महायानं ।  
यथाशयं हि यथानिप्रायं धर्मदेशनाभिभवति । यथा देशनं तथा प्रयोगः ।  
यथाप्रयोगं संभारः । यथासंभारं च बोधिसमुदागम इति । पर्येषणाविमाने  
श्लोकः ।

आगन्तुकत्वपर्येषा <sup>(1)</sup> चक्षुष्यं नामचक्षुषोः ।

प्रज्ञप्तेर्विधिवत्तत्र तन्मात्रत्वस्य वैषया ॥ ४७ ॥

चतुर्विधा पर्येषणा धर्माणां । नामपर्येषणा वस्तुपर्येषणा <sup>(2)</sup> । स्वभावप्रज्ञप्ति-  
पर्येषणा । विशेषप्रज्ञप्तिपर्येषणा च । तत्र नामो वस्तुमागन्तुकत्वपर्येषणा  
नामपर्येषणा <sup>(3)</sup> वेदितव्या । वस्तुनो नामान्यागन्तुकत्वपर्येषणा वस्तुपर्येषणा  
वेदितव्या । तदुभयाभिसंबन्धी स्वभावविशेषप्रज्ञप्त्योः प्रज्ञप्तिमात्रत्वपर्येषणा  
स्वभावविशेषप्रज्ञप्तिपर्येषणा वेदितव्या । यथाभूतपरिहारविभागे इह  
श्लोकाः ।

सर्वस्वानुपपन्नानां भूतज्ञानं चतुर्विधं ।

सर्वाभिसंक्षिप्तं धीराणां सर्वभूमिषु जायते ॥ ४८ ॥

चतुर्विधं यथाभूतपरिज्ञानं धर्माणां नामपर्येषणागतं । वस्तुपर्येषणागतं ।  
स्वभावप्रज्ञप्तिपर्येषणागतं । विशेषप्रज्ञप्तिपर्येषणागतं च । तच्च सर्वस्वाच्च

<sup>(1)</sup> *Paryeṣā*, mot nouveau, substitué probablement pour des raisons  
métriques à *paryeṣanā*. — <sup>(2)</sup> Rétabli d'après le chinois.

नामादिकस्यानुपलब्धाद्देहितत्वं । उत्तरार्धेन यथामूलपरिज्ञानस्य कर्मणां  
माहात्म्यं दर्शयति ।

प्रतिष्ठाभोगबीजं हि निमित्तं बन्धनस्य हि ।

साध्याश्चित्तवैत्तास्तु बन्धने ऽथ सजीवकाः ॥ ४९ ॥

तत्र प्रतिष्ठानिमित्तं भाजनबीजः । भोगनिमित्तं पञ्च रूपादयो विषयाः ।  
बीजनिमित्तं यत्तेषां बीजमात्मविज्ञानं । यत्र त्रिविधे निमित्ते साध्या-  
श्चित्तवैत्ता बन्धने । यस्त तेषां बीजमात्मविज्ञानं । साध्याः पुनश्चतुरादयो  
वेदितव्याः ।

पुरतः स्थापितं यच्च निमित्तं यत्किञ्चित् स्वयं ।

सर्वं विभावयन्वीमान् कथंते बोधिमुत्तमां ॥ ५० ॥

तत्र पुरतः स्थापितं निमित्तं यच्छ्रुतचित्ताभावनाप्रयोगेनात्मजोक्तं  
परिकल्पितं । किञ्चित् स्वयमेव यत्प्रकृत्यात्मजनीभूतमयत्नपरिकल्पितं । तच्च  
विभावनाधिगमो नात्मजनीभावः । अकल्पना तदुपायो निमित्तप्रतिपक्षः ।  
तस्मीमथं कमाद्भवति । पूर्वं हि स्थापितस्य पश्चात् स्वयंस्मितस्य । तत्र चतुर्वि-  
धपर्यासाभुगतं पुत्रननिमित्तं विभावयन्वीगी सावकबोधिं प्रत्येकबोधिं वा  
कथंते । सर्वधर्मनिमित्तं विभावयन् महाबोधिं । एतेन यथातत्त्वं परिज्ञाय  
जीवाय संवर्तते यथामूलं परिज्ञानं । तत्परिदीपितं ।

तच्चतात्मन्यनं ध्यानं द्वयग्राहविषयिर्जितं ।

दौष्टुकाकायप्रत्यक्षं तत्स्थये धीमतां मतं ॥ ५१ ॥

एतेन यथात्मभावव्यपरिज्ञानात् परतन्त्रस्वभावव्यवसाय संवर्तते । तत्परि-  
दीपितं । तच्चतात्मन्यनत्वेन परिनिवृत्त्यं स्वभावं परिज्ञाय । द्वयग्राहविषयि-  
तत्वेन कल्पितं । दौष्टुकाकायप्रत्यक्षत्वेन परतन्त्रं । तस्मैव व्यवसाय संवर्तते  
दौष्टुकाकायस्वात्मविज्ञानस्य तत्स्थयार्थं तत्स्थये ।

तच्चतात्मन्यनं ध्यानमनाकारभावितां ।

सदसत्तार्थं प्रत्यक्षं विकल्पविनु चोच्यते ॥ ५२ ॥

अनानाकारभावितां निमित्ततत्त्वतयोरनानात्वदर्शनात् । एतेन आत्मका-  
निमित्ताद्बोधिसत्त्वानिमित्तस्य विशेषः परिदीपितः । ते हि निमित्तानि-  
मित्तयोर्नानात्वं पश्यन्तु । सर्वनिमित्तानाममनसिकाराद्निमित्तस्य च

धातोर्मन्त्रसिकारादिनिमित्तं समापश्यन्ते । बोधिसत्त्वास्तु तथताव्यतिरेकेण निमित्तमपश्यन्तो निमित्तमेवानिमित्तं पश्यन्त्येतत्तोषां तद्विज्ञानमनानाकार-  
मावितं । सत्तार्थे च तथतायामसत्तार्थे च निमित्ते प्रत्यक्षं विकल्पविभु  
चोच्यते । विकल्पविभुत्वनामावद्याविकल्पं सर्वार्थसमृद्धितः ।

तत्त्वं संज्ञाय बाह्यानामन्तत्त्वं ज्ञाति सर्वतः ।

तत्त्वं तु बोधिसत्त्वानां सर्वतः ज्ञात्यप्यस्य तत् ॥ ५३ ॥

एतेन यथा बाह्यानां स्वरसेनातत्त्वमेव ज्ञाति निमित्तं न तत्त्वं तद्यथा ।  
एवं बोधिसत्त्वानां स्वरसेन तत्त्वमेव ज्ञाति नातत्त्वमित्युपदर्शितं ।

अज्ञानज्ज्ञानता त्रेधा असद्वर्णसद्वर्णयोः ।

आश्रयश्च परावृत्तिर्लोकोऽसौ कामधारतः ॥ ५४ ॥

असद्वर्णस्य निमित्तस्याज्ञानता सद्वर्णस्य तथतायाः ज्ञानता आश्रय-  
परावृत्तिर्वेदितव्या । तथा हि तदज्ञानं ज्ञानं च । त्रेधा च लोको वेदितव्यः ।  
किं कारणं । कामधारतः । तदा हि स्वतन्त्रो भवति स्वचित्तवशवर्ती प्रकृत्येव  
निमित्तासमुदाधारतः ।

अन्वोम्यं तुल्यवातीयः ज्ञात्यर्थः सर्वतो महान् ।

अन्तरायकरस्तथात्परिद्यायैनमुत्सुजेद् ॥ ५५ ॥

इदं चैवपरिशोधनोपायं यथाभूतपरिज्ञानं । भाजनलोकार्थो महान्वोम्यो  
वर्तमानस्तुल्यवातीयः ज्ञाति स एवायमिति । स चैवं ज्ञानादन्तरायकरो  
भवति कुशचेवपरिशुद्धये । तस्मादन्तरायकरं परिद्यायैनमुत्सुजेद्देवं ज्ञातं ।  
अग्रमेवविभागे लोकाः ।

परिपाच्यं विशोध्यं च प्राप्य धीमं च पाचने ।

सम्यक्पूर्वदेशनावस्तु अग्रमेव हि धीमतां ॥ ५६ ॥

एवविधं हि वस्तु बोधिसत्त्वानामग्रमेव । परिपाच्यं वस्तु सत्त्वधातुरवि-  
श्लेषेण विशोध्यं लोकधातुर्भाजनलोकसंगृहीतः । प्राप्य धर्मधातुः । परिपाचन-  
धीमं विनेयधातुः । सम्यग्देशनावस्तु विनयोपायधातुः । देशनावस्तुविभागे  
ही लोको ।

बोधिसत्त्वस्य चोत्पादो नोत्पादश्चानिरेव च ।

चतुश्च निर्मलं हीनमाश्रयवच एव च ॥ ५७ ॥

सद्धर्मस्य स्थितिर्दीर्घा श्रुत्यपत्तिश्चित्तिभोगता ।

देशनायाः फलं ज्ञेयं तत्प्रयुक्तस्य भीमतः ॥ ५८ ॥

देशनायां प्रयुक्तस्य बोधिसत्त्वस्याष्टविधं देशनायाः फलं वेदितव्यं ।  
श्रोतृषु केचिद्बोधिचित्तमुत्पादयन्ति । केचिदनुत्पत्तिकधर्मज्ञानं प्रतिबुद्धमनो ।  
केचिद्विरागी विगतमलं धर्मेषु धर्मचक्षुःश्रुत्यादयन्ति हीनध्यानसंगृहीतं । केचि-  
दाश्रयणार्थं प्राप्तुवन्ति । सद्धर्मस्य चिरस्थितिको भवति परंपराधारणतया ।  
अनुत्पन्नानामर्थव्युत्पत्तिर्भवति । संशयितानां संशयक्षेदो भवति । विभिन्नि-  
तानां सद्धर्मसंभोगो भवति जनवशो प्रीतिरसः । महायानमहत्त्वविभागे द्वौ  
लोकौ ।

आत्ममग्नमहत्त्वं च प्रतिपत्तेर्द्वयोक्तया ।

ज्ञानस्य वीर्यारम्भस्य उपाये कीदृशस्य च ॥ ५९ ॥

उदागममहत्त्वं च महत्त्वं बुद्धकर्मणः ।

एतन्महत्त्वयोनापि महायानं निरुच्यते ॥ ६० ॥

सप्तविधमहत्त्वयोनामहायानमित्युच्यते । आत्ममग्नमहत्त्वेनाप्रमादविशीर्ण-  
सुखादिधर्मयोगात् । प्रतिपत्तिमहत्त्वेन द्वयोः प्रतिपत्तेः स्वार्थे परार्थे च ।  
ज्ञानमहत्त्वतो द्वयोर्ज्ञानात्मुद्गमनैरात्म्यस्य धर्मनैरात्म्यस्य च प्रतिबेधकात् ।  
वीर्यारम्भमहत्त्वेन भीषि अस्यासंखीयानि सातत्त्वसत्कृत्यप्रयोगात् । उपायकी-  
शक्यमहत्त्वेन संसारापरित्यागासंक्षेपतः । समुदागममहत्त्वेन नववैशारद्या-  
वैयक्त्यबुद्धधर्मसमुदागमात् । बुद्धकर्ममहत्त्वेन च पुनः पुनरभिसंबोधिमहा-  
परिनिर्वाणसंदर्शनतः । महायानसंयहविभागे द्वौ लोकौ ।

योच धर्माधिमुक्तिश्च चित्तस्तीत्याहना तथा ।

हानादिप्रतिपत्तिश्च न्यायावक्रान्तिरेव च ॥ ६१ ॥

सत्त्वानां परिपाकश्च चैवस्य च विशेषणम् ।

अप्रतिष्ठितनिर्वाणं बोधिः श्रेष्ठा च दर्शनात् ॥ ६२ ॥

एतेन दशविधेन वस्तुना कर्तुं महायानं संगृहीतं । तत्र सत्त्वानां परिपाचनं  
भूमिप्रतिष्ठस्य यावत्सप्तम्यां भूमौ वेदितव्यं । चैवपरिशोधनमप्रतिष्ठितनिर्वाणं  
जाविनिवर्तकीयायां भूमौ चिचिधायां । श्रेष्ठा बोधिर्मुद्गमभूमौ । तत्रैव चाभि-

संबोधिमहापरिनिर्वाणसंदर्शना वेदितव्या । शेषं गतार्थं । बोधिसत्वविभागे  
दृश्यं श्लोकाः ।

आधिमोक्षिक एकस्य गुणाध्याश्रयिकोऽपरः ।  
निमित्ते धानिनिमित्ते च चार्थप्यनभिसंस्तुते ।  
बोधिसत्त्वा हि विज्ञेयाः पश्येते सर्वभूमिषु ॥ ६३ ॥

तत्र निमित्तचारी द्वितीयां भूमिमुपादाय यावत् धर्मा । अनिमित्तचारी  
सप्तम्यां । अनभिसंस्कारचारी परेण । शेषं गतार्थं ।

कामेष्वासक्तस्त्रिविगुणकर्मा क्रोधाभिमूढं गुणतत्परस्य ।  
अर्थेऽप्यक्षत्वनमीरदृष्टिर्बोधीं सुहायान् खलु बोधिसत्तः ॥ ६४ ॥<sup>(1)</sup>

एतेन षट्पारमिताप्रतिपन्नितो महाबोधिमप्रणिधानतश्च बोधिसत्वसत्त्व  
परिदीयितं ।

अनुसङ्गेहोऽनुपघातदृष्टिः परोपघातेष्वधिवासकश्च ।  
धीरोऽप्रमत्तश्च नञ्जुतश्च परार्थयुक्तः खलु बोधिसत्तः ॥ ६५ ॥

तत्र धीर आरब्धधीर्यो दुःखैरविनाशान् । अप्रमत्तो ध्यानमुखेष्वासक्तः ।  
शेषं गतार्थं ।

आदीनवच्चः स्वपरिग्रहेषु भोगेष्वासक्तो ह्यभिनूडवेरः ।  
योगी निमित्ते कुशलोऽनुदृष्टिरध्यात्मसंखः खलु बोधिसत्तः ॥ ६६ ॥

तत्र भोगेष्वासक्तो यस्यान्विहाय प्रव्रजति । निमित्तकुशलः प्रमत्तादि-  
निमित्तवयवीश्रव्यात् । अध्यात्मसंखो महापापाविकम्पनात् । महायानं हि  
बोधिसत्त्वानामध्यात्मं । शेषं गतार्थं ।

इयान्वितो त्रीगुणसंनिविष्टो दुःसाधिरासात्स्वमुखेष्वासक्तः ।  
कृतिप्रधानः सुसमाहितात्मा यानाविकार्यः खलु बोधिसत्तः ॥ ६७ ॥

तत्र कृतिप्रधानो ध्यानवान् कृतिबलेन चित्तसमाधानात् । सुसमाहि-  
तात्मा निर्विकल्पाज्ञानः । श्रेयं गतार्थं ।

दुःखापहो दुःखकरो न चैव दुःखाधिवाहो न च दुःखमतिः ।  
दुःखाद्विमुक्तो न च दुःखकस्यो दुःखाभ्युपेतः खलु बोधिसत्त्वः ॥ ६८ ॥

तत्र दुःखाद्विमुक्तो ध्यानवान् कामधातुवैराग्याद् दुःखदुःखतामोचतः ।  
दुःखाभ्युपेतः संसाराभ्युपनमात् । श्रेयं गतार्थं ।

धर्मे रतो धर्मरतः प्रकृत्वा धर्मे जुगुप्सी<sup>(१)</sup> धरमामिवुक्तः<sup>(२)</sup> ।  
धर्मे वशी धर्मनिरन्धकारो धर्मप्रधानः खलु बोधिसत्त्वः ॥ ६९ ॥

अथ धर्मे जुगुप्सी अज्ञानिजुगुप्सनात् । धर्मे वशी समापत्ती । धर्मप्रधानो  
महानोधिपरमः । धर्म एवाथ धरम उक्तो वृत्तानुवृत्त्या । श्रेयं गतार्थं ।

भोगाग्रमत्तो नियमाग्रमत्तो रक्षाग्रमत्तः सुखाग्रमत्तः ।  
सुखाग्रमत्तो धरमाग्रमत्तो धानाग्रमत्तो खलु बोधिसत्त्वः ॥ ७० ॥

तत्र रक्षाग्रमत्तः क्षान्तिमान् स्वपरक्षितानुरक्षणात् । धर्माग्रमत्तो यथाभूत-  
धर्मप्रज्ञानात् । श्रेयं गतार्थं ।

विमानसत्त्वसमुद्दोषसत्त्व अभयसत्त्वः परिहाणिसत्त्वः ।  
विश्राससत्त्वसमुद्दृष्टिसत्त्वः धानाग्रसत्त्वः खलु बोधिसत्त्वः ॥ ७१ ॥

तत्र विमानसत्त्वो यो धर्मिणो न विमानयति । समुद्दोषसत्त्वो ऽयुमावेक्ष-  
वद्येषु मयदर्शी । समुद्दृष्टिसत्त्वो धर्मनैरात्म्यप्रतिवेधी । श्रेयं गतार्थं । सर्वैरेभिः  
लोकैः पर्यायास्तरैश्च यदुपरमिताप्रतिपत्तितो महानोधिप्रधिधानतश्च बोधि-  
सत्त्वसत्त्वश्च परिदीयते ।

इहापि चामुच उपेक्षयेन संस्कारयोगेन विमुक्तत्वात् ।  
शमोपदेशेन महाप्रज्ञेन अनुग्रहे वर्तते बोधिसत्त्वः ॥ ७२ ॥

इहैव सत्त्वानामनुग्रहे वर्तते हानेन । चामुच शीलेनोपपत्तिविशेषं प्राप्य ।  
संस्कारयोगिनेति वीर्ययोगेन । महाप्रज्ञेनेति बुद्धत्वेन । श्रेयं गतार्थं । एतेन

(१) Jugupsin, mot nouveau, ad-  
jectif tiré de jugupsā, «dégout».  
Chinois : ho, «gourmander».

(२) Dharama, metri causa, pour  
dharma. De même encore, infra, au  
vers 70.



यङ्गिः पारमिताभिर्महानोधिप्रस्थिधानेन च यथा सत्त्वानुपमे बोधिसत्त्वो  
वर्तेते तत्परिदीपितं । बोधिसत्त्वसामान्यनामविभागे अष्टौ श्लोकाः ।

बोधिसत्त्वो महासत्त्वो धीमांश्चैवोत्तमद्युतिः ।

विजयुषो विनाधारो विजिताय विनाङ्कुरः ॥ ७३ ॥<sup>(1)</sup>

विक्राताः परमाश्चर्यः सार्थवाहो महायथाः ।

उपासुह महापुष्प ईश्वरो धार्मिकसत्ता ॥ ७४ ॥

एतानि षोडश सर्वबोधिसत्त्वानामन्वर्चनानि सामान्येन ।

सुतत्वबोधैः सुमहार्थबोधैः सर्वावबोधैरपि निरुतबोधैः ।

उपायबोधेन विशेषेण तेनोच्यते हेतुन<sup>(2)</sup> बोधिसत्त्वः ॥ ७५ ॥<sup>(3)</sup>

पञ्चविधेन बोधविशेषेण बोधिसत्त्व इत्युच्यते । पुनरुत्तमैरात्मबोधेन ।  
सर्वाकारसर्वार्थबोधेन अथवावबोधेन परिनिर्वाणसंदर्शने ऽपि । यथाविनेश  
च विनयीपायबोधेन ।

आत्मानुबोधानुबुद्धिबोधाद्विचित्रविज्ञप्तिविबोधतय ।

सर्वस्य चाभूतविकल्पबोधात्तेनोच्यते हेतुन बोधिसत्त्वः ॥ ७६ ॥

अथ पुनरुत्तमबोधविशेषं दर्शयति चित्तमनोविज्ञानबोधतः । तेषां  
चाभूतपरिकल्पत्वावबोधतः । तत्र चित्तमात्मविविज्ञानं । मनसादात्मजनना-  
लङ्घ्यादिसंप्रयुतं । विज्ञानं बहुविज्ञानकायाः ।

अबोधबोधाद्गुणबोधबोधाद्भावबोधात्प्रभवानुबोधात् ।

अबोधबोधप्रतिबोधतय तेनोच्यते हेतुन बोधिसत्त्वः ॥ ७७ ॥

अथ पुनः पञ्चविधं बोधविशेषं दर्शयति । अविद्याबोधात् । विद्याबोधात् ।  
परिकल्पितादिसमावयवबोधात् । तत्राबोधत्वेन बोधप्रतिबोधात् परिनि-  
ष्यन्नसमावबोधो वेदितव्यः ।

अनर्थबोधात्परमार्थबोधात्सर्वबोधात्सकलार्थबोधात् ।

बोध्यबोधात्प्रत्ययबोधबोधात्तेनोच्यते हेतुन बोधिसत्त्वः ॥ ७८ ॥

(1) Mètre anuṣṭubh jusqu'au vers  
74.

hetuṣṭ. De même dans les vers sui-  
vants.

(2) Hetuṣṭ, metri causa, pour

(3) Mètre upejāti jusqu'au vers 80.

अथ पञ्चविधं बोधविशेषं दर्शयति । परतन्त्रसंज्ञाबोधोऽतः । परिनिष्पन्न-  
लक्षणबोधोऽतः । सर्वज्ञेयसर्वाकारबोधोऽतः । बोध्यबोधकबोधिनिष्पन्नसपरि-  
शुद्धिबोधोऽतः ।

निष्पन्नबोधात्पदबोधतश्च गर्भानुबोधोऽतः क्रमदर्शनस्य ।

बोधाद्भूतं संशयहानिबोधोऽतः तेनोच्यते हेतुश्च बोधिसत्त्वः ॥ ७९ ॥

तच्च निष्पन्नबोधो नुत्तलः । पदबोधो येन तुष्टिमवबले वसति । गर्भानुबोधो  
येन भातुः सुखिमवकामति । क्रमदर्शने बोधो येन गर्भाभिष्क्रमणं काम-  
परिश्रमं प्रज्ञयां दुष्करचर्यामभिसंबोधिं च दर्शयति । भूतं संशयहानिबोधो  
येन सर्वसंशयक्षेदाय सत्त्वानां धर्मेककं प्रवर्तयति ।

कामी ह्यकामी धीसंस्मितश्च <sup>(1)</sup> बोधानुबोधा प्रतिदेशकश्च ।

निर्वक्ष्यनुक्तिर्हृत्मानमानी ह्यपक्वसंपक्वमतिश्च धीमान् ॥ ८० ॥

अथैकादशविधेनातीतादिना बोधेन बोधिसत्त्वः परिदीपितः । तच्च  
कामी अकामी धीसंस्मितश्चातीतानागतप्रत्युत्पन्नेर्बोधैर्यथाक्रमं । बोधा सत्य-  
बोधोऽतः । अनुबोधा परतो बोधादेतेनाध्यात्मिकवाद्यं बोधं दर्शयति । प्रति-  
देशको निर्वक्ष्यनुक्तिरितीदृशारिकसूक्ष्मः । मानी हृत्मानोति हीनप्रणीतः ।  
अपक्वसंपक्वमतिश्चेति दूरान्तिबोधं दर्शयति ।

महापापसूचार्जकारे गुणाधिकारः समाप्तः

## XX-XXI

क्षिप्रविमाने द्वौ लोकी ।

अनुकम्पा म्रियाख्यानं धीरता मुक्तहस्ता ।

गम्भीरसंधिनिर्मोहो क्षिप्रान्वेतानि धीमतां ॥ १ ॥ <sup>(2)</sup>

परिग्रहे ऽभिमुत्थाप्राप्तवसेदे द्वयसंयमे ।

आश्रयाच्च प्रयोगाच्च विज्ञेयं क्षिप्रपञ्चकं ॥ २ ॥

तच्च प्रक्रमेण लोकेन पञ्च बोधिसत्त्वक्षिप्रानि दर्शयति । द्वितीयेन तेषां

<sup>(1)</sup> Substitution irrégulière d'une  
longue (dhi) à deux brèves.

<sup>(2)</sup> Mètre anushtubh jusqu'au vers  
14.

कर्म समाससंघर्षः च । तत्रानुक्त्या बोधिविनेन सत्यपरिग्रहार्थं मिथ्याख्यानं  
सत्त्वानां बुद्धशासनाधिमुक्तिसामर्थ्यं धीरता दुष्कारसर्पादिभिरखेदार्थं मुक्त-  
हृत्ता गम्भीरसंधिनिर्माणं च इत्येनं संग्रहार्थमाभिप्रेक्ष्य धर्मेण च यथाक्रमं ।  
एषां पञ्चानां शिक्षाणां अनुक्त्या आशयतो वेदितव्याः । शेषाणि प्रयोगतः ।  
गृहिप्रव्रजितपञ्चविभागे चयः श्लोकाः ।

बोधिसत्त्वा हि खततं भवनाद्यकवर्तिनः ।  
प्रकुर्वन्ति हि सत्त्वार्थं गृहिण्यः सर्वजन्मसु ॥ ३ ॥  
आदानसत्त्वा प्रव्रज्या धर्मतोपगता परा ।  
निदर्शिका च प्रव्रज्या धीमतां सर्वभूमिषु ॥ ४ ॥  
अप्रमेयेर्मुणैर्युक्तः पदः प्रव्रजितस्य तु ।  
गृहिणो बोधिसत्त्वादि यतिस्त्वादिशिष्यते ॥ ५ ॥

एकेन श्लोकेन यावृश्चे गृहिपथे स्थाितो बोधिसत्त्वः सत्त्वार्थं करोति तत्परि-  
दीपितं । द्वितीयेन यावृश्चे प्रव्रजितपथे । तत्र विविधा प्रव्रज्या वेदितव्याः ।  
समादानसत्त्वा । धर्मतासत्त्वा । निदर्शिका च निर्मायेः । तृतीयेन गृहिपथात्  
प्रव्रजितपथस्य विशेषः परिदीपितः । अथाशयविभागे श्लोकः यदुपाहः ।

परचेष्टफलेष्टा च शुभवृत्ताविष्टेव च ।  
निर्वाणेष्वेष्टा च धीराणां सत्त्वेष्वशय इष्टते ।  
अमुञ्च विशुद्धं सुविशुद्धः सर्वभूमिषु<sup>(1)</sup> ॥ ६ ॥

एतेन समासतः पदविधौ ऽध्याशयः परिदीपितः । सुखाध्याशयः । पर-  
चेष्टफलेष्टा हिताध्याशयः इहेव कुशलप्रवृत्तीष्टा निर्वाणेष्वेष्टा तदुभयाध्याशय  
एवेति शान्ति वेदितव्यः । अमुञ्चादिकास्त्रयो ऽध्याशया अप्रविष्टानां । भूमि-  
प्रविष्टानां । अविनिवर्तनीयभूमिप्राप्तानां च यथाक्रमं वेदितव्याः । परिग्रह-  
विभागे श्लोकः ।

प्रणिधानात्समाधिनादाधिपत्वात्परिग्रहः ।  
नयस्य वर्णयत्वाच्च धीमतां सर्वभूमिषु ॥ ७ ॥

चतुर्विधः सत्यपरिग्रहो बोधिसत्त्वानां प्रणिधानपरिग्रहो वेदितव्यो  
बोधिविनेन सर्वसत्यपरिग्रहस्यात् । समधिपत्तापरिग्रह आत्मपरसमतात्ता-

(1) Pada hypermètre.

भादभिसमयकाले । आधिपत्यपरिग्रहः स्वामिभूतस्य चेवामसौ स्वामी ।  
सद्यपरिकर्षणपरिग्रहश्च शिष्यगणोपादानात् । उपपत्तिविभागे श्लोकः ।

कर्मस्य आधिपत्येन प्रशिष्यान्तस्य चापरः ।

समाधेयं विमुक्तस्य चोत्पत्तिर्धर्मिता मता ॥ ८ ॥

चतुर्विधा बोधिसत्त्वानामुपपत्तिः कर्माधिपत्येन आधिमुक्तिचर्याभूमि-  
क्षितानां कर्मवशेनाभिप्रेतस्थानोपपत्तिः प्रशिष्यान्तवशेन वा भूमिप्रविष्टानां  
सर्वसत्त्वपरिपाचनार्थं तिर्यगादिहीनस्थानोपपत्तिः । समाध्याधिपत्येन वा  
ध्यानानि आचार्यं कामधातानुपपत्तिः । विमुक्ताधिपत्येन वा निर्माणैकुमित-  
भवानामुपपत्तिसंद्ध्यनात् । विहारभूमिभिर्भागे विंशत् श्लोकाः ।

सद्यस्यापुत्रस्य आधिपत्यस्य निवृत्तिरिति व्रतः ।

निवृत्तेः प्राप्तितत्वेन विहारो भूमिरेव च ॥ ९ ॥

सद्यस्य विभागमारभ्य पञ्च श्लोकाः ।

शुक्लता परमात्मस्य कर्मणां च व्यवस्थितिः ।

विहास्य समुत्थेर्धर्मेणैक्यं कामे ततः परं ॥ १० ॥

ततश्च बोधिपक्षाणां संसारे परिणामना ।

विना च विभक्तसंज्ञेन सत्त्वानां परिपाचना ॥ ११ ॥

उपपत्ती च संविद्य संज्ञेयस्यानुवचना ।

एवायनपक्षसिद्धा अभिमितैकानिधः पक्षः ॥ १२ ॥

अभिमिते ऽध्वनाभोगः चेचस्य च विशेषधरा ।

सत्त्वपाकस्य निवृत्तिर्जायते च ततः परं ॥ १३ ॥

समाधिधारणीनां च बोधेनैव विमुक्तता ।

एतस्याश्च व्यवस्थानाद्विद्येयं भूमिसंख्यं ॥ १४ ॥

एकादश विहारा एकादश भूमयः । तेषां सद्यः । प्रथमायां भूमी परंज-  
शुक्लताभिसमयो सद्यः पुत्रस्य धर्मनैरात्म्यभिसमयात् । द्वितीयायां कर्मसा-  
मविप्रसाद्यस्य सत्त्वानां कुशलाकुशलकर्मपक्षतत्त्वस्यैव विप्रसादानात् । तृतीयायां  
सातिशयसुखैर्बोधिसत्त्वध्यानैर्विहायापरिहीनस्यैव तेषां कामधातानुपपत्तिः ।  
चतुर्थी बोधिपक्षद्वयविहारिणो ऽपि बोधिपक्षाणां संसारे परिणामना ।  
पञ्चम्यां चतुरार्यसत्त्ववज्रकविहारितया विनात्मनश्चित्तसंज्ञेन सत्त्वानां परि-  
पाचनायां नानाशास्त्रशिष्यप्रवचनात् । षष्ठ्यां प्रतीत्यसमुत्पादवज्रविहा-

रितया संचित्तमवोपपत्तौ तत्र संक्षेपस्थानुरक्त्या । सप्तम्यां मिथोपमित्र-  
स्तेनैकाद्यनपयस्त्राष्टमस्य विहारस्य द्विष्ट अनिमित्तवैकान्तिको मार्गः ।  
चष्टम्यामनिमित्तो ऽप्यनाभोगो निरभिसंस्कारानिमित्तविहारित्वाद् बुद्धयेव-  
परिशोधनाच्च । नवम्यां प्रतिसंविद्ययितया सत्यपरिपाकनिष्पत्तिः सर्वाका-  
रपरिपाचनसामर्थ्यात् । दशम्यां समाधिमुखानां धारणीमुखानां च विशुद्धता ।  
एकादश्यां बुद्धभूमी बोधिविशुद्धता ऋष्यां सर्वज्ञोपावरणमहापात् । भूमिष्ठे  
च पुद्गलविमानमारभ्य द्वौ श्लोकी ।

विशुद्धवृष्टिः सुविशुद्धशीलः समाहितो धर्मविभूतमानः ।

संतानसंक्षेपविशुद्धिभेदे निर्माण एकस्यसत्यबुद्धिः ॥ १५ ॥<sup>(1)</sup>

उपेक्षकः चैवविशोधकश्च स्वात्सल्यपाके मुशंक्षो महर्षिः ।

संपूर्णकायस्य निदर्शने च शक्तो ऽभिविक्तः ससु बोधिसत्त्वः ॥ १६ ॥

इत्यसु भूमिषु दश बोधिसत्त्वा व्यवस्थाप्यन्ते । प्रथमायां विशुद्धवृष्टिः पुद्गल-  
धर्मवृष्टिप्रतिपक्षज्ञानकाभात् । द्वितीयायां सुविशुद्धशीलः सूक्ष्मापत्तिवृत्ति-  
तत्समुदाचारस्वाप्यभावात् । तृतीयायां समाहितो भवत्यच्युतध्यानसमाधि-  
काभात् । चतुर्थी धर्मविभूतमानः सुखादिधर्मनानात्वमानस्य विभूतत्वात् ।  
पञ्चम्यां संतानभेदे निर्माणी दशमिचित्ताशयविशुद्धिसमताभिः सर्वसंतान-  
समताप्रवेष्टात् । षष्ठ्यां संक्षेपस्यवदानभेदे निर्माणः प्रतीत्यसमुत्पादतत्तत्ता-  
वज्जलविहारितया कृप्यामुक्लपकाभ्यां तत्तत्तायाः संक्षेपस्यवदानादर्शनात् ।  
प्रकृतिविशुद्धितामुपादाय । सप्तम्यामिकषित्तस्यसत्यबुद्धिर्निर्मितविहार-  
सामर्थ्यात् प्रतिषेधं सप्तविंशदोधिपक्षभाबनात् । चष्टम्यामुपेक्षकः देववि-  
शोधकज्ञानाभोननिर्मितविहारित्वाद् मिथोपमित्रप्रयोगतत्ताविनिवर्त-  
नीयभूमिप्रविष्टेबोधिसत्त्वैः । नवम्यां सत्यपरिपाकमुशकः पूर्ववत् । दशम्यां  
बोधिसत्त्वभूमी बोधिसत्त्वो महर्षिकश्च व्यवस्थाप्यते महामिच्छाकाभात् ।  
संपूर्णधर्मकायज्ञानमात्रसमाधिधारणीमुखस्फुरणादास्यस्य निदर्शने च  
शक्तो व्यवस्थाप्यते तुषितभवनवासादिनिर्माणनिदर्शनात् । अभिविक्तश्च  
बुद्धत्वे सर्वबुद्धेभ्यश्चानभिषेककाभात् । शिक्षाव्यवस्थानमारभ्य पञ्च श्लोकाः ।

धर्मतां प्रतिविध्येह चधिशेषे ऽनुशिक्षये ।

अधिविप्ती ऽप्यधिप्रष्टी प्रश्ना तु दयनोत्तरा ॥ १७ ॥<sup>(2)</sup>

धर्मतत्त्वं तदज्ञानज्ञानाया दृष्टिरेव च ।

प्रश्नाया नोत्तरस्यत्वाद् द्विभूमी तद्व्यवस्थितिः ॥ १८ ॥

(1) Mètre upajāti jusqu'au vers 16. — (2) Mètre anuṣṭubh jusqu'au vers 16.

शिक्षायां भावनायाश्च फलमन्वसतुर्विधं ।  
 अनिमित्तसंस्कारो विहारः प्रथमं फलं ॥ १९ ॥  
 स एवानिमित्तसंस्कारो द्वितीयं फलमिष्यते ।  
 चेचगुक्षिप्त सत्त्वानां पाकनिष्पत्तिरेव च ॥ २० ॥  
 समाधिधारणीनां च निष्पत्तिः परमं फलं ।  
 चतुर्विधं फलं ह्येतत् चतुर्भूमिसमाश्रितं ॥ २१ ॥

प्रथमायां भूमी धर्मतां प्रतिविध्य द्वितीयाधानाधिशीलं शिष्यते । तृतीया-  
 धामाधिभित्तं । चतुर्थीपद्ममीवहीव्यधिप्रज्ञं । बोधिपद्मसंगृहीता हि मन्त्रा  
 चतुर्थ्या भूमी । सा पुनर्द्वयोचरा भूमिद्वये । द्वयं पुनर्धर्मतत्त्वं च कुःखादिसत्त्वं ।  
 तद्व्यापनानादिका च वृत्तिरनुबोधः प्रतीत्यसमुत्पादः । तद्व्यापनादिका  
 हि वृत्तिरविद्यादिका । तद्व्यापनादिका च वृत्तिर्विद्यादिका । तस्याद्भूमिद्वये  
 व्याधिप्रज्ञानवस्थानं । अतः परं चतुर्विधं शिक्षाफलं चतुर्भूमिसमाश्रितं  
 वेदितव्यं यथाकथं । तच्च द्वितीयं फलं स एवानिमित्तो विहारो अनिमित्तकारः  
 चेचपरिगुक्षिप्त वेदितव्यं । शेषं यतार्थं । ज्ञान्यन्वयज्ञानमारब्ध द्वौ लोकोः ।

धर्मतां प्रतिविध्येद् शीलज्ञान्यन्वयं शोधना ।  
 समाधिप्रज्ञाज्ञान्यन्वयं तत् कर्तुं विशोधना ॥ २२ ॥  
 विमुक्तिमुक्तिज्ञान्यन्वयं तद्व्यापुं विशोधना ।  
 चतुर्विधादावरणान् प्रतिघातावृत्तेरपि ॥ २३ ॥

तद्व्यापित्ति सप्तम्यां यावद् बुद्धभूमावुभयोर्विमुक्तिविमुक्तिज्ञानयोर्विशो-  
 धना । सा पुनर्विमुक्तिचतुर्विधफलदावरणाच्च वेदितव्या । प्रतिघातावरणाच्च  
 बुद्धभूमी । येनान्तेषां शोधे ज्ञानं प्रतिहन्वते । बुद्धानां तु तद्विमोचान् सर्वपा-  
 प्रतिहतं ज्ञानं । शेषं यतार्थं । निष्पत्तिव्यवस्थानमारब्ध त्रयः लोकाः ।

अनिष्पत्त्याश्च निष्पत्त्या विज्ञेयाः सर्वभूमयः ।  
 निष्पत्त्या अनिष्पत्त्या निष्पत्त्याश्च पुनर्मताः ॥ २४ ॥  
 निष्पत्तिर्विज्ञेया यथाव्यवस्थानमनसिकारेण ।  
 तत्कल्पनताज्ञानादधिकल्पनया च तत्त्वैव ॥ २५ ॥<sup>(1)</sup>  
 भावना अपि निष्पत्तिरचित्तं सर्वभूमिषु ।  
 प्रत्याज्यवेदनीयत्वात् बुद्धानां विषयादपि ॥ २६ ॥<sup>(2)</sup>

(1) Mètre Bryā. — (2) Mètre anuṣṭubh jusqu'au vers २४.

तथाधिमुक्तिचर्याभूमिरनियन्ता । शेषा नियन्ता इत्येताः सर्वभूमयः ।  
नियन्ता अपि पुनः सप्तानियन्ताः । शेषा नियन्ता निरभिसंस्कारवाहिवान् ।  
यत्पुनः प्रमुदितादिभूमिर्नियन्ता पूर्वमुक्ता तत्र नियन्तिर्धर्माव्यवस्थापितभूमि-  
मनसिकारेण । तस्य भूमिव्यवस्थानस्य कल्पनामात्रज्ञानात् तद्विकल्पना च  
वेदितव्या । यदा तद्भूमिव्यवस्थानं कल्पनामात्रं जानीते । तदपि च कल्पना-  
मात्रं न विकल्पयत्येवं यादृयाहकाविकल्पज्ञानज्ञानाभूमिपरिनियन्तिरुक्ता  
भवति । अपि खलु भूमीनां भावना च नियन्तिर्धर्मयमचित्त्वं सर्वभूमिषु ।  
तथा हि तद्बोधिसत्त्वानां प्रज्ञात्मवेदनीयं बुद्धानां च विषयी नाम्नेषां । भूमि-  
प्रतिष्ठस्य किङ्कभिनागमारभ्य द्वौ लोको ।

अधिमुक्तिर्हि सर्वत्र साकोका किङ्कमिच्छते ।

अलीनत्वमदीनत्वमपरप्रत्ययात्मता ॥ २७ ॥

प्रतिषेधश्च सर्वत्र सर्वत्र समचिन्ता ।

अनेयाभुनयोपायज्ञानं मण्डलजम् च ॥ २८ ॥

एतद्भूमिप्रतिष्ठस्य बोधिसत्त्वस्य दशविधं किङ्कं सर्वभूमिषु वेदितव्यं ।  
यां भूमिं प्रतिष्ठस्य साकोको यां न प्रतिष्ठस्यनाधिमुक्तिरित्येतदेकं किङ्कं ।  
अलीनत्वं परमोदारगभीरेषु धर्मेषु । अदीनत्वं दुष्करचर्याषु । अपरप्रत्ययत्वं  
स्वप्नां मूली । सर्वभूमिप्रतिषेधश्च तदभिनिर्हारनीयकतः सर्वसत्त्वैक्यात्-  
समचिन्ता । अनेया चर्यावर्षधम्माभां । अभुनयश्च कवर्तीत्यादिसंपत्तिषु ।  
उपायकीयकमनुपलब्धस्य बुधत्वीपायज्ञानात् । बुधपर्वमण्डलेषु चोत्पत्तिः  
सर्वज्ञात्मित्वेताभि अपराणि किङ्कानि बोधिसत्त्वस्य । भूमिषु पारमिता-  
ज्ञानकिङ्कभिनामे द्वौ लोको ।

नाहन्तो न च बुधहृत्सहृदयो न क्रीधन्तो नाकसी

नामिषीकषयाग्रयो न कुमतिः कसीर्विकसीर्हतः ।

नो विधिप्रमतिः सुखेन च हतो दुःखेन वा वर्तते

सर्वं निचमुपाश्रितः क्षुतपरः पूजाधरः शास्त्ररिः ॥ २९ ॥<sup>(1)</sup>

सर्वं पुण्यसमुच्चयं सुविपुलं कल्याणसाधारणं

संबोधी परित्यामयत्वहरहर्षो ह्युत्तमोपाश्रितः ।

<sup>(1)</sup> Mètre çardulavikrīḍita jusqu'au vers 30. Remarquer au premier pāda la finale de *lobdha* qui reste brève

devant le groupe *hr de hrassa*. Cf. pour des cas analogues mon *Népal*, vol. II, p. 190, note.

आतः स्वायतने सदा शुभकरः कीदृशमिच्छानुहैः

सर्वेषामुपरिस्थितौ गुणनिधिर्ज्ञेयः स बुद्धात्मायः ॥ ३० ॥

इष्टपारमितालाभिनी बोधिसत्त्वश्च बोद्धव्यविधं सिद्धं दर्शयति । बोद्धव्य-  
विधं सिद्धं । सदा पारमिताप्रतिपत्तिफलैर्नाविरहितत्वं । यद्व्यपारमितावि-  
पक्षे रक्षितत्वं प्रत्येकं । अन्वयान्नमनसिचारेणाविशिष्टता । संपत्तिमुखेष्वा-  
सन्नता । विपत्तिदुष्करवर्षादुःखैः प्रयोगानिर्वर्तिता । अन्वयान्नमिवाश्रयः ।  
सुतपरत्वं । शास्त्रपूजापरत्वं । सम्यक्परिणामना उपायबोध्यव्यपारमितया ।  
स्वाधत्तनोपपत्तिः अविधानपारमितया बुद्धबोधिसत्त्वाविरहितस्मानोपपत्तेः ।  
सदाशुभकरत्वे वसपारमितया तद्विषयधर्माव्यवहारिण्यात्<sup>(१)</sup> । अभिज्ञानुप-  
नीजनं च ज्ञानपारमितया । तत्र मैत्री व्यापादप्रतिपक्षः सुखोपसंहाराशयः ।  
कल्याणं विहिंसाप्रतिपक्षो दुःखापगमाशयः । स्वभावकल्पनं कथाः । विशेष-  
कल्पनं विकल्पो वेदितव्यः । तत्रैवानुशंसविभागे लोकाः ।

शमभै विपश्चनाद्यां च सुखयक्षात्मकी मतः ।

धीमतामनुशंसो हि सर्वथा सर्वभूमिषु ॥ ३१ ॥<sup>(३)</sup>

तत्रैव धारितानामे सर्वभूमिषु बोधिसत्त्वानां सर्वप्रकारो शुद्धः  
यज्ञविधी वेदितव्यः । प्रतिपद्य सर्वदीपुक्कामयं द्वावथसि । नाभात्सर्वज्ञा-  
धिनतिं च धर्माभाररतिः प्रतिपजते । अपरिहिताकारं च सर्वतोऽप्रमायं  
धर्माभारसं संजायते । अपिकल्पितानि चास्य विमुक्तिमार्गीयानि निमित्तानि  
समुदाहरन्ति । धर्मकायपरिपूरिपरिनिष्पत्तये च उत्तराहुत्तरतरं हेतुसं-  
परिग्रहं करोति । तत्र प्रथमद्वितीयौ प्रथमपथे वेदितव्यौ । तृतीयचतुर्थौ  
विपश्चकापथे । प्रथममध्यपथे । अग्निनिवृत्तिविभागे नव श्लोकाः ।

यज्ञानां बोधिमासज्ञां सत्कार्यज्ञां च साधनम् ।

तीजं चत्पद्यते मोदो मुदिता तेन वध्यते ॥ ३९ ॥

अथ न विधिप्राप्तये ।

ह्रीःश्रीज्जाभोगवैमलादिमला मुमुक्षुष्यते ।

(1) *Vyavakiraṇa*, mot nouveau.  
Le P. W. donne, sur le témoignage  
seul de la Vyutpatti, le mot *vyava-*  
*kirāṇā*, et le rend par : « mélange ».  
Le chinois traduit ici : « Parce qu'il

pratique sans intervalle les bonnes racines du bien ».

(<sup>2</sup>) Mètre anuṣṭubh jusqu'au vers 61. Le premier pada est hypermètre.



द्वैःश्रीश्वमलस्रान्वयानमनसिकारमलस्रं चातिशयादिसौकुच्यते । तस्या-  
नर्थासाभिमुखामिनिर्हारे सर्वाकारपरिशोधनाभिनिर्हार एव योगः  
करणीय इति वचनात् ।

महाधर्मावमासस्य करणाच्च प्रमादरी ॥ ३३ ॥

तथा हि तस्यां समाधिबलेनाप्रमादधर्मपर्यवधारणात् महान् धर्मा-  
वमासं परेण करोति ।

अर्चिर्भूता यतो धर्मा बोधिपथाः प्रहाहवाः ।

अर्चिष्मतीति तद्योगात्सा भूमिर्ब्रह्मादितः ॥ ३४ ॥

सा हि बोधिपथात्मिका प्रज्ञा इत्यद्वयप्रत्युपस्थाना तस्यां वाञ्छयेत् ।  
इयं पुनः क्षेत्रावरणं क्षेत्रावरणं चात्र वेदितव्यं ।

सत्त्वानां परिपाकस्य स्वचित्तस्य च रचया ।

धीनन्निर्वीर्यते दुःखं दुर्जया तेन व्यस्यते ॥ ३५ ॥

तच्च सत्त्वपरिपाकाभिमुक्तौ ऽपि न संक्रियते । सत्त्वविप्रतिपत्त्या तद्धोमये  
पुष्करत्नाद् दुर्जयं ।

आभिमुक्ताद् द्वयसौह संसारस्यापि निर्मुतेः ।

उक्ता ह्यभिमुखी भूमिः प्रज्ञापारमितावध्यात् ॥ ३६ ॥

सा हि प्रज्ञापारमितावधेय निर्वाणसंसारयोरप्रतिष्ठानात् संसार-  
निर्वाणयोरभिमुखी ।

एकाग्रतपस्यसेवान्निर्द्वैतमा मता ।

एकाग्रतपसः पूर्वं निर्दिष्टादुपकिञ्चलत्वात् दूरं मता भवति प्रयोगपथना-  
गमनात् ।

द्वयसंज्ञाविषयनादवद्या च निवृत्त्यते ॥ ३७ ॥

द्वैत्यां संज्ञायां अविषयनात् । निमित्तसंज्ञया अभिमित्तमोक्तसंज्ञया च ।

प्रतिसंविधतिसाधुत्वाद्भूमिः <sup>(1)</sup> साधुमती मता ।

(1) Pada hypermètre.

प्रतिसंविक्तेः साधुत्वादिति प्रधानत्वात् ।

धर्ममेवा इयत्तात्तेर्धर्मावाशस्त मेववत् ॥ ३८ ॥

इयत्तात्तेरिति समाधिमुखधारणीमुखकापनाद्येवेनेवाकाशकासीयका-  
अयसंनिविष्टस्य सुतधर्मस्य धर्ममेवेत्युच्यते ।

विविधे शुभनिर्हारे रत्ना विहरणात्सदा ।

सर्वत्र बोधिसत्त्वानां विहारभूमयो मताः ॥ ३९ ॥

विविधकुशलाभिनिर्हारनिमित्तं सदा सर्वत्र रत्ना विहरणाद्बोधिसत्त्वानां  
भूमयो विहारा इत्युच्यते ।

भूयो भूयो ऽमितास्तु कर्म्मममनयोगतः ।

भूतामिताभयार्थाय त एवेष्टा हि भूमयः ॥ ४० ॥

भूयो भूयो ऽमितास्तु कर्म्मममनयोगतः भूतामिताभयार्थाय त एव विहाराः  
पुनर्भूमय उच्यन्ते । अमितास्तुति दृश्यु भूमिषु एवेकस्याप्रमाणत्वात् । कर्म्म-  
मनयोगादिति उपरिभूमिनमनयोगात् । भूतामिताभयार्थमिहमिताभ्यां  
भूतानां भयप्रहाद्यार्थं । प्राप्तिविहारे श्लोकः ।

भूमिस्थाने ऽधिमुक्तेषु चरितेषु च वर्तनात् ।

प्रतिवेधाच्च भूमीनां निष्पत्तेश्च चतुर्विधः ॥ ४१ ॥

चतुर्विधो भूमीनां नामः । अधिमुक्तिकामो यथोक्ताधिमुक्तित्वे ऽधिमुक्ति-  
चर्याभूमौ । चरितकामो दृश्यु धर्मचरितेषु वर्तनात्स्थानमेव । परमार्थकामः  
परमार्थप्रतिवेधतो भूमिप्रवेष्टे । निष्पत्तिकामश्चापिनिवर्तनीयभूमिप्रवेष्टे ।  
चर्याविभागे श्लोकः षट्पादः ।

महायाने ऽधिमुक्तानां हीनयाने च देशिनां ।

द्वयोरप्यवर्जनात्तत्र विनयाच्च च देशिताः ।

चर्याचतस्रो धीराणां यथासुखानुसारतः ॥ ४२ ॥

तत्र पारमिताचर्या महायानाधिमुक्तानामर्थे देशिता । बोधिपञ्चचर्या  
त्रायकप्रत्येककुशल्यानाधिमुक्तानां । अमिद्याचर्या द्वयोरपि महायानहीन-  
यानाधिमुक्तयोः प्रमावेष्ट्यावर्जनार्थं । सत्यपरिपाकचर्या द्वयोरेव परिपाक-

नार्थः । परिपाचनं ह्यत्र विनयनं । कुञ्जनुचविभागे बहवः श्लोकाः । अत्रभाष-  
विभागे तद् कुञ्जश्लोचमारम्भेकः ।

अनुकम्पय सत्त्वेषु संयोगविनमाश्रय ।

अविद्योनाशय सीत्सहिताश्रय नमो ऽस्तु ते ॥ ४३ ॥

अनुकम्पयत्वं सत्त्वेषु हितसुखाश्रयत्वेन संदर्शितं । सुखाश्रयत्वं पुनः सुख-  
संयोगाश्रयत्वेन मैत्र्या । दुःखाविद्योनाश्रयत्वेन च कषणया । सुखाविद्योना-  
श्रयत्वेन च मुदितया । हिताश्रयत्वमुपेक्षया । सा पुनर्निःसंक्षेपताश्रयकषणा  
वेदितया । विमोक्षाभिभवायतनकुत्सायतनविभागे श्लोकः ।

सर्वावरणनिर्मुक्त सर्वशोकाभिभू मुने ।

ज्ञानेन ज्ञेयं ध्यातं ते मुक्तचित्तं नमो ऽस्तु ते ॥ ४४ ॥

अत्र विमोक्षविशेषं भगवतः सर्वक्षेपशोचावरणनिर्मुक्ततया दर्शयति ।  
अभिभवायतनविशेषं सर्वशोकाभिभूत्वेन । स्वचित्तवशवर्तनाद्यपेक्षात्मन-  
र्भाषपरिणामनताभिधानतः । कुत्सायतनविशेषं सर्वज्ञेयज्ञानाद्याध्याततः ।  
अत एव विमोक्षादिगुणविषयमुक्तत्वात् मुक्तचित्तः । अरकाविभागे <sup>(१)</sup> श्लोकः ।

अशेषं सर्वसत्त्वानां सर्वक्षेपविनाशक ।

क्षेत्रमहारकं क्लिष्टसानुकोय नमो ऽस्तु ते ॥ ४५ ॥

अचारकाविशेषं भगवतः सर्वसत्त्वक्षेपविनयनाकुत्साहितक्षेपेभ्यश्च न  
तत्क्षेपमतिपक्षविधानात् क्लिष्टवनानुकम्पया संदर्शयति । अन्त्ये ह्यारणाविहा-  
रिणः सत्त्वानां क्लृप्तादिदेव तदाकम्पयत्वा क्षेत्रस्योत्पत्तिप्रत्यक्षमात्रं प्रतिहरन्ति ।  
न तु क्षेत्रसंतादाहपश्यन्ति । प्रविधिज्ञानविशेषे श्लोकः ।

अनामोन निरासङ्गं अन्वाचात् समाहित ।

सदैव सर्वप्रज्ञानां विश्वैर्वच नमो ऽस्तु ते ॥ ४६ ॥

अत्र पञ्चनिराकारैः प्रविधिज्ञानविशेषं भगवतः संदर्शयति । अनामोन-  
संमुखीभावतः । असक्तिसंमुखीभावतः । सर्वज्ञेयान्वाचाततः । सदा समाहित-

(१) *Araṇḍ. Le P. W.*, s. v. *araṇḍ-  
vāṣṭrīn* (suppl. 3 et 4), corrige *araṇḍ-  
vā ḥryā*. Mais le terme *araṇḍ* appar-

tient à la langue du bouddhisme.  
Le chinois traduit par *you tchéng*,  
« sans reproche ».

ततः । सर्वसंशयहेदनतश्च सत्त्वानां । अन्वे हि प्रणिधिज्ञानज्ञानिभो  
नानाभोगाभू प्रणिधाय प्रणिधिज्ञानं संमुखीकुर्वन्ति । न चासक्तं समापत्ति-  
प्रवेशयेद्यत्नात् । न चाव्याहृतं प्रदेशज्ञानात् । न च सदा समाहिता भवन्ति ।  
न च सर्वसंशयान्निहन्ति । प्रतिसंविद्विभागे श्लोकः ।

आशये ज्यामिति हेक्षे वाक्ये ज्ञाने च देशिके ।

अव्याहृतमते निर्व्व सुदेशिक नमो ऽस्तु ते ॥ ४७ ॥

अथ समासतो यच्च हेक्षते धेन च हेक्षते तच्च निव्वमव्याहृतमतित्वेन  
भगवत्सत्त्वतः प्रतिसंविदो देशिताः । तच्च इयं हेक्षते आशयश्च धर्मः । तदा-  
शितव्यार्थः । ध्येन हेक्षते वाचा ज्ञानेन च । सुदेशिकत्वेन तासां कर्म  
संदर्शितं । अग्निज्ञानविभागे श्लोकः ।

उपेत्य वचनेलोपां चरिष्य<sup>(1)</sup> आगती गती ।

निःसारे चैव सत्त्वानां स्वववाह नमो ऽस्तु ते ॥ ४८ ॥

अथ वक्षिरभिज्ञानिः सम्मगदवाहत्वं भगवतो दर्शितं । उपेत्य विनियसकाश-  
मुज्जभिज्ञया । तेषां भाषया दिव्यश्रीवामिज्ञया चित्तचरिषं ज्ञात्वा चेतः-  
पर्यायामिज्ञया यथा पूर्व्वान्तादिज्ञानतिर्यया चापरातो गतिर्यथा च संसा-  
राभिःसरणं । तथाववाहं इहात्मवशिष्टाभिज्ञानिबुभिरभिज्ञानिर्धयानम् ।  
अथयानुव्यञ्जनविभागे श्लोकः ।

सत्पीडय्य प्रपद्यते त्वां बृह्मा सर्वदेहिनः ।

बृहमावाप्तसाहस्य विधायक नमो ऽस्तु ते ॥ ४९ ॥

अथ अथयानुव्यञ्जनानां भगवति महापुत्रवत्त्वसंप्रत्ययेन दर्शनभावात्परेषां  
प्रसादजनकत्वं कर्म संदर्शितं । परिशुद्धिविभागे श्लोकः ।

आदानव्याजसंस्वागर्भिर्मातृपरिश्रमने ।

समाधिज्ञानवशितानुग्राम नमो ऽस्तु ते ॥ ५० ॥

अथ भगवत्कृतुर्विधया वशितया सर्वोकाराद्यतः परिशुद्धयः परिदो-

<sup>(1)</sup> Carijña. Le mot *cari* (= *caryā*) se retrouve dans un passage du *Mañjuśrī-  
buddhāṅgaśāstravākyāraṅga-sūtra* cité dans le *Çikṣā-samuccaya*, 13, 18.

पिताः । आद्यपरिशुशिरात्मभावस्वादान्मानत्वागवशितया । आसम्भन-  
परिशुशिरिर्मायपरिणामनवशितया । चित्तपरिशुद्धिः सर्वाकारसमाधि-  
वशितया । प्रज्ञापरिशुद्धिः सर्वाकारज्ञानवशितया । अक्षविभागे श्लोकः ।

उपाये शरणे शुद्धौ सत्त्वानां विप्रवाद्ने ।

महायाने च निर्वाणे मारमज्ञ नमो ऽस्तु ते ॥ ५१ ॥

अथ चतुर्वर्षेषु सत्त्वानां विप्रवाद्नाय मारो यस्तद्वृत्तकलेन भगवतो  
दृष्टानां वचनानां कर्म संदर्शितं । यदुत सुगतिदुर्गतिनमनायुपायविप्रवाद्ने ।  
अशरणे देवादितु शरणविप्रवाद्ने । सास्रवशुद्धिमात्रेण शुद्धिविप्रवाद्ने ।  
महायाननिर्वाणविप्रवाद्ने च । स्नानास्नानज्ञानवशेन हि भगवान्प्रथमे ऽर्धे  
मारमज्ञको वेदितव्यः । कर्मविपाकज्ञानवशेन द्वितीये । ध्यानविमोक्षसमा-  
धिप्रमापतिज्ञानवशेन तृतीये । इन्द्रियपरापरत्वाद्विज्ञानवशेन चतुर्थे ।  
हीनानोद्भिदादीनि वर्जयित्वा सेव्यसंनियोजकतात् । वैशारद्यविभागे श्लोकः ।

ज्ञानप्रहासनिर्वाणविप्रकारकदेशिक ।

सपरार्धे ऽव्यतीर्ष्यानां निराधुष्य नमो ऽस्तु ते ॥ ५२ ॥

अथ ज्ञानप्रहासकारकत्वेन स्तार्धे । निर्वाणविप्रदेशिकत्वेन च परार्धे ।  
निराधुष्यत्वादन्वतीर्ष्यभंगवतो यथाक्रमं चतुर्विधं वैशारद्यमुद्घातिनं । आर-  
चयितुमर्हन्निर्वाणविभागे श्लोकः ।

विगुह्यवत्ता पर्यस्तु द्वयसंज्ञेशवर्जित ।

निरारच असंमोच <sup>(1)</sup> गणकर्व नमो ऽस्तु ते ॥ ५३ ॥

अनेन चीकरवाणि चीणि च कृत्यपक्षानां भगवतः परिदीपिताणि ।  
तेषां च कर्म गणपरिकर्वकलं । तैर्हि यथाक्रमं विगुह्यवत्ता च भवति पर्यस्तु  
निरारचत्वात् । द्वयसंज्ञेशवर्जितत्वानुनयप्रतिष्ठाभावाद्संमोचतया सदाभूय-  
स्वितकृतित्वात् । वासनासमुद्घातविभागे श्लोकः ।

चारे विहारे सर्वत्र भास्वसर्वज्ञचेष्टितं ।

सर्वदा तत्र सर्वज्ञ भूतार्चिक नमो ऽस्तु ते ॥ ५४ ॥

अनेन चारे विहारे वा सर्वत्र सर्वदा वासर्वज्ञचेष्टितस्वाभावान् भगवतः

<sup>(1)</sup> *Sammoga*, mot nouveau. Cf. le pâli *sammoso*, «confusion». Le chinois traduit : *pon nang sien*, «qui se rappelle sans oubli». De même inf., v. 55.

सर्वज्ञेशवासनासमुदातः परिदीपितः । असर्वज्ञो हि चीयज्ञेशो ऽयसमुदा-  
तितत्वाद् वासनाया एवम् । आत्मो ह्यस्मिन्ना सार्धं समागच्छति आत्मो च  
रथेनेत्येवमादिकमसर्वज्ञघेष्टितं करोति । यथोक्तं माण्डूक्यसूत्रे<sup>(1)</sup> । तच्च  
भगवतो भूतार्धसर्वज्ञत्वं नास्ति । असंमोषताविभागे श्लोकः ।

सर्वसत्त्वार्धसत्त्वेषु काश्च त्वं नातिवर्तसे ।

अवस्थकृत्य सततमसंमोष भगो ऽस्यु ते ॥ ५५ ॥

अनेन यस्तु सत्त्वश्च यो ऽर्थः आरब्धीयो यस्मिन्नास्ते तत्त्वाज्ञानतिवर्तनात्  
अवस्थं कृत्यं सदा भगवत इत्यसंमोषधर्मत्वं स्वभावतः कर्मतश्च संदर्शितं ।  
महाकण्ठ्याविभागे श्लोकः ।

सर्वलोकासहोरात्रं यद्रूपं प्रत्यवेक्षते ।

महाकण्ठ्या युक्तं हिताशयं भगो ऽस्यु ते ॥ ५६ ॥

अथ महाकण्ठ्या भगवतः कर्मतः स्वभावतश्च परिदीपिता । महाकण्ठ्या  
हि भगवान् यद्रूपं रात्रिर्दिवेन शोचं प्रत्यवेक्षते को हीयते को वर्धते  
इत्येवमादि । तथोक्ता भगवान् सर्वसत्त्वेषु नित्यं हिताशयः । आवेष्टिकयुक्त-  
विभागे श्लोकः ।

आरेखाधिनमेनापि ज्ञानेनापि च कर्मणा ।

सर्वमायकप्रत्येकबुद्धोत्तम भगो ऽस्यु ते ॥ ५७ ॥

अथ आरसंगुहीतेः वङ्गिरावेष्टिकवैर्बुद्धधर्मे । अधिगमसंगुहीतेः वङ्गिः । ज्ञान-  
संगुहीतेस्त्रिभिः । कर्मसंगुहीतेश्च त्रिभिः । तद्व्यसत्त्वोत्तमानामपि आवक-  
प्रत्येकबुद्धानामस्मिन्नादुत्तमत्वेन सर्वसत्त्वोत्तमत्वं भगवतः परिदीपितं । तच्च  
नास्ति तन्मागतश्च सङ्कलितं । नास्ति रवितं । नास्ति सुविता स्याति । नास्त्व-  
समाहितं चित्तं । नास्ति ज्ञानात्मसंज्ञा । नास्त्वप्रतिसंस्कार्यपेक्षेति आर-  
संगुहीताः यदावेष्टिका बुद्धधर्मा ये बुद्धस्यैव संविद्यन्ते नान्येषां । नास्ति ह्य-  
परिहाणिर्नास्ति वीर्यस्युतिसमाधिप्रज्ञाविमुक्तिपरिहाणिरित्यधिगमसंगुहीताः  
यद् । अतीति ऽध्वनि तन्मागतस्यासङ्गमप्रतिवृत्तं ज्ञानं । अनागते प्रत्युत्पन्ने  
ऽध्वनि तन्मागतस्यासङ्गमप्रतिवृत्तं ज्ञानमिति ज्ञानसंगुहीतास्त्रयः । सर्वे तन्मा-

<sup>(1)</sup> Le *Māṇḍūkya-sūtra* m'est inconnu. Le chinois supprime la référence  
et la citation qui suit.

नतस्तु कायकर्म ज्ञानपूर्वगमं ज्ञानानुपरिवर्ति । सर्वं धातुर्म सर्वं मनस्त-  
मेति कर्मसंनहीतास्त्रयः । सर्वाकाररक्षताविभागे श्लोकः ।

त्रिभिः कायैर्महाबोधिं सर्वाकारानुपागत ।

सर्वत्र सर्वसत्त्वानां काङ्क्षाहिं नमो ऽस्तु ते ॥ ५८ ॥

अनेन त्रिभिश्च कायैः सर्वाकारबोधुपमत्वात् सर्वज्ञेयसर्वाकारज्ञानाच्च  
सर्वाकाररक्षता भगवतः परिदीपिता । त्रयः कायाः स्वाभाविकः सांभोगिको  
निर्माणिकश्च । सर्वज्ञेयसर्वाकारज्ञानं पुनरत्र सर्वसत्त्वानां देवमनुष्यादीनां  
सर्वसंशयक्षेदेन कर्मणा निर्दिष्टं । पारमितापरिपूरिषिभागे श्लोकः ।

त्रिरवयव हिंदोष निष्कालुष्यानवक्षित ।

आनिष्कृष्य<sup>(१)</sup> सर्वधर्मेषु निष्प्रपद्य नमो ऽस्तु ते ॥ ५९ ॥

अनेन सकलवद्वपारमिताविषयविमुक्ततया वद्वपारमितापरिपूरिर्मनवत  
उन्नाविता । तन्मानवग्रहत्वं भोगनिराग्रहत्वाद्देहितत्वं । निर्दोषत्वं निर्मलका-  
यादिकर्मत्वात् । निष्कालुष्यत्वं लोकधर्मदुःखाभां विनाशकमुपीकरणात् । अन-  
वक्षितत्वमत्वावरयमात्राधिगमनवक्षानात् । आनिष्कृष्यत्वमविशेषात् ।  
निष्प्रपद्यत्वं सर्वविक्षयप्रपञ्चासमुदाचारात् । बुद्धचक्षुषविभागे द्वौ श्लोकौ ।

निष्प्रपन्नपरमार्थो ऽस्ति सर्वभूमिचिन्तिःसुतः ।

सर्वसत्त्वायतां प्राप्तः सर्वसत्त्वविमोचकः ॥ ६० ॥

अचपेरसमैर्युक्तो गुणैर्लोकेषु वृक्षसे ।

मण्डलेष्वप्यवृक्षश्च सर्वज्ञा देवमानुषैः ॥ ६१ ॥

अत्र षड्विः स्वभावहेतुफलकर्मयोगवृत्तसर्वैर्बुद्धचक्षुषं परिदीपितं । तत्र  
विशुद्धा तथता निष्प्रपन्नः परमार्थः । स च वृक्षाणां स्वभावः । सर्वबोधिसत्त्व-  
भूमिनिर्घातत्वं हेतुः । सर्वसत्त्वायतां प्राप्तत्वं फलं । सर्वसत्त्वविमोचकत्वं कर्म ।  
अचयासमनुपयुक्तत्वं योगः । नानाश्लोकभातुषु वृक्षमानता निर्माणाकायेन

(१) *Aniṣkṛṣya*. Le mot étant écrit  
ainsi deux fois, je ne me suis pas  
permis de le corriger. Le chinois tra-  
duit : pou long, « immobile, im-

muable ». Il s'agit donc évidemment  
d'un mot apparenté à *āniṣṭjya*, *pāli*  
*ānejjja*.

पर्यवर्णलेष्वपि वृक्षमानता सांभोगिकेन वायेन । सर्वथा वावृक्षमानता  
धर्मकार्येणेति विविधा प्रमेद्वृत्तिरिति ।

महायानसूचालंकारेषु<sup>(1)</sup> व्यवहृतसमयमहाबोधिसत्त्वभाषिते  
चर्याप्रतिष्ठाधिकारो नामैकविंशतितमो ऽधिकारः

समाप्तश्च महायानसूचालंकार इति ॥

<sup>(1)</sup> Sic ms.



## APPENDICE.

(अ) भुवणमनमित्युच्यते । सा चाश्रयपरिवृत्तिपरिनिवृत्तिः । तत्सम्बन्धात् । दृशन्मार्गाश्रयस्थायामपि परिवृत्तिसङ्गत्वादिह परिनिर्देशो निश्चयेन प्रहायात् । सा चाश्रयपरिवृत्तिः कथं प्रवेष्ट्या कथं वा तत्प्रवेशो निवृत्तरो भवतीत्याह । दृशमिराकारैराश्रयपरिवृत्तिप्रवेशो निवृत्तरः । दृशमिरिति ब्रह्मसाक्षीः स्वभाववस्तुपुत्रसविशेषप्रयोजनाश्रयमनसिकाराप्रयोगादीन्वानु- शंसप्रवेशः । तत्राहौ स्वभावप्रवेशस्यतत्त्वैक्यमागन्तुकमसत्तत्त्वात् अग्रस्थान- प्रस्थानाय । यत्तत्त्वतावैक्यत्वमागन्तुकमसाग्रस्थानाय तत्त्वतामात्रप्रस्थानाय च स स्वभाव आश्रयपरिवृत्तेरेव यत्परिज्ञानमयमुच्यते स्वभावप्रवेशो निवृत्तर इति । तत्र वक्तुमशेषः साधारणभाजनविश्रुतितत्त्वतापरिवृत्तिः सूचान्तधर्मधातुतत्त्वतापरिवृत्तिरसाधारणसत्त्वधातुविश्रुतितत्त्वतापरिवृत्तिश्च । आश्रयपरिवृत्तेस्त्रिविधतत्त्वतापरिवृत्तिर्वस्तु तदश्रयभेदात् । फलभेदाच्च संप्रज्ञानदेशनादृशन्विशेषफलभेदतः । तत्र पुत्रजप्रवेशो द्वे आवे तत्त्वता- परिवृत्तौ बुद्धबोधिसत्त्वानां नायैवात्मसाधारणत्वात् । पश्चिमा आवश्यकप्रत्येक- बुद्धानामपि अपि बुद्धबोधिसत्त्वानां साधारणत्वात् । तत्र विशेषप्रवेशो बुद्धबोधिसत्त्वानां बुद्धचेतपरिशुद्धिविशेषः । बुद्धचेतपरिशुद्धिविशेषो बुद्ध- बोधिसत्त्वानामेव न आवश्यकदीनां तदुक्तकुण्डलप्रस्थानात्<sup>(१)</sup> धर्मकायसंभो- गिकनैर्माणिककायप्रतिपक्षश्च दर्शनदेशनाचित्तत्वप्रतिपक्षविशेषात् । तत्र दर्शनप्रतिपक्षविशेषः सर्वाकारज्ञेयप्रत्यक्षीभावतो जगन्तस्यो देशनाप्रति- पक्षविशेषो माधीयोद्धार्यविचित्रानेकमुष्माणप्रमेयदेशनतः । चित्तत्वप्रतिपक्ष- विशेषः सत्त्वकृतानुष्ठानाश्रयाप्रमेयाद्याहृतानिष्ठादिगुणप्रतिपक्षतः । ते एते यथाकर्म धर्मकायसंभोगिकनैर्माणिककायप्रतिपक्षो भवतीति वेदितव्यं । तत्र प्रयोजनप्रवेशः पूर्वप्रणिधानविशेषात् । महायानदेशनात्मनविशेषात् । दृशभूमिषु प्रयोगविशेषाच्च । तत्र विविधेन प्रयोजनविशेषेण आवश्यकप्रत्येक- बुद्धेर्बुद्धबोधिसत्त्वानामाश्रयपरिवृत्तिर्विशिष्यते । विविधो विशेषः । प्रणि- धानविशेषः पूर्वप्रणिधानविशेषात्सर्वबोधिसत्त्वप्रणिधानतः । आश्रयविशेषो महायानदेशनात्मनविशेषात् । सर्वधर्मसंभिन्नरसम्बन्धतत्त्वतत्त्वतासम्बन्धतत्त्व । प्रयोगविशेषश्च दृशसु भूमिषु प्रयोगविशेषात् । सर्वावरणप्रहायाय तत्प्रतिपक्ष- भावकप्रयोगविशेषतः । तत्राश्रयपरिवृत्तैराश्रयो निर्विकल्पज्ञानतेनाश्रयेण तत्प्रतिपक्षत्वात् । तस्य प्रवेशः कथं भवतीत्याह । षड्कारनिर्विकल्पज्ञानप्रवे- शात् । षड्कारप्रवेशः पुनरात्मनततो निमित्तपरिवर्जनतः सम्बन्धप्रयोजनतो

लक्ष्यतो ऽनुशंसतः परिहृततश्च । तत्र चतुर्भिराकारैरात्मनःप्रवेशः । चतु-  
र्भिरित्यनन्तरं चक्षमाणैः । तत्रचाभ्यासाभ्यासात्तदधिमुक्तिनिश्चयसंभार-  
परिपूरिभिः । तत्र चानस्योत्पत्त्यात्मनः महायागदेशना तत्राधिमुक्तिः ।  
तन्निश्चयः संभारपरिपूरिश्च । अन्वतमासावे तदनुत्पादादिति समस्त आस-  
त्वनप्रवेशः परिहीयितो भवेत् । तत्र चतुर्भिराकारैर्निमित्तपरिवर्जनप्रवेशो  
विषयप्रतिपक्षतत्ताधिगमधर्मनिमित्तपरिवर्जनतो ऽनुगमश्चः । तत्र विषय-  
निमित्तपरिवर्जनं रागादिनिमित्तपरिवर्जनात् । प्रतिपक्षनिमित्तपरिवर्जनस-  
मुभादिनिमित्तपरिवर्जनात् । तत्तानिनिमित्तपरिवर्जनं तथेत्यमित्यभ्यासयोगनि-  
मित्तपरिवर्जनात् । अधिनमधर्मनिमित्तपरिवर्जनं प्रतिपक्षभावनाधिगमनि-  
मित्तपरिवर्जनाद् भूमिषु । एवं चौदारिकमध्यसूक्ष्मदूरानुगतनिमित्तपरिवर्जनं  
यथासंख्यमनेनोद्भाषितं भवति । तत्र विषयनिमित्तं दौष्टुल्यहेतुत्वात्  
सुलक्ष्यत्वात् चौदारिकं । तत्प्रतिपक्षत्वात् प्रतिपक्षनिमित्तं मध्यं । तद्व्यसर्व-  
प्रतिपक्षत्वात् तत्तानिनिमित्तं सूक्ष्मनिमित्तभावनाफलत्वाद्धिगमनिमित्तं  
दूरानुगतं वेदितव्यं । तत्र सत्यकूप्रयोगप्रवेशश्चतुर्भिराकारैरात्मनोपपन्न-  
प्रयोगतो विद्यतिमाचोपपन्नत्वात् अनुपपन्नप्रयोगतो ऽर्थानुपपन्नत्वात् । उप-  
पन्नानुपपन्नप्रयोगतो ऽर्थाभावे विद्यतिमाचानुपपन्नत्वात् विद्यत्यर्थाभावे  
विद्यत्युपपन्नत्वात् । नोपपन्नोपपन्नप्रयोगतश्च दूयानुपपन्नत्वात् दूयोपपन्नत्वात् ।  
तत्र कथप्रवेशस्त्रिभिराकारैः । तत्रचा धर्मताप्रतिष्ठानतो दूयनिरभिसाध-  
धर्मताप्रतिष्ठानात्तदात्मनः । संप्रख्याततो दूययथाभिसाधेन्द्रियमविषय-  
मविद्यतिभाजनसोकासंप्रख्यातत्वात् । दूययथाभिसाधेन्द्रियविषयविद्यतिभा-  
जनसोकाभिमित्तायां यथासंप्रख्यातं भवति तत् निर्विकल्पज्ञानं । एवं सति  
किं वेदितं भवतीत्याह । तदनेनाकल्पनिर्देशनमप्रतिष्ठमनाभासमविद्यति-  
कमनिकेतमिति निर्विकल्पाच्च ज्ञानस्य यथासुखं तत्रात्मनिधीतितं भवति ।  
तत्र दूयेन यादृयादृक्भावेन निरूपयितुमशक्यत्वात् ।



## TABLE DES CHAPITRES.

		Pages.
I.	महापानसिद्धाधिकारः.....	1
II.	शरद्वनमनाधिकारः.....	8
III.	■ योधाधिकारः.....	10
IV.	चित्तोत्पादाधिकारः.....	13
V.	प्रतिपक्षधिकारः.....	19
VI.	तत्ताधिकारः.....	23
VII.	प्रनावाधिकारः.....	25
VIII.	परिपाकाधिकारः.....	27
IX.	बोधधिकारः.....	33
X.	अभिमुख्यधिकारः.....	50
XI.	धर्मपर्येय्यधिकारः.....	53
XII.	इष्टनाधिकारः.....	77
XIII.	प्रतिपक्षधिकारः.....	84
XIV.	अववादानुशासन्यधिकारः.....	90
XV.	उपायसहितकर्माधिकारः.....	97
XVI.	पारमिताधिकारः.....	98
XVII.	पूजासेवामनाधिकारः.....	118
XVIII.	बोधिमवाधिकारः.....	132
XIX.	गुहाधिकारः.....	160
XX-XXI.	चर्याप्रतिष्ठाधिकारः.....	175
APPENDICE.....		190





IMPRIMÉ À L'IMPRIMERIE NATIONALE  
PAR AUTORISATION DE M. LE GARDE DES SCAUX  
EN DATE DU 1<sup>ER</sup> MAI 1908.

N.C. <sup>CT</sup>  
5-24/9/26

*"A book that is shut is but a block"*

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY**  
GOVT. OF INDIA  
Department of Archaeology  
**NEW DELHI.**

Please help us to keep the book  
clean and moving.